

Державний комітет архівів України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

ПАМ'ЯТКИ

археографічний
щорічник

10'2009

ББК 79.3 (4Укр) я5 + 63.3 (4 Укр) я5

П 15

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держкомархів України, УНДІАСД ; редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Т. 10. – 256 с.

До щорічника включено публікації, в яких на базі архівних документів всебічно розкрито історію України, її адміністративних установ як у межах, так і поза межами у різні хронологічні періоди, представлено невідомі та маловідомі документи щодо діяльності історичних особистостей минулого, документи яких зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівах. Започатковано рубрику, присвячену ювілейним датам сучасних архівістів.

Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

Редакційна колегія:

І. Б. Матяш (*головний редактор*)

І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна, С. Г. Кулешов,
С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький, К. Є. Новохатський,
Л. П. Одинока, Р. Я. Пиріг, П. С. Сохань,
Є. В. Старостін, М. Ф. Шумейко

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.06.1997 серія КВ № 2681

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
(Протокол № 11 від 25 листопада 2009)

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу УНДІАСД забороняється
При передруку публікацій посилання на «Пам'ятки» обов'язкове

© Український науково-дослідний
інститут архівної справи
та документознавства, 2009
© Автори публікацій, 2009

УДК [94:930.253](477.75)“16”

Мищик Юрій

ІЗ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XVII ст.

У публікації подано 10 документів з історії Кримського ханства (1620–1680), виявлені в польських архівах. Це листи ханів, візирів Кримського ханства, які підтримували дипломатичні зв'язки держави з Військом Запорозьким, Польською республікою, Молдовою, українсько-кримські відносини.

Ключові слова: Кримське ханство, листування, козаки, історичні джерела.

В публикации поданы 10 документов из истории Крымского ханства (1620–1680), обнаруженные в польских архивах. Это письма ханов, визиров Крымского ханства, которые поддерживали дипломатические отношения страны с Войском Запорозьким, Польской республикой, Молдовой, украинско-польские отношения.

Ключевые слова: Крымское ханство, переписка, казаки, исторические источники.

In given article the publication more than 10 documents on history of the Crimean khanate (1620–1689), revealed in the Polish archives. These are letters of the Crimean khans, Grand Visiers of the Crimean khanate which concern mainly diplomatic contacts of this state to the Army Zaporozhye, the Polish Republic, Moldova, the Ukrainian-Crimean relations etc.

Key words: The Crimean khanate, letters, Cossacks, a historical source

Історія Кримського ханства була і, на жаль, залишається однією з найбільших «білих плям» в історії Української держави. Безпідставно було б чекати іншого, враховуючи знищення кримськотатарської державності Російською імперією і наступні депортації кримськотатарського народу, особливо після тотального виселення татар з Криму у 1944 р. (вони дістали змогу повертатися назад лише у 1989 р.). Про історію Кримського ханства якщо й згадували, то виключно у негативному контексті. Коли до цього додати знищення архіву Кримського ханства військами фельдмаршала Мініха у 1736 р., мовний бар'єр (істориків-знавців османської мови на пострадянському просторі можна полічити по пальцях), то сумну ситуацію із вивченням історії Кримського ханства можна легко пояснити. Однак з такої ситуації треба виходити. Адже вже є певний поступ у цій ділянці історичного знання і в Україні (можна згадати праці українських тюркологів В. Остапчука (Торонто), Марини Кравець (Торонто), Фергада Туранли (Київ) та деяких інших). Навіть не володіючи османською мовою,

© Мищик Юрій, 2009

можна зробити певний внесок у вирішення проблеми, оскільки чимало джерел з історії Кримського ханства творилося тогочасною українською, російською, польською та іншими мовами. Так, нам вдалося виявити деякі джерела в архівах України, Польщі, Росії і опублікувати частину з них¹, розпочати публікацію документів кримських ханів та інших представників панівної еліти, щоб прискорити у майбутньому видання «Дипломатарію Кримського ханства».

У цій публікації джерел з історії Кримського ханства подаємо тексти 10 документів та ще п'яти (два у повному вигляді, а три – у вигляді реєстрів) у додатках. Усі ці документи виявлено нами в різний час у польських архівосховищах: Архів Головний актів давніх у Варшаві – АГАД (фонди «Архів Радзивилів», «Архів публічний Потоцьких», «Архів Браницьких з Сухой»), Бібліотека Варшавського університету, Державний архів у Кракові, Бібліотека Чарторийських у Кракові, Бібліотека Польської академії наук у Кракові. Їх створено у 1620–1689 рр. Виняток складають лист 1735 р. фельдмаршала Мініха, який нищив Кримське ханство, а також рапорт Київської губернської канцелярії, що базується на свідченнях запорозького полковника Покотила, що побував у 1753 р. в Очакові і засвідчив там велику кількість українського та російського населення, яке самовільно покинуло межі Російської імперії. Документи збереглися у тогочасних копіях, причому два з них (№ 6–7) походять із «тек Нарушевича», тобто були скопійовані наприкінці XVIII ст. з ініціативи відомого польського просвітителя Адама Нарушевича. Їхні оригінали зберігалися у архіві короля Станіслава-Августа, знищеному у роки Другої світової війни.

Головну цінність тут складають листи кримських ханів Іслам-Гірея III (правитель у 1644–1654 рр.) та Мурад-Гірея (правив у 1678–1684 рр.), а також великих візирів Кримського ханства Сефер Кази-аги, Сафа-Гірея і Батир-аги (візир хана Селім-Гірея I, що правив у 1684–1691, 1692–1699 рр.), калги-султана Тохтамиш-аги, Алися-аги. Вони є частиною дипломатичного листування Кримського ханства і адресувалися молдавському господареві Василю Лупу та королеві Речі Посполитої Яну III Собеському, послу Речі Посполитої до Кримського ханства Томашеві Гатчинському. Деякі з них є типовими для дипломатичної практики ханства серії, коли одночасно з одного питання висилалися листи хана, візира та калги-султана чи когось із інших високопоставлених осіб. Так, спорідненими є документи № 3–4, 6–7 цієї публікації, писані ханом та візиром. Іслам-Гірей III та його візир висловлювали протест молдавському господареві з приводу нападу біля Кочубея на гінців Ялиаги, правителя Буджацької орди, які їхали з Акерману (Білгороду-Дністровського). Оскільки серед нападників були не тільки поляки, але й молдавани, то природно підозра впала й на Василя Лупу. Для вирішення конфлікту до Ясс було послано ханського представника Сярч Деміре. Тут же висловлювалася підтримка Війську Запорозькому у випадку якщо Річ Посполита порушить умови Білоцерківського договору 1651 р. Сефер Кази-ага просив Василя Лупу, щоб той вислав свого гінця

у цій справі до польського уряду, доклав зусилля до визволення гінців і повернення їхнього майна. Подібною за змістом є й друга пара листів, хоча її відділяє від попередньої часова відстань у 30 років. Хан Мурад-Гірей пояснював королеві Яну Собеському ситуацію, що склалася щодо обміну полоненими: польському представнику Медзеленському та його перекладачеві Захару не вдалося повернути весь полон, що був в Акермані у ханського слуги Ялинги (Яли-аги?), бо його забрав свого часу Юрій Хмельницький, коли сидів у своїй столиці – Немирові. У свою чергу хан прагнув мати список полонених поляками ординців і домогтися викупу за двох шляхтичів (Гойновського та Орновського), котрі звільнилися, але, всупереч даному слову, сплатити борг не поспішали. Лист Сафа-Гірея мав подібний зміст, але з іншого приводу: польський посол до Туреччини Богдан Спендовський визволив, взявши на поруки, боярина Яна Зборовського, але не сплатив за нього викупу. Візир Батир-ага стисло і прохолодно пояснював послу Речі Посполитої відмову хана його прийняти, бо король Ян Собеський прилучився до війни Габсбургів проти Османської імперії. Листи, що подаються в регестах, стосуються лише окремих деталей дипломатичних відносин.

Нижче наводяться дві «конфесати» (протоколи допитів) кримських татар, взятих у полон польськими жовнірами, і дві «новини». Джерела цієї категорії традиційно містять у собі велику кількість цінної інформації і подані тут не є винятком. У першій з них (№ 1) вміщено свідчення татарина Валабонда, взятого у полон невдовзі після тяжкої поразки військ Речі Посполитої на Цецорських полях. Тут є відомості про цю нещасливу битву, про навалу 100-тисячної орди на Галичину («кіш стоїть під Галичем»), про підготовку турецького війська до нового походу проти Речі Посполитої. У другій (№ 2) наявні дані: про підготовку до походу військ Кримського ханства на допомогу українським повстанцям Богдана Хмельницького, що вирушали на Збараж; про надзвичайну активність українських дипломатів у Криму (щоденно прибували гінці від гетьмана України до Іслам-Гірея III протягом 16-ти днів, добиваючись прискорення виступу союзників), намагання Хмельницького залучити до антипольської ліги трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, обіцяючи йому за це польську корону. «Конфесата» татарина Джафара (№ 7) відноситься уже до гетьманату Івана Самойловича. У ній йдеться про обставини малознаного ординського нападу з берегів Інгулу та Інгульцю на Київщину. Тут є також дані про зміцнення турецьких фортець в пониззі Дніпра. Наявні цікаві згадки про Куницького (очевидно того самого, що був правобережним гетьманом у 1683–1684 рр.), про московського посла до Османської імперії та ін. Документ № 5 хоч є листом білоцерківського коменданта Речі Посполитої, але це, по суті, – «конфесата» трьох татар, яких відправив сілістрійський паша до гетьмана Івана Самойловича у Батурин для обміну полонених (її комендант переслав своєму зверхнику). Допитані свідчили про умови Бахчисарайського миру, наміри Османської імперії вирушити на Київ (продовживши тим самим Чигиринські походи 1677–1678 рр.), про ординський напад аж на околиці

Чорнобиля (з огляду на мир цей ясир ординці повинні були звільнити). Тут же є свідчення про роль Києва як «другого Єрусалима» (це знали навіть турки й татари!), про генерального осавула Самченка (Сомченка), можливо внука наказного гетьмана Якіма Сомка (про те, що у Якіма Сомка був онук, який їздив у 60-х рр. XVII ст. у Білорусь до своєї тітки – Стефаниди Хмельницької, дочки гетьмана Богдана, (нами виявлено відомості в іншому джерелі). Цікаво, що турки й татари вважали, що Юрій Хмельницький тримає велику частину Правобічної України аж по Случ, що звісно є перебільшенням. Ця «конфесата» була доповнена відомостями, які надіслав у Білу Церкву комендант із Коростишева. Останній документ (№ 10) проливає світло, насамперед, на обставини розгрому ординських загонів під Старокостянтинівим та Степанівцями у серпні 1685 р.

Враховуючи суто науковий характер публікації, тексти джерел подано в оригіналі без перекладу українською мовою. Сподіваємось, що вони стануть у нагоді дослідникам історії Кримського ханства й історії українсько-кримськотатарських відносин.

¹ Див. напр.: *Мицик Ю. А.* Документи «татарського відділу» АКВ АГАД // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2000. – Зима. – С. 3; *Мицик Ю.* Регести документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 318–365; Декілька конфесат XVII століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 501–515; Україна – Крим. Середина XVII ст. // Україна дипломатична. – К., 2002. – Вип. II. – С. 227–235.

№ 1

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ ПОЛОНЕНОГО ТАТАРИНА ВАЛАБОНДА, СЛУГИ СЕФЕР-БЕЯ

14 жовтня (?) 1620 р., Радзивилів (?)

Powieść tatarzyna więźnia, [któr]ego poimano w Radziwiłowiu 14 [...] [16]20.

Tatarzyna zową Walabonda w ka [...] miejska, służył Szafeberowy, szlachcicowi jednemu. Tenże powiada, że kosz pod Haliczem, nad którym wojskiem i [na]d inszemi murzami Galeim murza starszym, przy którym murzowie są: Alisz murza, Kantimir mur[za], Szalemusz murza, Omur murza, Onusz murza. Ci wszyscy wojska z sobą mają sto tysięcy. To też powiada, że to wojsko ma siła zabawić niedziel pięć w ziemi. Zagoni te, które się okazali we czwartek, mają w piątek do kosza wrócić i znowu przebrawszy comonika, w zagony obiecał rozpuścić w ziemi i już z tych drugich zagonów wróciwszy się, ma się dopiero kosz ruszyć w Wołoską ziemią, a ztamąd do Białogrodu, gdzie zimować mają. Wojska tureckiego naszy w Wołoszech siła pobili, samych agów ośm zabito zacniejszych. I tatarskiego wojsko, oprócz tehińskiego starosti, co go zabito [...]my i prawie nie zginęło, oprócz Kantemir murza z postrzelone[go] [...]jiekł, ale nie szkodliwie, z naszymi cale 23 dni bili się, [...] basza z gałą wrócić się do Białogrod[u][...]mować twierdzi, to ten więzień [...] [ture]kiego

wojska także i tatarskiego tak wielkie [...], gdy nad obóz przyszli, że to dwa dni koniem nie obieć. P. starosta rubieszowski w kolano postrzelono z ł[u]ka, ale wyliczył się i u gałgi w kochaniu jest, to też powiada, że nie jest frasowliwi, ale wesoli. P. Bałaban umarł jako te powiada wołozie, gdi ich rannych wzięto, które ciała [z] sobą powiezli i tam je w swojej ziemi pochować mieli, gdzie ten jest zwyczaj u nich, że ludzi zacniech i dobrych junaków ciała w swej ziemi grzebią. O tem też ten tatarzyn powiada, że kiedy by się było tam wojsko zrazu nie potworzyło i nie ustępowało, tedy by turcy ani tatarowie temu obozowi nic nie uczynili i kiedy uchodzili taborem, trzy dni ich dobywali. Tam że też wołoskie na contradii zaciągnęli do któ[...] laciwaga posłem był, aby przy inszych ludzich ok[...] condiciach umiał sprawy dać, za trzy lata tatarom [n] asi upominky dali i kiedy tatarzy zachodzili, postrzelono od nich, p. kanclerz w zakładzie Kantimir mutzy, a swego zaś syna im dawał, ale Kantimir murza nie chciał ufać tatarom, żeby go nie zdradzili i to też więzień powiada, że gospodar wołoski i starosta kamieniecki pewnie uszly; to też udaje, że polak niejaki, którego szlachectwa nie pamięta, na imie Krzysztophem go zowią, sprzedał się do turków, bissurmanem został i teraz nad częścią ludzi uczyniono go po persi starszem, wojska tatarskie bardzo strudzone konie mają, dla czego tamten drugi zagon, przebrawszy comonika, w ziemię się mają dla odpocznienia koniom. To też powiada, że rannych drogę (?) pełne kariecie tabor rozgromiwszy, gdi od Czecori uchodził, zagarniono. Tenże tatarzyn powiada, iż dwa roky tenże sułtan gałga pod Oryninem był, z których powiada nie było więcej czterdzieści tysięcy tatarów, a do sta trzydzięci janiczarów wsi popalono, t[ylk]o przedmieście, w Glinianach i Bahiczyn karczme w (...) * i Niebuka (?) wzięli.

АГАД, ф. «Архів Радзивилів», відділ 2. Supplement, № 337/1.

№ 2

ВІДОМОСТІ З МОЛДАВІЇ

30 травня, 1649 р., Ясси

Wiadomości z Wołoch de data z Jas 30 maj 1649.

Przyszła do Warszawy 13 juny. Posłaniec gospodarza jeo mci przybieżał z Krymu 27 maj z tą wiadomością, iż han krymski z hordami swemi koniecznie 20 maj ruszyć się ma z Krymu do Chmielnickiego, który go gorąco do siebie wabi, przypominając mu, iż go król polski przez pewnych senatorów o pokój, a on pozwolić na to żadną miarą nie chce, tylko ubiespiecza polaków pokojem, póki ordy nie nadciągną, a potym tak na polaki nastąpić chce, aby ich radicitus zniósł i imie ich wygubił. Ten posłaniec gospodarza jeo mci szesnaście dni przy dworze hańskim w Krymie bawiąc się, powiadał, że 16 posłów jeden za drugim przybiegali do hana, sollicitując go, aby się jako najprzędziej ruszył i twierząc to przed nim, że jako żywo z polakami o pokoju nie myśli, tylko się chce przez szable z nimi rozeprzeć. Drugiego zaś dnia potym posłańcu, to jest 28 maj, przyszedł list od Szeferbeja białogrodzkiego, wielkiego confidenta gospodarza jeo mci, w którym oznajmuje, że han jeszcze 20 maj nie ruszył się, bo go ta wiadomość zaszła, że posłowie cara mosliews-

kiego z upominkami do niego jadą i blisko jest sam Krymu, gwoli którym miał się jeszcze zatrzymać na tydzień jeden albo na dwanaście dni najdalej, a potem in (?) fabliter ruszyć się ma ex consilio, aby unitas viri Chmielnickiego przyjechał 25 do Jass, gdzie pokarmiwszy [koni] tylko, zaraz odjechał, z takim responsem do pana swego jedzie, aby Zygmunt Rakocy do Monkaca jachał i tam residował, póki Chmielnicki z tatarami w Polskie nie pójdzie i wojsko polskie znieść, dopiero Chmielnicki ma do niego posłać, aby choć tylko w 5000 węgrowsz szedł do Polski, eo fini, aby go do Krakowa wprowadził i na stolicy królestwa polskiego posadził. Tak nieprzyjaciel ten proponuje, a Pan Bóg disponować będzie według woli Swej świętej.

30 maj o północy przybieżeli do hodpodara jeo mci kalarasze z Konstantinopola, dając znać, że Mehmet Basse, wezyra wielkiego, zadawiono i na jego miejscu ma succedere Murath aga.

Держархів у Кракові, ф. «Зібрання Пиночі», № 363, арк. 345. Тогочасна копія.

№ 3

ЛИСТ КРИМСЬКОГО ХАНА ІСЛАМ-ГІРЕЯ ІІІ ДО МОЛДАВСЬКОГО ГОСПОДАРЯ ВАСИЛЯ ЛУПУ*

22 березня 1652 р.

Wielmożny między monarchami pokolenia Messiaszowego, prześwienny między wybranymy sług Juzusowych, przyjacielu nasz, wojewodo wołoski, którego koniec niechaj będzie szczęśliwy, a przy tym z wysokiego tronu naszego to się wam oznajmuje, iż doniosło się tu do uszu naszych, że podróżnych tych, mianowicie, który z Białogroda puszczają się w te kraje, po drogach zabierają i rozbijają, czemuśmy doskonale długo wierząc nie chcieli, aż kiedy Jały aga nasz budziacki, wyprawiwszy do nas kilka ludzi z listami, których na Koczubeju (kilka pochańców wypadczy) rozbili i dwóch żywcem pojмали, ostatek ci, którzy uszli dwaj, czyli też trzej, tu do nas prosto przybywszy, taką nam dalo o tym relatią, powiedając, że między temi rozbónikami napól z polakami mieszała się wespól i wołosza, z kąd jako do polaków, tak i do wołoszy nie masz nic niepodobieństwa. Co się tedy tknie polaków, umyślnie Siarcz Demire, sługę naszego, do was posyłamy, żądając, abyście nas wiadomemi uczynili, jeżeli oni za dozwołeniem czyli też z swowoli swej dla zarywczej w pola wypadli, o co pilnie prosimy, abyście się o tym ciekawie wypowiedziawszy, prawdziwie nam i jako najdoskonalej oznajmili. Niech będzie Pan Bóg pochwalon, że wy nie ufając całe pactom z królem polskim zawartym, lecie, zimie i na każdy czas mamy zawsze wojska gotowe tatarskie, nohajske i wszystkie krymskie, którzy o wojnie z polakami ustawicznie prosząc, pokornie do Boga wzdychają. O czym wy sami lepiej wiedzieć możecie i jeżeli pacta rozerwawszy wojsko przeciwko kozakom zaporowskim wyprawią, niechaj wiedzą o tym, iż nasi tatarowie zmiłują się nad ich duszami i owych tak zimie, jako i lecie ratować nie zaniechają. Niechajże o tatarskiej takiej przeciwko koza-

* Тексту документа передусе запис, зроблений копіїстом: «Сопія listu hana krymskiego do hospodara wołoskiego z Jass de data 22 marty 1652».

kom przyjaźni i miłości wiedzą o tym, w ostatku modlitwej Temu, Który jest drogą prawdy etc.

Держархів у Кракові, ф. «Зібрання Піночі», № 363, арк. 756. Тогочасна копія.

№ 4

ЛИСТ КРИМСЬКОГО ВІЗИРА СЕФЕР КАЗИ-АГИ ДО МОЛДАВСЬКОГО ГОСПОДАРЯ ВАСИЛЯ ЛУПУ*

22 березня 1652 р., Крим

Punkcie przyjaźni, przy władzie miłości szczerzy i miły przyjacielu mój, przed którego obecność niezliczone oddawszy pozdrowienia, to wam szczyrego affectu naszego oznajmujemy, iż lubo nas tę częste wiadomości dochodziły, iż z Białogroda jadących, po drogach rozbijają, przecie ja długo i sam nie wierząc, pana swego, najjaśniejszego hana jeo mci, tym turbować nie chciał, na pewniejszą czekając wiadomość, aż kiedy Jały aga budżacki, wyprawivszy w pilnych sprawach kilka ludzi do hana jeo mci, których na Koczubeju rozbiwszy, taką nam o tym dali relacją, że między temy rozbójnikami i polakami zarówno mieszały się i wołochowie, o których my nie wątpimy, także żeby to za waszą wiadomością było, nigdy nie rozumiemy, raczej tak trymamy, że kupa swawolnych polaków, w pole wypadшы, to sprawiła, jednakże jeżeli to z jakiego dozwoлення czyli też jako opriszkowie dla zdobyczy i kradzieży wypadli, umyślnie Siarcz Demire do was dla wiadomości posyłamy, pilnie prosząc, abyście rzetelnie i doskonale wywiedziawszy się i jeżeli się na swawolnych jakich wołochów pokaże, nich nie odwłoczną sprawiedliwość uczynili, a jeżeli też na polaków, tedy z jakiego dozwoлення czyli też z jakiej przyczyny, doskonale i prawdziwie radczie nam oznajmić. My z łaski Bożej bynamniej się nie turbujemy, że nam król polski paktów nie dotrzymuje, a jeżeli się tym szczyci i w pyche podnosi, że wojsko nasze raz dało się wesprzeć, przez co 30 albo 40 tatarów tam się zostało, tedy tu w niewoli dyszy, a oprócz tego kiedy potym, to jest pod Biała Cerkiew na kozaków przyszli, tego pogaństwa ze trzy, ze czterysta tego zginęło, którzy teraz w ciężkości u tatarów zostawają niewolnikami, niech P. Bóg będzie pochwalon, że my ich pokój bynamniej nie trwamy, jako tatarskie, nahajskie wojska z dusze pragną wojny z polakami, wam o tym oznajmować nie potrzeba, teraz i sobie odpoczywają i konie tuczają gotowemi i będąc łecie i zimie i na każdy czas nic więcej nie pragniemy, tylko aby P. Bóg wojsku naszemu, jako prawdziwie musulmańskiemu, błogosławił i jeżeli oni nam winnego haraczu nie oddadzą, na ten czas my się też P. Boga polecamy, w ostatku modlitwy Temu, Który jest drogą prawdy.

Na margines. Ukochany przyjacielu mój, możnali rzecz nie żałować jednego posłańca z swoich, przez któregoobyś o tym polakom oznajmił, i jeżeli by sobie z nami życzyli pokoju, tedy ludzi tych, których Jały aga do najjaśniejszego hana jeo mci wyprawil i z końmi ich niech odesłę, tu dopiero

* Тексту документа передує запис, зроблений копіюстом: «Сорія listu od Sefer Gazy agi do hospodara wołosliego de data z Krymu 22 marty 1652».

poznać będzie ich przeciwko nam przyjaźń, dla czego prosimy was, abyście umyślnie w tej sprawie kogokołwiek z swoich do nich posłali, a jeżeli to oni nam odmówią i zabranych więźniów nie pošlą, my się tym bynamniej turbować nie będziemy etc, etc.

Держархів у Кракові, ф. «Зібрання Піночі», № 363, арк. 756. Тогочасна копія.

№ 5

ЛИСТ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО КОМЕНДАНТА ДО КНЯЗЯ*

4 березня 1681 р., Біла Церква (?)
Die data 14 february 1681.

Relatia tatarów od seraskiera, paszy sylistryjskiego, do hetmana zadnieprskiego Samujłowicza.

1. Że pokój z Moskwą na lat dwadzieścia pod tą conditią, iż za te lata, przez które nie dawali dani, mają wypłacać przez te lat dwadzieścia, coraz za trzy lata za rok składając i ludzi wszystkich z tych tu krajów zeszyłych temi roki z Podola i Ukrainy zegnać mają na ten Bóg, aby każdy do swojej dziedziny szedł na mieszkanie;

2. Na pytanie: sylistryjski pasza dla czego tu z wojskami wyszedł do Baby nad Dunajem. Odpowiedź, że na impreze pod Kijów koniecznie wiosną miał ordynans, ale iż Moskwa zabiegli temu i pokój czynili, tedy te wojska mają się obrócić do Węgier, a Kijów, który Moskwa za Grób Boży obserwuje, concurując, on ma przy nich zostawać, jednak osobliwie soboli obiecali za to. Wojska jeszcze (?) tureckie jeszcze do tych czas na kwatyrach stoją, których numerum powiedzieć nie umieli, z polakami także powiedzieli krypko (?) kardas.

Die 2 marca powrócił Buth, umyślnie posłany do Niemirowa, i regimentarze wojsk ordyńskich dla więźniów zawzięcia pewnej wiadomości strony pokoju tego, z Moskwą ten takowo czyni tego confirmatio, iż wszyscy głoszą, że pokój z czym i wam (?) posłał (?), dając znać i zakazując, aby czambułów żadnych nie czynili. Ale na ten czas podjazd był i około Czarnobyła ludzi zabrał. Kazano ten jaser sprowadzić wszystek do jednej tusze i odebrać mieli, a wolno puścić. Ale przy nim jeszcze nie ruszono. Co za Dnieprem. Samczenko osób kilka był wziął pod Bubnowem, tych Chmielniczenko wypuścił na wolą. Tegoż dnia więźniów trzech z Czeheryn Dubrowy i Bubnowa przybywszy, toż powiedzieli, że dokończone zgode głos to (?) z Moskwą i polakami. Ludzi z Zadnieprza na ten bok mówią, że Moskwa zezwoliła i podjęli się ich pożegnać, a granice według rozgraniczenia być mają. Ks. Chmielnicki Ukrainę ma dzierzet aż po Słucz, procz Białej Cerkwie i Kijowa; toto wszystko powiadają po ty kralu j. mći ma zostawać.

* Тексту документа передує заголовок, зроблений копіістом: «Od j. mć p. komendanta białocerkiewskiego z Białej Cerkwi die 3 maja o pokoju moskwy z turkami. Relatia trzech ordyńców od seraskiera, paszy sylistryjskiego, na Białej Cerkwi do Batoryna dla więźniów wysłany (...)»* copia edocebit przy niej, co wzięto z Niemirowa redux tłumacz białocerkiewski refert na grecam (?) fidem etc».

Die 4 marca od j. mci pana komendanta z Korostyszowa o pewnym pokoju Moskwy z turkami wypisalem, oraz i documenty tego, jakie byly u pewnego tłumacza, który jezdzil na zamiane więźniów. Od ordy assekurata Asytan murzy będącego z (?) Pawołoczy pogonia z Chmielniczenka za tatarzy, aby się nie wazyli Zadniepra zagonów puszczać. Teraz ze tego confirmata pewna, bo oprócz tego, że Samczenkowi generalnemu asawule, zabranych ludzi za Dnieprem powracać kazano, który wracając się, pokój z Moskwy głoszą. Ale i pospolity tatar(owie) toż, gdzie się pokaże, udają. A ja w. ks. mci, p. m., za to okazyją oznajmuje, posłałem za ludźmi w Czarnobylszymi (?) zabrocmi, do Chmielniczenka; co sprawią, nie omieszkać, oznajmić w. ks. mci, panu memu. Gdyby w. ks. m., p. m., tak poczcie rozłożyć kazał, jak przed tym była, żeby Korostyszowa nie mijala, czulby się i ja u poćciwości mojej kazdej wiadomości godnej uwiadomić waszą ks. mość.

АГАД, ф. «Зібрання Браницьких з Сухой», № 33/46, арк. 1–3. Тогочасна копія.

№ 6

ЛИСТ КРИМСЬКОГО ХАНА МУРАД-ГІРЕЯ ДО КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЯНА СОБЕСЬКОГО*

1682

Chwała Bogu Jedynemu, że nikt nie jest jako Bóg Jedyny Wszechmogący nad nami wszystkimi i nikt Jemu nie jest podobny i winny, a nasz ostatni prorok Mechmet Mustafa i naród jego jest błogosławiony, Pan Bóg jest kontent od nich. Ja jestem han na stolicy krymskiej i Deszt y Kypczańskij i Ułunordajski i tafczacki, cerkieski, akkiermański, na Wielkich i Małych Nahajach, tak prawego, jako i lewego skrzydła, niezliczonych tatarów jestem potentat Murad Gieraj han. Pokłon mój zupełny życzliwy oddaję przyjaznym listem moim najjaśniejszemu królowi polskiemu, wielkiemu księciu litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu etc, etc, kochanemu bratu memu. Oznajmuję tym przyjaznym listem moim, że przyjechał jeden żołnierz od was na imie Międzyieleński i z tłumaczem Zaharyaszem do mnie, oznajmując o swoim jazyru, których im oddano do rąk, co byli w Akkiermanie pod komendą sługi mego Jalingi, a oprócz tych jazyrów, osobnie jeszcze kilka jazyrów z Krymu, stolicy mojej, odesłano. A kiedy Chmielniczenko w Niemirowie hetmanem zostawał, z tych jazyrów na ten czas wziął od tatarów, mówiąc, że to są moi poddani, a ostatek co było przyprowadzono do nas na ten czas, to ich teraz odesłano. A koni tatarowie, którzy zawojowani są w niewoli u was, mówicie głowę za głowę, ja to przyjmę. Cokołwiek jest tatarów akkiermańskich, nohajskich i krymskich, spisać ich wszystkich na regestrze i odesłać do mnie. Jeśli się tak stanie, tedy w przyjaźni życzliwej zostawać z sobą będziemy. I to oznajmuje, sługa mój Dydys Acha posłał człeka swego na imie Morza na okup Kara Mechmeta, któreń się sam swemi pieniędzmi wykupił, a posłano było za niego dwóch towarzyszów, jednego na imie Hojnowskiego, towarzysza

* Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: «1682. Ex orig arch. Stan. Aug. Regis. List od hana krymskiego do króla j. mci polskiego pisany».

pana Sieniawskiego, którą się szacował talerów twardych trzysta, a drugiego Ornowskiego, któreń się szacował talerów sto, którzy mi mieli w Polsce pieniądze oddać, a oni się pokryli. Nie jest to zwyczaj, ale to jest jawna, kto komu jest co winien, powinien oddać. Proszę o to, aby te pieniądze za tych dwóch towarzystwa, którzy się oni szacowali oba, czterysta talerów twardych, oddane były posłowi memu terazniejszemu Iслам murzy. I o tamtego posła, któreń u was tak dawno zostaje Inniedsza murza upominam, abyście mnie należyтą summą onemu oddali i jako najprędziej go odsyłali do nas. Co gdy to uczynicie, stanowna i życzliwą między sobą zywieramy zgodę. W ostatku Panu Bogu was oddaję.

Roku hidgiry 1093

Murad Gieraj han

Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, № 179, арк. 213–214. Тогочасна копія.

№ 7

ЛИСТ САФА-ГИРЕЙ СОЛТАНА ДО КОРОЛЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЯНА СОБЕСЬКОГО*

1682

Najaśniejszemu monarsze królewі polskiemu, bratu memu, różnemi afektami życzliwy pokłon mój oddaję i pytam o dobrze zdrowie w. k. mości, przy którym życie na długie lata z sobą w przyjazni zostawać. A to oznajmuję w. k. mości, bratu memu, iż przed tymi laty Bogdan Spędowski, jeżdżąc w poselstwie do najaśniejszej Porty Ottomańskiej, niejaki bojar na imie Jan Zborowski, będąc u nas w niewoli, którego Bogdan Spędowski wziął na się i dał memran swój z podpisem ręki swojej, obiecując, że miał mi tę summu za tego Zborowskiego według memrany puszczać i dosyć uczynić za niego; której summy do tych czas mnie nie przysyłają, a czas już dawno minął. Da Pan Bóg posłaniec mój, przyjachawszy do was, proszę o to, ażeby według memrany dosyć mi uczynił Spędowski, o co ja proszę, aby w. k.mość raczył to uczynić według dawnej przyjaźni naszej. O to upraszam, zostając życzliwy brat

Safa Gierej sułtan

Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів, № 179, с. 215. Тогочасна копія.

№ 8

«КОНФЕСАТА» (ПРОТОКОЛ ДОПИТУ) ПОЛОНЕНОГО ТАТАРИНА ДЖАФАРА

14 вересня 1684 р. (?), Рокитна

Relatia tatarzyna nazwiskiem Dziapar, któremu świeжо pod Kijowem na podjezdzie konia zabito na Łebedzie i pieszo do Rokitnej mil 4 od Białej Cerkwie d. 14 septembris przybłąkał się.

* Тексту документа передує заголовок, зроблений копіістом: «1682. Ex orig arch. Stan. Aug. Regis. List od Szafa Gierej sułtana do króla j. mci polskiego».

Powiada, iż od hana wysłani z Ingułu od Zaporozża podjazdem, podpadli pod Kijów w koni pięćset, puścili przed sobą w postropie (?) koni przebranych 80, których w sam tabor Samujłowicza wpadli, ludzie, koni nabrali, co mogli, inszych z pułczwarta sta tatarów na stada i koni moskiewskie skoczyło, a na zasadce szo koni założyli, nad nimi był starszym Temerlan, murza białogrodzki, w tej confuzyej jak przyszli do sprawy kozacy, nie wie co za effect był tej imprezy, gdyż oddalony od swych, konia straciwszy w błotach się ledwie sam uswał (?). Jednak ludzie, którzy na nich z pasiek i innych miejsc patrzali, twierdzą, że się dużo obłowili i z niemałym powracali jaserem. Tenże retulit, że wezyra nie masz na Zaporozżu, jako przed tym udawano i na terazniejszą nie wychodził campanią, tylko Haraameth pasza łądem z mułtańskim i wołoskim gospodarzami i od pol z hanem zostawał. A Kaplan pasza wodą z Czarnego morza armatę munitią i inne do nowych fortec potrzeby z sobą przyprowadził, Chorostel pasza fortece dwie założył na Zaporozżu. Po tej relatyw przybył od bojaryna, wojewody kijowskiego, do Soroki wysłany redux nazad szpieg. Którego za przybyciem p. Kunieckiego, udającego, iż siedm paszów koło Raszkowa stoją, umyślnie wywiadując się czy to prawda, wyprawili. Zrozumiał z perkałaba sorockiego, że siedm paszów ani byli, ani są. A tą powieścią p. Kunicki imprese moskwy i kozaków na Niemirów powariował. Nie wiem że, czy mu wierzyć napotym będą, gdy contraria z posłańca zrozumieją. Tenże szpieg od perkałaba ma, że cesarz i wezyr w domu zostają i że paszowie od fortec, nowo założonych, z wołoskim i mułtańskim gospodarzami wprowadzawszy i osadziwszy fortece, powracają, jakoż do ich stykania perkałab się przy nim gotował.

Han nad Ingulcem do tych czas na przeprawie i całości paszów powracających, trzymał się, a potym otium tameczne negotio pod Kijowem i Zadnieprzem wetować będzie. Tenże szpieg opowiada, iż ordy pełno po wsiach pustych na Dnieprem koło Kuczmania leży, iż ledwie ich minąć mógł, i że posła moskiewskiego dwóch czauszów na Kamieniec z Konstantinopola odprowadzą i że cesarz z wezyrem na przyszłą campanią po zimie, gdzie się okaza, pojedą, in personis stawać mają.

Бібліотека Варшавського університету. Відділ рукописів, № 48, арк. 77. Тогочасна копія.

№ 9

ЛИСТ БАТИР-АГИ, ВІЗИРА КРИМСЬКОГО ХАНА,
ДО ТОМАША ГОТЧЕВСЬКОГО, ПОСЛА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
ДО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

8 червня 1685 р., Бахчисарай

Mści panie posle j. k. mści, mój wielce mści panie i przyjacielu.

Że się w. m. pan dziwujesz dla jakiej przyczyny zostajesz powrócony. Dla tego, żeśmy wzięli wiadomość, że k. j. m. cesarzowi chrześcijańskiemu ludzi swoich posłał w posilek, a sam z wojskiem na nas wybiera się. Przeciwno któremu i my idziemy i na ten czas i w. m. m. pan odpuszczony będziesz, gdyż

chan j. m. z sobą weznie. Zatym się łasce w. m., m. pana, oddając, zostaje w. m., m. m. pana, życzliwy przyjaciel, uniżony sługa Batyr Aga, wezуг.
Z Bachcisaraju 8 juni a[nn]o 1685».

АГАД, ф. «Архів публічний Потоцьких», тека 13, арк. 65. Оригінал, завіреним печаткою.

№ 10

ЛИСТ НЕВІДОМОГО ДО НЕВІДОМОГО

29 серпня 1685 р., Табір над Дністром під Устям

Czekaliśmy dotąd z pierwszych wiadomości o ruszeniu się hana i seraskiera jako się obróćą i dla tego wojsko substitit na miejscu, aby zaś poszedszy, a nie wiedząc exploratas mentes nieprzyjaciela, insulse, gdzie nie nabrnęło. Ponieważ tedy certo constat o wszystkim, auspice Deo ruszamy się w tym tygodniu tam, gdzie imprezie nieprzyjacielskiej arma opponere czas i okazaż kaze. Już też i most przez Dniestr warowny i dobry stanął. Pan Bóg zewsząd szczęści, bo wczora przysły wiadomości od poimanych języków z Kamieńca, że w tym przeszłym tygodniu ordę i pod Konstantynowem i koło Stepanowic i koło Pereryzy, gdzie się tylko wychyła, bito, z którychże miejsc ranni poprzybiegali tatarowie do Kamieńca, dając znać o tym. My tu, pod wojskiem, spodziewaliśmy się, cum optimis laqueis, że podpaść mieli, czekając ich, ale dotąd i nie słyhać i nie widać. Od chłopstwa okolicznego, gdzie się tylko ludzie nasi ruszą, lubo w Kamieńcu wiadomość ustawiczna, przenesł, ustrzeć (?) się im podjazdów naszych niepodobna, biją ich zewsząd, aby tak i dalej votis (...) * ad spirend; w Bogu nadzieja. Popis w terazniejszy augustowej czwierci, na drugim od ruszenia się noclegu i przez zradę w wojsku i uniwersalami do publicznych wojewodztw ogłoszony, aby constat Rzptej kto, ad opus belli et ad propugnationem onej stawa o żoлд należycie meretur.

АГАД, ф. «Архів Радзивилів». Відділ 2, № 1736, арк. 1–2. Тогочасна копія.

ДОДАТКИ

№ 1

ЛИСТ АЛИСЯ-АГИ ДО КОРОЛЯ ЯНА СОБЕСЬКОГО (РЕГЕСТ)

1689 р. (?)

Посилаю свої листи разом з ханським послом (той буде з послом Мустафа-агою). Далі мова йде про посла Карвовського.

АГАД, ф. «Архів Радзивилів». Відділ 2, кн. 25, арк. 21, арк. 73.

№ 2

ЛИСТ ТОХТАМИШ-ГІРЕЯ, КАЛГИ-СУЛТАНА, ДО КОРОЛЯ ЯНА СОБЕСЬКОГО (РЕГЕСТ)

1689 р. (?)

Посилаю свої листи разом з ханським послом.

АГАД, ф. «Архів Радзивилів». Відділ 2, кн. 25, арк. 21, арк. 73.

№ 3

ЛИСТ РАЧИНСЬКОГО КОРОЛЕВІ ЯНУ СОБЕСЬКОМУ
ПРО ПОЗИЦІЮ ТУРЕЧЧИНИ

9 травня 1689 р., Відень

АГАД, ф. «Архів Радзивилів». Відділ 2, кн. 25, арк. 59–61.

№ 4

ЛИСТ МІНІХА ДО КНЯЗЯ РАДЗИВИЛА (?)

11 червня (31 травня) 1735 р., Варшава

Сиятельный князь превосходительный господин генерал маер

Хотя сего мая 4 дня чрез посланной от меня к вашему сиятельству ордер и подтверждено, чтоб пруским подданным о [т] наших войск отнюд никаких обид, озлобления и в промыслах их никакого помешательства чинено не было, однак и н[ы]не вашему сиятельству чрез сие предлагаю: изволте в каманду свою наклепко подтвердить, дабы по прежде посланному и посему моим ордером означенным пруским подданным, а особливо тем, которыя надлежащи пошпорты имеют и чере з наши посты проезжать будут, где б оныя ни были яко то в Полше, в Литве и в самой Пруссии никакого озлобления в их промыслах помешательства и обид во (?) от наших войск отнюд чинено не было под опасением за то кем оное учинитца, жестокого штрафа и ежели хотя малые какие жалобы о том произойдут, то без всякого упущения крепчайшим образом изследовано и вини упущени не будут.

Вашего сиятельства охотный слуга М. (?) Миних

АГАД, ф. «Архів Радзивилів». Відділ 5, № 9712. Оригінал.

№ 4

РАПОРТ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ
У КОЛЕГІЮ ІНОЗЕМНИХ СПРАВ У ПЕТЕРБУРЗІ*

27 (16) червня 1753 р., Київ

Сего июня 11 числа находящейся в Очакові запорожский полковник Покотило в киевскую губернскую канцелярию репортовал, что в Очакові в турок и татар многие великороссийские беглые салдаты и крестьяне, також малороссияне, донские и запорожские называющиеся казаки аргатуют, и чтоб де въперед тих людей и казаков боліе уже в Очакові безпашпортных не было, а надлежит де всіх в прежние их міста под караулом выслать; а при нем де, полковнике, команды и подвод, чем бы можно было куда надлежит, их отправлят, не иміється; и требовал он, полковник, дабы о вышеписанном учинит определение и каким образом

*Тексту документа передус заголовок, зроблений копіїстом: «Копия с доношения в государственную коллегию иностранных дел из киевской губернской канцелярии от 16 июня 1753 года».

ему, полковнику, с вышеписанными аргатами поступить, о том ево снабдит указом, а ему, полковнику, и з будущими при нем от бывшего тамо Абди и ныншяго пашей как харчевой запас, так и ничего денег от 16 числа минувшого мая уже не производится, а уповательно есть, что безпрестанные воровства и не отыскание пограбленного скота и прочего и неудовольствие обидимой от запорожской стороны ничего производимо не будет, а он де, полковник, ис будущими при нем, находясь в Очакові, издержал собственных своих денег до пятидесят рублев, да и впред он, полковник, будучи тамо в большой убыток прийти может; и того ради о вышеописанном в гсдрственную коллегию иностранных діл киевская губернская канцелярия доносит, и отныні впред как с оргатующими в Турецкой области российскими разных чинов людми повелено будет поступить, о том ожидаемо повелительного ея императорского величества указа.

*Регистратор Петр Томановской,
подканцелярист Алексій Илькин*

*Бібліотека Польської академії наук у Кракові. Відділ рукописів, № 275, арк. 37.
Тогочасна копія.*

УДК 94(477) “18/19” (082)

Катренко Андрій, Катренко Ярослав

**ЇХ ОБ’ЄДНУВАЛИ СПОВІДУВАНІ ДЕМОКРАТИЧНІ
ІДЕАЛИ ТА ЛЮБОВ ДО УКРАЇНИ І ЇЇ НАРОДУ
(ЛИСТИ І. Л. ШРАГА М. С. ГРУШЕВСЬКОМУ)**

У публікації висвітлено діяльність відомого адвоката, українського громадського діяча І. Л. Шрага, розкрито зміст його листів до М. С. Грушевського.

Ключові слова: І. Л. Шраг, діяльність, листи, М. С. Грушевський.

В публикации освещена деятельность известного адвоката, украинского общественного деятеля И. Л. Шрага, раскрыто содержание его писем М. С. Грушевскому.

Ключевые слова: И. Л. Шраг, деятельность, письма, М. С. Грушевский.

The activity of I. L. Shrag well known Ukrainian public figure and lawyer is depicted in the publication, which reveal the contents of his letters to M. S. Grushevsky.

Key words: I. L. Shrag, activity, letters, M. S. Grushevsky.

Упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. розгортався і потужнішав український національно-визвольний рух. У ньому брали участь здебільшого представники освічених кіл. Завдання цього руху уточнювалися, विकристалізовувалися. Коло його учасників розширювалося. До нього включалися не тільки представники етнічних українців, а й представники інших народів, які під впливом різних факторів пройнялися співчуттям до соціальних і національних прагнень українського народу. Серед них був, зокрема, й Ілля Людвігович Шраг.

© Катренко Андрій, Катренко Ярослав, 2009

Ілля Шраг народився 23 серпня (4 вересня) 1847 р. у містечку Седнів Чернігівської губернії (тепер смт Седнів Чернігівської області). Його батько – Людвіг, німець, виходець із Саксонії, працював лікарем у родині поміщиків Андрія та Іллі Лизогубів, а мати – українка, родом із дрібномастних дворян Колодкевичів. У дитячі роки Ілля виховувався у колі освічених людей, не байдужих до ліберальних ідей, української мови, українських історичних і культурних традицій. Освіту одержав домашню: навчався разом з дітьми Лизогубів, навчали С. І. Лизогуб, сестра Іллі та Андрія, А. І. Лизогуб та потім гувернер-француз. Усе це вже у той час певним чином вплинуло на характер формування його світогляду.

Коли Іллі виповнилося 13 років, батьки, які 1861 р. переїхали у Чернігів, віддали на навчання в місцеву гімназію, де його зарахували учнем другого класу. Як згадував пізніше І. Шраг, тоді ще в цій гімназії «залишався „дух Пирогова”», «ще в класах по стінах залишалися його знамениті „правила”»¹. (Йдеться про освітню політику прогресивного педагога, ліберала, попечителя Київського навчального округу М. І. Пирогова, якого у 1861 р. царська влада усунула із вказаної посади). Він пізніше з теплотою згадував шанованих учнями своїх гімназичних учителів Л. Глібова, І. Дорошенка та інших, які відзначалися демократичністю переконань і прихильним ставленням до українського народу і його історії та культури. Вони сприяли розширенню його світогляду у народолюбному, українському напрямі. У той час на частину молоді міста великий вплив робила національна освітня і культурна діяльність Чернігівської української громади (О. Тищинський, С. Ніс, Л. Глібов, О. Маркович, І. Дорошенко та ін.), яка набула широкого розголосу². «Ще в гімназії, – писав пізніше в автобіографії І. Шраг, – коли я був у 3 класі, на мене велике враження зробила «Наталка Полтавка», яку було надзвичайно добре виставлено. Запомагали виставі Дорошенко, Глібов, Галаган, здається, Оп. Маркович, ролю Миколи грав С. Д. Ніс. Під впливом «Наталки Полтавки» я і деякі з товаришів захопилися українством, – звичайно, більш з околишнього боку, поробили собі українське вбрання»³. Чимале враження на гімназиста зробили арешти і притягнення до політичного дізнання місцевих громадівців О. Тищинського, С. Носа, І. Андрущенка та розправа над ними тогочасної влади.

Окремо, значно серйозніший вплив на себе в гімназичні часи І. Шраг пізніше відзначив з боку М. Вербицького (Миколайчика-Білокопитного), поета, члена Київської української громади: «Він перебував у Києві, в університеті, але часто приїздив до Чернігова, до своїх батьків. Він розповідав нам про Київ, про громаду, читали ми «Помийницю»*, під його впливом склався гурток, який вибирав і записував [українські] слова для «Словника», читали «Основу», «Записки о Южной Руси». У Вербицького в Чернігові я вперше побачив П. Житецького та І. Новицького, які приїздили гостювати до Чернігова. Тоді були популярні у нас пісні

* Рукописний сатиричний журнал, що видавався деякими київськими громадівцями.

«Ще не вмерла Україна...», «Вже більше літ двісті», «В полі доля стояла, бровоньками моргала»⁴. За його словами, разом із гімназичним товаришем, учнем 7 класу (а сам тоді переходив із п'ятого у шостий клас) Баковецьким, батьки якого проживали в Києві, на канікулах побував там. Тоді через нього познайомився з іншими київськими громадівцями – В. Антоновичем, О. Стояновим, Д. Морозом⁵. Тобто, тоді душа юного Іллі поступово запліднювалася демократичними ідеями, у тому числі й українською визвольною ідеєю. Певного впливу гімназист зазнав також із боку загальноросійського демократичного руху, зокрема з боку періодичних видань «Современник», «Русское слово»; його слова: «Ми читали Герцена, Добролюбова, Чернишевського, Писарева»⁶.

У 1865 р. І. Шраг разом з близько 10-ма учнями 6 класу, протестуючи проти підступних дій інспектора (запровадження шпигунства серед гімназистів) та того, що педагогічна рада не бажала його звільнити за це з посади, вирішили залишити Чернігівську гімназію, а потім здати іспити за гімназичний курс екстерном⁷. Того ж року він вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії. Провчившись там півтора року, у березні 1867 р. перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. У березні 1869 у Петербурзі відбулися сильні заворушення студентів університету, медико-хірургічної академії, технологічного інституту, які протестували проти адміністративних утисків студентської молоді та самодержавного режиму, виступали за надання широких академічних прав, за лібералізацію політичних відносин у країні. За участь у цьому русі І. Шрага, студента III курсу, та кілька десятків його товаришів звільнили з університету. Його було позбавлено права продовжити навчання в усіх російських університетах і вислано «на батьківщину» під нагляд поліції⁸.

Певний час він під наглядом поліції проживав у м. Седневі Чернігівської губернії разом з матір'ю; батько на той час уже помер. Маючи потребу в засобах для життя, І. Шраг звернувся з проханням до чернігівського губернатора князя С. Голіцина, освіченого і дещо лояльного, дозволити йому переїхати у Чернігів із метою влаштуватися на роботу. Одержавши дозвіл, він обійняв посаду помічника діловода Чернігівської губернської земської управи; згодом став діловодом, виконував також обов'язки секретаря редакції «Черниговского губернского земского сборника». Тут працював близько п'яти років⁹.

У 1874 р. І. Шраг одержав дозвіл від поліції на поїздку в Київ. Там він упродовж трьох місяців екстерном склав іспити за курс юридичного факультету при Київському університеті. Під керівництвом ліберала, демократа, юриста проф. О.Ф. Кістяківського (пізніше члена Київської (Старої) громади) він підготував і 25 березня 1875 р. успішно захистив дисертацію «Крестьянские суды Владимирской и Московской губернии» і здобув ступінь кандидата права. Цю тему він змушений був писати, оскільки, за його словами, «досліди про українські суди були вже доручені другим кандидатам»¹⁰. Указану дисертацію Олександр Федорович умістив у журналі «Юридический вестник» (1877. – № 3–10) із своєю

передмовою. Відтоді І. Шраг періодично листувався з О. Кістяківським, зокрема повідомляв останньому про настрої і діяльність чернігівських земців¹¹.

Із середини 70-х років XIX ст. І. Шраг почав працювати присяжним повіреним (адвокатом) – за його словами, «одержав право на адвокатську практику в мировому з'їзді та в окружному суді». Водночас він брав активну участь у громадському житті: обирався гласним Чернігівської міської думи, членом міської управи, гласним Чернігівського повітового земського зібрання, Чернігівського губерньського земського зібрання, у 1879–1887 рр. був заступником міського голови (безоплатно). «За той час, як я був земським гласним, – згадував І. Шраг, – я був у повіті членом різних комісій, проектів, бюджетової, часто був секретарем зборів; в губерніяльному земстві був постійним членом і головою юридичної комісії і членом комісії народної освіти, музейної; з того часу, як заведено «земское положение 1890 г.», я був аж до 1906 р. членом від земства «губерньського по земским делам присутствия»; до 1906 р. був членом «Попечительного совета» Чернігівської жіночої гімназії від земства»¹².

У другій половині 70-х років XIX ст. І. Шрага звільнили з-під поліцейського нагляду, але заборонили жити у столицях і в університетських містах. Тобто він залишався для влади неблагонадійним, а тому, проживаючи легально, йому доводилося вести себе обережно, не виявляючи своїх справжніх демократичних, ліберальних поглядів, оскільки при будь-яких його різких суспільних кроках йому загрожували засланням. Проте все ж він наприкінці 70-х – на початку 80-х років активно підтримував ліберальне крило чернігівських земців, які прагнули розширити права земського самоврядування, хоч в якійсь мірі демократизувати суспільно-політичні відносини в імперії, які вели напружену боротьбу із земцями-консерваторами, реакціонерами¹³.

У 70–80-ті роки Ілля Людвігович мав незначні зв'язки з діячами українського національно-визвольного руху. (Хіба що підтримував певні контакти з уже згадуваним київським громадівцем О. Кістяківським). Проте й у цей час він все ж не втратив інтересу до українського питання. Згадуючи про 80-ті роки, він відзначав: «В ті саме часи прибула до Чернігова трупа Кропивницького з Заньковецькою, Садовським, Затиркевичовою. Їх чудові, цілком нові для мене вистави притягали силу людю, мали надзвичайний поспіх, збуджували українську свідомість. Я не проминув, здається, ні одної вистави; коли трупа від'їздила, були упорядковані урочисті проводи, подавалися адреси, вітали їх промовами, але звичка до російщини була така велика, що і адреси, і промови були російською мовою. Одних вистав було не досить для того, щоб збудити справжню свідомість. По їх від'їзді почалися в Чернігові аматорські українські вистави, в яких я брав активну участь; упорядковував їх, головним чином, Микола Олександрович Константинович. Справжнього поважного українського руху вже не було, а якщо і був, то виключно поміж невеликих гуртків молоді, переважно в духовній семінарії¹⁴. Молоді я не знав, тільки чув про неї та про її гуртки»¹⁵.

Із початку 90-х років XIX ст. поступово відновлюється і посилюється український національний рух. Його хвиля захопила й І. Шрага. Він ширше захоплюється українською історією, літературою, культурою, встановлює нові зв'язки з українськими громадськими діячами. Про цей час він згадував: «Тільки з початку 90-х років я почав наближатися до українського руху, який, нарешті, цілком захопив мене; тоді я вельми ним зацікавився та уживав усіх заходів, щоб його краще пізнати та стати ближче до нього [...] Я почав вишукувати все, що стосується до Галичини і до українського питання, почав добувати «Правду», «Народ», «Зорю», почав читати книжки по історії України та по українському письменству, читав Костомарова, Петрова, Дашкевича; мені чимало допомагав небіжчик Тищинський, свідомий українець, який постачав мені книжки і в значній мірі познайомив мене з становищем української справи. Далі я познайомився з М. В. Лисенком і його родиною, почав бувати у нього щоразу, як приїздив до Києва; багато про що я дізнався від Миколи Віталійовича, почав посилати через нього листи до «Правди», далі я познайомився з Кониським, а через них і з другими українцями»¹⁶.

З 1892 р. по 1895 р. на сторінках львівської газ. «Правда» Ілля Людвігович почав друкувати статті («листи») ¹⁷. Усього їх було написано дев'ять. У них автор порушив багато питань, що стосувалися становища в Наддніпрянській Україні, Російській імперії. Автор, розглядаючи конкретні події, факти, засуджував самодержавний політичний режим у «тюрмі народів», самоуправство губернаторів, свавілля чиновників, зневагу їх до законів, показав правову беззахисність простої людини, приниженість її. Він, проаналізувавши земські положення 1864 р. і 1890 р., змалював становище земства в системі державного управління, показав поступове урізування прав, самостійності цього органу місцевого самоврядування на користь адміністративних органів державної влади, на посилення в ньому ролі дворянства, консервативних сил. Ним відзначено брехливість, лицемірство офіційної, реакційної преси. На основі аналізу змісту міських положень 1870 і 1892 р. і практики діяльності міських дум він засвідчив, що останні цілком підконтрольні царській адміністрації, права їхні обмежуються, що вибори до них так організовано, щоб забезпечити переважаючий вплив й інтереси багатих верств міст¹⁸.

У листі сьомому (1894 р.) автор торкнувся питання, що стосується «національної справи української». Зокрема, він писав: у грудні 1993 р. гласний від Чернігівського повіту І. Шраг у губернському земському зібранні зробив доповідь, в якій пропонував висунути прохання до царського уряду, щоб було «1) дозволено вживати народну мову по школах Чернігівської губернії, 2) дозволено було видання українських учебників і народних читанок, і 3) дозволено було мати українські книжки по шкільних бібліотеках»¹⁹. Це питання вже й раніше порушувалося в земствах Чернігівщини. Проте й на цей раз воно в Чернігівському земському зібранні не було обговорено і не було прийнято по ньому позитивне рішення через протидію голови зібрання Ф. Лизогуба. Незважаючи на неуспіх у конкретному випадку, І. Шраг все ж закликав українців на-

полегливіше боротися за свої національні права. Він писав: «Свідомі Українці повинні б, як мога частіше і виразніше виступати серед громади та, де можна, і перед урядом Українцями, а не загальнороссами»²⁰.

У листі другому від 16 січня 1893 р. І. Шраг якоюсь мірою узагальнив сказане ним у всіх листах: «Велику силу, при сучасних обставинах, мають тепер усякі урядовці, і не диво – бо на урядові посади усі тепер пруться, навіть і колишні супротивники уряду; дивишся, «інтелігент» лає і уряд, і урядників, а на другий день бачиш – сей самий «інтелігент» придбав уже собі урядову посаду і вже зовсім на другий бік верне, іншу пісню співає. Люд тепер наляканий, забитий, на урядових суду не знаходить, та й шкода шукати: урядники оден другого покривають, се б то задля того, щоб піддержати «власть», піднести «авторитет правительства». Пресі заборонено писати про їх події, в громадських зборищах і підіймати об сім розмову не можна, чому ж урядовим і не працювати на свою користь; вони ж, бач, не аби як користуються, а ще й «власть» зміцнять, «самодержавіє, православіє і русскую народность» піддержують, проти «соціалізму, лібералізму, українофільства, полонізму» боротьбу ведуть, вони ж «обрусителі», «об'єдинителі».

Усі факти, усі сучасні обставини указують неминучий крах системи, що тепер панує: біднота, голод, хвороби, застій економічний, застій духовний, а урядові байдуже – ще більш бідноту розповсюдити хоче, бо все нові податки вигадує, до того вже надумалися, що й сіль оподаткувати хоче. Прийде час, та мабуть на лихо ще довго его ждати, коли всім сучасним «спасителям отечества» доведеться згадати, що «брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся», а поки той час настане, багато деморалізації внесуть ще вони у наше життя, багато такого нароблять, що на довгі часи у знаки даватиметься; а поки що, тепер їх свято, їх міць, бо тепер у нас знов така година, що

Од Молдаванина до Фина
На всіх язиках все мовчить –
Бо благоденствує.....
Як гаразд сказав незабутній Кобзар»²¹.

Із 1893 р. поступово формується нова українська Чернігівська громада, активним членом якої став Ілля Людвігович. Вона розгорнула широку просвітницько-культурну роботу у місті і поза його межами²². Очевидно, завдяки діяльності цієї громади, що стала відомою й поза Черніговом, завдяки М. В. Лисенку, О. Я. Кониському та іншим українським діячам І. Шраг поки що заочно встановив зв'язок з М. С. Грушевським. І між ними зав'язалося тривале листування, про яке піде мова нижче.

У 1900 р. прогресивні діячі України відзначили 25-річчя адвокатської і громадської діяльності І. Шрага. На зібранні в Чернігові з приводу цього, як відзначав ювіляр, «було багато люду різних станів, різних напрямів; було чимало українських промов, привітань та адресів»²³. Зокрема у привітанні київських громадівців В. Антоновича, М. Лисенка, Т. Рильського, В. Науменка, М. Старицького, С. Єфремова, П. Житецького та ін. від 4 березня 1900 р. відзначалося, що його діяльність «перейшла

місцеві межі Чернігівщини, обіймає собою інтереси усїєї України-Руси». А далі писалося: «У наш час, коли такі непопулярні усї поступові ідеї і між ними національно-демократична ідея українства, коли найсвятїші права національні стають приводом не тільки для глуму і посміху, але й для найнесовістнїших інсинуацій, Ви віддали свою працю, свій талант і ім'я на користь зневаженого діла. Ви завше, де можна було і де з'являвся для того привід, освітчували перед широким колом суспільства ідеї культурно-національного розвитку нашої вітчизни, доводили усю логічну та практичну необхідність переведення їх в дійсне життя і великою силою переконання та невламною вірою і любов'ю до ідеї часто-густо скидали полуду з очей суспільства, доводили його до спокійного безстороннього і справедливого відношення до діла»²⁴.

На початку ХХ ст. І. Шраг, працюючи адвокатом, водночас продовжував брати участь в українському національному русі, загальноросійському ліберально-демократичному русі, виконувати різні громадські доручення. Він був учасником Загальної української безпартійної організації, членом Української радикально-демократичної партії. Ілля Людвігович взяв участь у заснуванні і роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. У липні 1903 р. його обрали заступником голови її. Він виступив на засіданні комісії з повідомленням «Особисті спогади про Чернігівську гімназію у зв'язку з перебуванням у ній Г. І. Успенського». Проте І. Шраг вимушено залишив цю установу через протидію в її діяльності чернігівського губернатора О. Хвостова (заборонив останній прилюдні збори членів комісії, вимагав, щоб вони були закритими, тощо)²⁵.

У 1906 р. на з'їзді виборщиків Чернігівщини І. Шрага обрали депутатом І Державної думи по списках конституційно-демократичної партії. Очевидно, Ілля Людвігович, поділяючи деякі програмні ліберально-демократичні вимоги останньої партії, мав деякі стосунки з нею. Хоча він, певно, не поділяв її погляди на шляхи вирішення національної проблеми, передусім українського питання. У І Державній думі І. Шраг очолив українську парламентську фракцію. Тоді він мав можливість безпосередньо спілкуватися з М. С. Грушевським, який пильно опікувався діяльністю цієї фракції, сприяв виданню її друкованого органу «Украинский вестник», склав її програму, що містила вимогу надання Україні автономії. Царський уряд, зважаючи на небажаний для самодержавного режиму напрям роботи І Державної думи, 8 липня 1906 р. розпустив її. Частина колишніх депутатів останньої, здебільшого кадети, 10 липня таємно зібралися у м. Виборзі, обговорили і підписали так звану Виборзьку відозву («Народу от народных представителей») із закликом до громадян Російської імперії до пасивного опору царській владі в знак протесту проти розпуску Думи: до скликання останньої «не давати ні копійки в казну, ні одого солдата в армію» та ін. Її також підписав також І. Шраг. Власне за це Чернігівський окружний суд у вересні 1906 р. прийняв рішення про звільнення його з посади присяжного повіреного²⁶. Проти тих, хто підписав Виборзьку угоду, було порушено кримінальну справу. 12–18 грудня 1907 р. Особливе присутствіє Петербурзької судової

палати засудило 167 звинувачених із 169 до трьох місяців в'язниці кожного, що означало позбавлення їх виборчих прав при виборах у Думу і на громадські посади.

Із інших важливих фактів у біографії І. Шрага часів російської демократичної революції 1905–1907 рр. слід відзначити й такі. 26 лютого 1905 р. в Києві на вечорі, присвяченому Т. Шевченку, українська інтелігенція ухвалила два адреси, один на ім'я міністра внутрішніх справ – «Про потреби української мови» і другий – на ім'я міністра освіти – «Про потреби української школи». Їх підписали 99 осіб, серед яких були визначні представники української культури і національного руху (М. Лисенко, С. Єфремов, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький та ін.), у тому числі І. Шраг. У адресах вимагалось зняти всі обмеження української мови, надати можливості користуватися рідною мовою в усіх галузях літератури і науки, в періодичній пресі, запровадити викладання дисциплін в початкових класах українською мовою, в середніх і вищих учбових закладах як обов'язкові предмети українську мову, українську літературу та історію України тощо²⁷.

Будучи прихильником ідеї надання усім народам, які населяли Російську імперію, прав на автономне самоврядування, він у березні 1905р. взяв участь у роботі з'їзду журналістів – представників преси неросійських народів, на якому було порушено питання про розгортання діяльності, спрямованої на створення спілки народів Російської держави на засадах автономії і федерації. З метою реалізації цієї ідеї у листопаді 1905р. у Петербурзі відбувся попередній з'їзд, на який прибули 115 депутатів від різних народів. Депутати відзначили слушність визвольних змагань уявлених народів. Вони створили комітет для підготовки всеросійського з'їзду. 11 травня 1906 р. уже був готовий проект програми «Союзу народів», у підготовці якого напевно брав участь й І. Шраг²⁸. У квітні 1905 р. демократично настроєні гласні Чернігівського губернського земського зібрання прийняли резолюцію і доручили йому виступити з нею на земському з'їзді. У ній вказувалося на важливість «вдалого і справедливого розв'язання національного питання», оскільки від цього залежить вирішення «багатьох інших суттєвих питань державного життя», висувалися вимоги запровадження в Російській імперії політичних свобод, скликання Установчих зборів на демократичних засадах, якомога раціональнішого узгодження загальнодержавних інтересів з потребами автономного устрою і розвитку кожного народу²⁹.

Ілля Людвігович взяв активну участь у створенні чернігівської організації «Просвіта», установчі збори якої відбулися 27 грудня 1906 р. У ній налічувалося понад 300 членів³⁰. Головою її був М. Коцюбинський, а його заступником І. Шраг. Незважаючи на утиски з боку місцевої царської адміністрації, просвітяни Чернігівщини проводили значну освітньо-культурницьку діяльність виразно українського спрямування. Часто вона мала політичний підтекст. Наприклад, вони листом, обнародуваним 3 квітня 1907 р., підтримали тих студентів Київського університету, які вимагали визнання прав української мови. Діячі чернігівської організації

«Просвіта» надіслали лист-привітання, у підготовці якого брав участь й І. Шраг, депутатам II Державної думи від України, що містив заклик до них «рішуче боронити права українського народу, стояти за інтереси і потреби рідного краю, його права на самостійне національно-культурне життя»³¹. Десь у серпні-вересні 1908 р. чернігівський губернатор наказав виключити із складу «Просвіти» Іллю Людвіговича та інших найактивніших її членів. Правда, у 1911 р. йому дозволили знову стати членом цієї організації і навіть очолити її. Проте вона, будучи знекровленою, ослабленою, в умовах політичної реакції у цей час припинила своє існування. Зрозуміло, що тоді можливості І. Шрага, який перебував на легальному становищі, щодо участі в суспільно-політичній, громадській діяльності були обмеженими.

Після Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії для демократичних кіл суспільства, зокрема й І. Шрага, відкрилися ширші можливості для фахової й суспільно-політичної праці, участі в українському національному русі. Його обрали головою об'єднаного комітету громадських організацій Чернігова, гласним міської думи, гласним губернського земства, головою Чернігівського окружного суду; він повертається фактично до керівництва відновленої міської «Просвіти». Ілля Людвігович у квітні 1917 р. взяв участь у роботі з'їзду Товариства українських поступовців у Полтаві, на якому ТУП перейменували в Союз українських автономістів-федералістів, а його обрали Головою Чернігівського губернського осередку цього «Союзу»³². У цей час, як і раніше, І. Шраг послідовно відстоював програмну вимогу цього «Союзу» – національно-територіальна автономія України. У квітні 1917 р. від Чернігівської губернії він став членом Центральної Ради, головою якої було обрано М. С. Грушевського³³. У червні цього ж року І. Шраг виступив з доповіддю про історію українського руху на першому українському з'їзді, що відбувся у Чернігові³⁴. 28 червня 1917 р. його обрали членом комісії по складанню проекту Статуту автономії України³⁵. У цей час він спілкувався і тісно співпрацював з М. Грушевським.

У 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського з ініціативи Д. Дорошенка, міністра закордонних справ, йому пропонувалося зайняти посаду прем'єр-міністра уряду. Проте через похилий вік, стан здоров'я цього не сталося. Того ж року його ще обрали почесним гласним Чернігівської міської думи. Однак, 11 квітня 1919 р. І. Л. Шраг помер. Небіжчика поховали на кладовищі Вознесенської церкви у Чернігові. На його могилу було покладено вінки від багатьох організацій, партій, окремих громадян. Надписи на них були красномовними: борцєві за незалежність України, борцєві і невтомному працівникові на полі рідної культури і волі, щирому захисникові народної освіти та ін. Пам'ять Іллі Людвіговича тоді ж його прихильники вшанували панахидою у Володимирському соборі в Києві.

Нижче публікуємо 63 листи, дві поштівки і телеграму до М. Грушевського, що зберігаються в родинному фонді Грушевських (ф. 1235, оп. 1, спр. 841) у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Перший лист датується 12 (24) листопада 1894 р., останній –

1 березня 1914 р. Ці листи посилалися офіційною поштою, здебільшого через російсько-австро-угорський кордон. А тому автору їх доводилося оминати у них політичні теми чи такі, які могли б викликати підозру в можливих перлюстраторів і доношувачів інформації для представників влади.

Їх він писав з приводу різних питань: підготовка і надсилання оглядів Чернігівського і Херсонського земських збірників для «Записок НТШ», статей для інших періодичних видань («Часопись правнича», «Село»); надсилання видань Чернігівського губернського земства у Львів, а «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вістника» у Чернігів; про політичний донос на М. Грушевського львівського російського консула; збір у Чернігові і надсилання грошей для допомоги в здійсненні різних заходів (передплата на журнали, збірники, на заснування українського університету у Львові, фондів, відзначення ювілеїв, організація похоронів); сплата членських внесків як члена товариств; щодо духовних заповітів О. Я. Кониського, О. М. Куліш (Ганни Барвінок); з приводу запрошення на загальні збори НТШ, членом якого був; участь як адвоката в захисті українських діячів від різних утисків царської влади; про обставини відзначення свого ювілею. Ці листи містять деякі відомості про творчі й інші зв'язки автора з діячами науки і культури України, деякі деталі до його біографії (коли і де перебував, постійна зайнятість) тощо.

В одному з листів І. Шраг писав М. Грушевському: бажаю «довгого Вам віку і сприяючих обставин Вашій високо цінній праці на користь і славу України». Любов до України, невтомна праця на користь її народу єднали цих талановитих і завзятих у творчості людей.

Тексти листів друкуються із збереженням, здебільшого, тогочасного авторського написання. Однак у них зроблено деякі зміни, які ніскільки не впливають на зміст написаного: уніфіковано написання частки – ся у дієсловах (її скрізь написано разом); унормовано написання у словах букв «і» і «ї»; російську букву «е» в окремих словах передано через «йо», «ьо»; сполучник «щоб» написано разом; у російських словах замість «і» написано російське «и»; написано разом слова «влітку», «вранці», «запевно», «надвечір», «уночи»; непрочитані слова, вставки взято в []; можливе прочитання нерозбірливо написаних слів взято у [?].

¹ Шраг І. Л. Автобіографія // Шраг І. Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 41.

² Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. – К., 1999. – С. 57–60.

³ Шраг І. Л. Автобіографія... – С. 53.

⁴ Шраг І. Л. Автобіографія... – С. 53–54.

⁵ Там само. – С. 54.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 42.

⁸ Там само. – С. 43–46.

⁹ Там само. – С. 46.

¹⁰ Там само. – С. 46–47.

¹¹ Див.: *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885). У двох томах. Т. 1 (1874–1879). – К.: Наук. думка, 1994. – С. 44, 212, 213, 380, 417, 419, 421, 423, 424, 428, 574, 579, 582, 583, 591, 601, 605; Т. 2 (1880–1885). – К.: Наук. думка, 1995. – С. 38, 53, 55.

¹² *Шраг І. Л.* Автобіографія... – С. 48.

¹³ Див.: *Катренко А. М.* Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118–137.

¹⁴ Див.: *Катренко А.* До історії формування національної самосвідомості української молоді (80-ті роки XIX ст.) // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 11–12 грудня 1995 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 253–264.

¹⁵ *Шраг І. Л.* Автобіографія... – С. 55.

¹⁶ Там само. – С. 55–56.

¹⁷ *Шраг І. Л.* Документи і матеріали... – С. 59–126.

¹⁸ Там само. – С. 59 – 94, 104–126.

¹⁹ Там само. – С. 96; див.: *Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л.* Шраг – «славний український діяч» // УІЖ.–1993. – № 10. – С. 96–97.

²⁰ *Шраг І. Л.* Документи і матеріали... – С. 103.

²¹ Там само. – С. 70 – 71.

²² *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60 – 90-ті роки XIX ст. ... – С. 124–128.

²³ *Шраг І. Л.* Автобіографія. ... – С. 48.

²⁴ *Шраг І. Л.* Документи і матеріали... – С. 128.

²⁵ *Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л.* Шраг – «славний український діяч»... – С. 97.

²⁶ Там само. – С. 98.

²⁷ «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). У 3-х частинах. Ч. 2. – К., 1999. – С. 142–143.

²⁸ *Шевченко В. М., Демченко Т. П.* На терені українства // Шраг І. Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 29; *Шраг І.* О союзе автономистов // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 64–66.

²⁹ *Шевченко В. М., Демченко Т. П.* На терені українства... – С. 28.

³⁰ *Лисенко О. В.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – С. 20.

³¹ Рада.–1907. – 3 травня, 18 травня; *Шевченко В. М., Демченко Т. П.* На терені українства... – С. 30–31.

³² *Шевченко В. М., Демченко Т. П.* На терені українства... – С. 32–33.

³³ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 березня 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996.– С. 64.

³⁴ *Шевченко В. М., Демченко Т. П.* На терені українства... – С. 34.

³⁵ Українська Центральна Рада ... – С. 143.

ЛИСТИ ІЛЛІ ЛЮДВІГОВИЧА ШРАГА МИХАЙЛУ СЕРГІЙОВИЧУ ГРУШЕВСЬКОМУ

№ 1

12 (24) листопада 1894 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Щиро дякуємо Вас за ласкавий лист Ваш і посилаємо 15 руб., просимо Вас назначити, скільки з сих грошей треба буде на участь в вінці,

і скільки на фундацію імени Омел[яна] Огоновського – Вам краще знати і Ви краще се поділите, ніж ми.¹

Дещо готується для «Записок»², але не маю надії, щоб швидко було виготовано: хиба по весні [18]95 року.

Ще раз спасибі! Помогай Вам Боже!

Щиро поважаючий Вас і прихильний

І. Шраг

Р. С. Маю до Вас прохання: будьте ласкави повідомить «Календар»³, що я не дістав число за жовтень і вельми прошу його мені вислати.

15 (27) листопада 1894 р.

Прошу вибачити, високоповажний Михайло Сергієвичу, що даремне турбував Вас з powodu часописі за жовтень: учора я її дістав. Дуже вподобалася промова Барвинського⁴.

Бувайте здорови, щиро Вас поважаючий і прихильний

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235 (Грушевських), оп. 1, спр. 841, арк. 297–298. Автограф.

№ 2

23 травня 1895 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Був би дуже радий написати для «Часописі правничої»⁵, але зовсім не знаю, що властиво їй треба? Напишіть, будь ласка, хоть коротеньку програму того, що найбільш зацікавило б читачів «Часописі». Якого змісту бажав би д[обродій] Левицький⁶ дописів або розправ? В «Правді» (2 і 3 числа) є листи Чернігівця⁷, де зачіплюються і судови справи, і відносини до них сучасного міністра юстиції Муравєва – чи подібні дописи були б здатні? Чи треба чого більшого – що до програми і до змісту? Далі, я зовсім не знаю «Правничої часописі», не бачив навіть ні одного числа, програма її мені зовсім не знайома; одержувати її не можна за для того, що діставати багато листів зі Львова не зручно, можуть на се звернути увагу, а чи не можна прислати мені, яко взірець, 3 або 4 числа часописі, щоб я міг хоч трохи з нею познайомитися?

Маю надію, що можна буде дістати в земстві і вислати Вам статистичні і інші видання Чернігівського земства.

Бувайте ж здорови, високоповажний Михайло Сергієвичу.

З високим поважанєм

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 299, 299 зв. Автограф.

№ 3

4 (16) червня 1895 р.

Високоповажний Добродію!

Ви пишете, що вишлете часопись і Записки т. V «Статист[ичному] комітету»⁸; боюся, щоб не було помилки, бо «Статист[ичний] комітет» існує при губернаторі і зветься «Губернський»; висилайте краще на

таку адресу: «Чернигов, губ[ернская] земская управа, статистическое отделение».

В управі обіцяли мені вислати Вам всі статистичні видання, які зісталися ще, і вислати «Земский сборник»⁹.

З глибоким поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 300. Автограф.

№ 4

26 серпня (7 вересня) 1895 р.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Охоче виконаю Ваше бажання, тільки прошу дарувати, коли зроблю се в вересні, бо тепер зовсім не маю вільного часу.

Я хочу зробити огляд збірника¹⁰ починаючи з 1882 року, з того часу, як змінилися і характер видання, потроху і програма. Почалося його видання аж з 1869 р., але за той час маю зробити зовсім уже коротенький огляд, і зупинюся більше на періоді з 1882 р.; для сіого треба не мало часу, щоб перегледіти і перечитати збірник за 12 років.

Дозвольте затримати ще на якийсь час [назначений?] Вами огляд Херсонського збірника¹¹.

Маю надію побачити Вас у Києві. Бувайте здорові, до побачення.

Щиро Вас поважаючий, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 301, 301 зв. Автограф.

№ 5

21 жовтня (2 падолисту) 1895 р.

Високоповажний Добродію!

Даруйте, що досі не виконав свого обов'язку, але так склалися обставини, що не мав вільної хвилини, а не мало часу потрібно, щоб перегледіти «Зем[ский] Сбор[ник]». Знаю, що будете ляяти, але тільки у падолисті можу вислати Вам огляд, бо до 15-го падолисту зовсім не матиму вільного часу.

Про Черн[ігівський] збірник (про його висилку) переказав – обіцяли вислати; ще нагадаю, бо пан редактор, Сивий,¹² усе забуває.

Він нічого не має проти подачі його псевдоніму, «і без того», каже, «його знають».

Високо Вас поважаючий і щиро прихильний

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 302. Автограф.

№ 6

25 листопада (7 грудня) 1895 р.

Високоповажний Добродію!

Рецензію на Херсонський збірник прикладаю і прошу не гніватися на мене за те, що я досі не виконав своєї обіцянки: другу половину жовтня

і початок падолисту майже не був у Чернигові, усе їздив – був тричі у Києві, був у Городні, у Козельці і за того не міг нічого зробити. 26-го вернувся з Києва, а сими днями знов мушу туди їхати; огляд Земсь[кого] збірника вишлю Вам від 1-го по 15 грудня, не пізніше.

Про висилку Земсь[кого] збір[ника] за минулі роки казав Сивому – обіцяв вислати.

З високим поважанєм

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 303. Автограф.

№ 7

28 лютого (12 березія) 1896 р., Чернигів

Високоповажний Добродію!

Вислано мені тільки «Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656», «Матеріяли до історії Хмельниччини» і початок «Тараса Шевченка» (1–8), далі Записок не дістав¹³.

Вельми прошу вислати.

З високим поважанєм

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 304. Автограф.

№ 8

6 (18) березня 1896 р., Чернигів

Високоповажний Добродію!

Управа змінилася, і змінилася погано, але все-таки маю надію добути посаду Вашому братові, хоч нічого ще не можу сказати певного.

Нового предсідателя, Уманця¹⁴, ще нема, да і посада поки що не вакантна, треба ждати до мая або червня. Коли приїде Уманець, зроблю всі заходи, щоб пояснити справу; я балакав вже з Володиміром Бонифатьєвичем¹⁵ (він знайомий з Уманцем) і він обіцяв написати до нього листа, коли се буде потрібно.

Усе, що тільки від мене залежить, зроблю, бо дуже бажаю бачити Вашого брата у Чернигові.

З глибоким поважанєм, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 305. Автограф.

№ 9

4 (16) лютого 1897 р., Чернигів

Високоповажний Добродію!

Витаю Вас сердешно, яко Голову Товариства ім. Шевченка¹⁶; з великою радістю довідався я про Ваше обранє, і в ніому бачу добру ознаку – справа забезпечена.

Ще влітку О. Яковл[евич]¹⁷ казав мені, що справозданє за збірник 1896 р. надасть він, але не знаю, чи зробить се він тепер, бо слабує (учора

я тільки повернувся з Київа). Зараз пишу йому і запитую його про се; коли тільки він відповість, що не може тепер скласти справозданє, то я радий се зробити, але Ви не визначили речінець, на який я мушу вислати справозданє; на мій погляд, краще його трохи одкласти, бо 1896 р. ще не скінчився – не всі книжки збірника вийшли, останні мусять бути виданими на кінці сього місяця.

XIV т. Записок досі не дістав.

Бажаючи Вам усіого найкращого, зістаюся з глибоким поважанєм

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 306. Автограф.

№ 10

17 лютого (1 марця) 1897 р., Чернігів

Високоповажний Добродію!

На визначений Вами речінець огляд Земсь[кого] збірника буде Вам висланий.

Вельми прошу вислати мені XIV т. Записок – я досі його не дістав.

Щиро Вас поважаючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 307. Автограф.

№ 11

24 червня (6 липня) 1897 р., Чернігів

Високоповажний Михайло Сергієвич!

Сором мені і виправдуватися, [до?] того я винен, але во всякому разі провинність моя не така вже велика, якою може Вам здатися; весь останній час я був страшенно заклопотаний і «чужими», і своїми, і громадськими справами: ще не так давно скінчилися у нас вибори мійських «гласних» і зорганізована нова Дума¹⁸; була велика агітація проти старих гласних, і треба було багато ужити усяких заходів, щоб задержати «позицію». «Чужі» справи вимагали виїздів з Чернігова і перешкождали праці: обереш вільний час, налагодишся робити, аж треба кудись їхати, і нічого не зробиш.

Огляд Земсь[кого] збірника сподіваюсь вислати на сьому тижні і він буде у Вас во всякому разі не пізніше 4 липня ст[арого] стиля. Даруйте, що не вислав досі адресів – хотів вислати їх вкупі з «оглядом»; висилаю їх тепер¹⁹.

З глибоким поважанєм, щиро Вас шануючий

І. Шраг

[Із] XVI тому Записок дістав тільки: «Тарас Шевченко» (1–40), «Легенди з Хітарського збірника» (25–37) і бібліографію; більше нічого нема.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 308. Автограф.

№ 12

14 (26) січня 1898 р., Чернігів

Високоповажний Добродію Михайло Сергієвичу!

Будьте ласкови, віддайте прикладаєми при сіому листу 28 рублів: 8 руб. – до редакції Літературно-наукового вістника²⁰, яку прошу висилати мені «Вістник» у Чернігів в році 1898 (Ильє Шрагу, Чернигов); 10 руб. від Ананія Тюри і п'ять руб. від мене на утворене наукового фонду Українсько-руської академії наук,²¹ п'ять руб. від мене – річного внеску в Товариство імени Шевченка на 1897 р.

Бажаючи Вам усіого найкращого, прошу вірити у високе поважанне і щиро шанобу Вашого прихильника

І. Шрага

P. S. Не ремствуйте, коли спізнося з оглядом Земсь[кого] збірника р. 1897; сими днями тільки дістав книжку збірника за липень.

20 т. «Записок» досі не дістав.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 312, 312 зв. Автограф.

№ 13

14 (26) мая 1898 р., Чернігів

Високоповажний Добродію!

Прошу дарувати, що досі не вислав огляду Земсь[кого] збірника: майже увесь цвітень і першу частину мая не був у домі – справи так склалися, що приходилося їздити увесь час. Вишлю огляд на 1 червня.

Відозву в справі ювілея д[обродія] Франка²² дістав; з тих же причин не міг зібрати ще грошей; сподіваюся вислати те ж на 1 червня; кількість грошей не можу ще визначити – во всякому разі вишлю не менше як 50, може поталанить – тоді зберу і більше. До сіого мушу додати, що з Чернигова, те ж в справі ювілея д[обродія] Франка, вислано вже ранійше, у Комітет з д[обродієм] Гнатюком²³ на чолі, 58 руб.

З глибоким поважанем, щиро прихильний

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 313, 313 зв. Автограф.

№ 14

3 (15) червня 1898 р.

Високоповажний Добродію Михайло Сергієвич!

Посилаю огляд Зем[ського] збірника; зробив усе можливе, щоб його скоротити – може, не будете вельми лаятися.

Гроші в справі д[обродія] Франка висилаю сими днями – сподіваюся ще де в кого дістати; з Чернигова вже вислано д[обродієм] Грінченком²⁴ 24 р.

Бувайте здорові; з високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 314. Автограф.

№ 15

21 вересня (3 жовтня) 1898 р., Чернігів

Високоповажний Добродію Михайло Сергієвич!

9 липня я вислав 36 р[ублів] на придбане маетка д[обродію] Франку на адресу администр[ації] Літ[ературно]-наук[ового] вістника, чи дійшли тії гроши?

Ще в червні, здається, послав я Вам справозданне за «Земсь[кий] збірн[ик]» 1897 р. для «Записок». Чи дістали Ви його і чи задоволені?

Чи правдива чутка, що Літ[ературно]-наук[ового] вістника заборонено для Росії? Поки що, ми його одержуємо – я дістав за серпень – вересень.

З книжки Вістника за липень довідався, що вислані мною 15 р[ублів] (моїх 5 и д[обродія] Тюра 10) на Академічний фонд заличени «на пам'ятник Шевченка»; коли се справді так, то прошу повернути їх на Акад[емічний] фонд.

Інтересно знати, скільки передплатників має Літ[ературно]-наук[овий] вістник, і скільки з них приходиться на Росію?

Вибачайте, шановний Добродію, що турбую Вас сим листом.

Щиро Вас поважаючий і сердечно прихильний

I. Шраг

P.S. Чи був у Львові В. Ю. Скалон [чи В. Ю. Скомон?], яке вражіння він зробив? Він вельми цікавиться сучасним станом річей в Галичині; я дав йому рекомендації до Вас і до де-кого.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 315, 315 зв. Автограф.

№ 16

25 мая 1899 р., Чернігів

Високоповажний Добродію!

Саме тоді, як кінчав справозданне, дістав Вашого листа. Пробачте, будьте ласкаві, що спізнився. Посилаю справозданне, а гроши і талончики²⁵ вишлю сими днями, бо де-які талончики я дав знаіомим, і треба звести з ними рахунки.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

I. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 316. Автограф.

№ 17

25 червня 1899 р., Чернігів

Високоповажний Добродію!

Талончики ще не усі розпродав, але сподіваюся розпродати, і тому посилаю за всі мені вислани 16 руб.

Опріч того посилаю членський внесок на минулий 1898 р. – здається я його не вносив ще – 5 р[уб.], усіого 21 р[уб.].

Скільки повинен вислати на рік 1899? Здається 10 руб.?

Чи дістали справозданне за Земсь[кий] збірник?
Чи не побачу Вас у Києві в серпні?
Щиро Вас поважаючий і сердечно прихильний

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 317. Автограф.

№ 18

8 (20) грудня [18]99 р., Чернігів

Високоповажний Михайло Сергієвич!

Сіюродня дістав ХІ книжку Літ[ературно]-наук[ового] вістника, але зовсім невеличку: цензура знищила цілий відділ – з 53 по 116 стор. («Із історії москвофільського письменства», «З російської України», «Листи з над Полтави»); далі єсть 116–128 стор. «Хрон[іки] і бібліографії», а 129 і 130 ст[орінок] бракує.

Звертаюся до Вас з великою просьбою – надіслати мені, у кунверті, усе знищене цензурою; кошти надсилки зараз поверну.

Вельми жалкую, що не бачив Вас у Києві; мені було казано, що увечері Ви мусіли бути у Миколи Витальєвича²⁶, пішов і я туди, щоб Вас побачити, аж там мені кажуть, що Вас не буде; поспішаюся до Гладинюка, питаю Вас, і дістаю відповідь, що Ви вже поїхали на залізницю.

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 318, 318 зв. Автограф.

№ 19

3 (16) квітня 1900 р., Чернігів

Високоповажний Михайло Сергієвич!

Пробачте, будь ласка, що досі не відповів Вам: останній час майже не був у господі, треба було їздити у ріжних судових справах, а коли повертався, то теж бракувало зовсім часу, бо треба було лагодити усякі тутешні справи.

Тому не міг досі вислати і справозданне за збірник. Тепер близько Великодні свята і я трохи вільніший, починаю огляд збірника (Чернігівського) і сподіваюся вислати Вам його на кінці квітня.

За Херсонський збірник зроблю усе, щоб вволити Вашу волю, але не сподіваюся вислати Вам огляд раніше як у маю, у першій його частині.

Посилаю Вам десять р[ублів] і прошу упорядкувати мої рахунки з Товариством, бо, здається, я вже 2 роки не робив річних внесків.

Коли Ваша ласка, не відмовте віддати куди треба квіток на гроші, які я заплатив у К[иївському] кн[ижковому] складі за ІV т[ом] словаря.

Віншую Вас з Великодними святами і щирим серцем бажаю усіого найкращого, щиро Вас поважаючий І. Шраг

Р. S. Інцидент з Грінченком мабуть вже Вам відомий; через особисти відносини до ніого де-які члени Рев[ізійної] Ком[ісії] почали вимагати від Уманця²⁷, щоб він його увільнив. Уманець тримав себе у сій справі

як дурень, і написавши усяких компліментів до Грінченка, висловивши на Земсь[ких] зборах, що він вважає його діяльність вельми корисною для земства, а його – за особу талановиту, працювиту і т. ін., все ж таки увільнив його з посади секретаря. Далі він сам побачив, що зробив чорт зна що, і почав пропонувати Грінченкові усякі інші посади і праці, але той зрікся, і згодився тільки упорядкувати музей Тарновського²⁸, але грошей за цю працю теж зрікся.

Поки що він у Чернигові, видає «Этн[ографические] мат[ериалы]»²⁹, пише статті у Земсь[кий] збірн[ик] і за се дістає плату з редакції збірника.

Ще раз прошу прийняти мою щиру, сердешну подяку за витанне Т[оварист]ва з поводу мого ювілею³⁰; були де-які цікаві інциденти з поводу укр[аїнської] мови, якою були писани де-які витання від земляків чернигівських і інших, лист Т[оварист]ва і чимало телеграм, але все полагодилося, і усі привіти були читани прилюдно; начальство, в особі губернатора Андрієвського, страшенно незадоволено характером, який виявився на святкуванні (він тоді був у [Петербурзі ?]); дехто казав, що се був не мій ювілей, а «хохломанська демонстрація». Вельми радий, коли справді моє свято (я його не ждав і на ніого не сподівався, трапилося воно якось зовсім випадково) викликало таку «демонстрацію», і дехто з присутніх на ніому, може уперше, почули, як «інтел[ігентні]» люде говорять укр[аїнською] мовою; таки були, і виявляли своє здивування; нехай навчаються! Взагалі, укр[аїнські] витання і укр[аїнське] слово зробили чималий «ефект».

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 319, 319зв., 320, 320зв. Автограф.

№ 20

30 травня (12 червня) 1900 р., Чернигів

Високоповажний Добродію!

Вельми прошу пробачити, що раніше не вислав справоздання: не міг сіюго зробити, бо бракувало часу.

Не знаю, чи настигне справозданне у свій час, чи ні; посилаю справозданне за Черн[іговський] збірник, що ж до Херсонського, то не встиг нічого зробити. Коли ще не запізно, дайте звістку, я вишлю Вам його 20 червня ст[арого] ст[иля], але повідоміть швидче, щоб я міг зараз почати працю.

Чи дістали мій внесок і чи нема за мною яких грошових [задолженостей]? Чи будете Ви у Львові на кінці червня? Мені треба буде їхати у Кісінген³¹, і я хочу заїхати до Львова, вельми б бажав Вас побачити; маю бути після 20 червня, в усякому разі перед 1 липня.

Чи не порадите Ви мені, в якому готелі краще зостановитися?

Бажаю, щоб був не дорогий; до того ще німецької мови я зовсім не знаю, польську розумію, але говорити не вмію; се, мабуть, теж треба брати на увагу, вибираючи готель.

Тепер буду ще Вас турбувати: справоздання з Товариства не будуть подаватися в Записках, а виходитимуть в особних бюлетенях – в який спосіб можна буде їх дістати? Навчить, будь ласка.

З високим поважанем щиро прихильний

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 321, 321 зв. Автограф.

№ 21

26 червня (9 липня) 1900 р., Кісінген

Високоповажний Добродію!

Мені доручено повідомити Вас, що на Вас подав донос львівський консул Пусташкин; про се вже подали Вам раніше звістку, але тепер маю подати подробиці, які не подали Вам з Росії через те, що не були певни, що Ви дістаните листа, думали, що його можуть перехопити і прочитати; подробиці здобуто потайно, і тому прошу Вас заберегти їх. В доносі, який єсть у Департаменті державної поліції і у київсь[кого] генерал-губернатора, консул пише, що Ви стоїте на чолі сепаратистів, і окрім того, що Ви – потайний редактор соціал[істичної?] «Волі»³² (се головна частина доносу); до доносу він приклав кілька чисел сіюго видання, де глузують з царя і взагалі зовсім не делікатно про ніюго висловлюються. Вол[одимир] Б[оніфатійович] і Олекс[андр] Як[ович] такої думки, що Вам небезпечно тепер приїздити у Росію, особливо, коли взяли на увагу, що Ви досі не увільнилися з рос[ійського] підданства.

Учора увечері приїхав у Кісінген; 6 (19) або 7 (20) липня маю бути у Львові; не знаю, чи побачу ще Вас там.

Чи дістали огляд Херс[онського] збірника? Я Вам іюго вислав ще з Чернигова.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

Моя адреса до 4 (17) липня:
Кісінген, Hotel göbel.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 322, 322 зв., 323. Автограф.

№ 22

29 березоля (11 квітня) 1901 р., Чернигів

Високоповажаний Добродію!

Разом з жінкою поздоровляємо Вас і високоповажану дружину Вашу з Великодними святами, щирим серцем бажаємо Вам усіюго найкращого.

Справоздання з Черниг[івського] і Херс[онського] збірників надішлю у квітні, раніше не можу, бо страшенно обтяжений працею.

З глибоким поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 324. Автограф.

№ 23

16 (29) травня 1901 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію Михайло Сергієвич!

Даруйте, що досі не вислав Вам «оглядів»: не мав спроможности сіюго зробити, раз через те, що довелося багато їздити у своїх професіональних справах, друге через те, що тепер у нас виборний період – обирають гласних і до Думи, і до земства, і вибори одбирають чимало часу.

Вишлю «огляди» на 1 червня ст[арого] ст[иля] – раніше не встигну; ще раз прошу дарувати. «Записки Черн[иговського] ст[атистического] ком[итета]» прошу віддати до бібліотеки Товариства.

Літер[атурно]-наук[ового] вістника за травень досі нема.

З глибоким поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 327, 327 зв. Автограф.

№ 24

29 травня (11 червня) 1901 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Посилаю огляд Земсь[кого] збір[ника] Черн[ігівської] губ[ернії].

Даруйте, що спізнився – не мав спроможности зробити раніше. 31 травня знов мушу виїздити у судових справах, через що не можу вислати тепер огляда «Сборн[ика] Херс[онського] земства»; вишлю його 15 (28) червня.

Ще раз прошу дарувати.

Літ[ературно]-наук[ового] вістника [нихто?] не одержав; певно заборонено? Як його діставати?

З глибоким поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 325. Автограф.

№ 25

8 (21) червня 1901 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Огляд Зем[ського] зб[ірника] Ч[ернігівської] г[убернії] вислав рекомендованим листом 30 травня* (12 червня). Огляд Херс[онського] збір[ника] вишлю 15 (28) червня; даруйте, що ще не вислав – не мав часу. Сіюгодні тільки повернувся до дому, 6 день їздив в різних судових справах, і сіюгодні знов мушу виїздити.

Шкода, і велика шкода, що «Вістника» звернули; видно заборонили? Коли ся справа поясниться, і яким способом можна буде діставати «Вістник»?

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 326. Автограф.

*Тут і далі підкреслення зроблено в текстах документів.

№ 26

20 лютого (4 березоля) 1902 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Звертаюся до Вас в справі духовниці Ол[ександра] Як[овича] Кониського; Вам, певно, відомий стан сиеї справи, відомо і те, що д[обродій] Лотоцький³³ уповноважив пр[исяжного] пов[іреного] Храновського подати духовницю до суду і прохати про її затвердження, що Хр[ановський] і зробив. Довідавшись про се, п[ані] Кониська³⁴ уповноважила пр[исяжного] пов[іреного] Левинського подати позов і просити суд знищити духовницю, яко незаконну. Левинський почав справу, але покликав до суду, яко відповідальників, тих, на користь яких зроблена духовниця, виконавця ж її, д[обродія] Лотоцького, обминув і до суду не покликав; чи повинен він був покликати і його, се така справа, про яку можна сперечатися, але річ така, що поки Лотоцького не покликано, Храновський не має права взяти участь у справі, через що справа може затягтися на довгий час; ми радилися з сіюго поводу з д[обродієм] Храновським, і дійшли до того висновку, що інтересам справи цілком відповідало б, коли б Товариство імени Шевченка, покликане до суду Кониською, уповноважило його, Храновського, на провадження справи у суді; він ласкаво на се згодився. Коли Ви, шановний Добродію, і уряд Т[оварист]ва згодитеся з нашою думкою, то треба буде вислати Храновському уповажненне; прикладаю проект його, який, коли визнасте потрібним, підпишіть відповідно статуту Т[оварист]ва (певно треба підписати Виділові), засвідчить уповажненне у російського консула, і подати його до д[обродія] Храновського, на таку адресу: Київ, Большая Владимирская, № 6, присяжному поверненому Леониду Васильевичу Храновському.

Вельми був радий, коли дізнався, що Ви, вельми шановний Добродію, знов, [стали] Головою Т[оварист]ва; добре розумію, що Вам не легко було на се згодитися, але цю жертву Вашу, певно, оцінюють, і багато людей висловлюють Вам щире, сердечне «спасибі».

Чи потрібні справоздання за земські збірники? На великий жаль, я не дістаю «Записок», не знаю навіть, чи було уміщено моє останнє справозданне, не знаю, чи потрібно воно надалі?

В якому стані справа університету³⁵? Шкода, що вже і «Левада»³⁶ не доходить.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 332, 332 зв., 333. Автограф.

№ 27

29 березоля (11 квітня) 1902 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Вірчий лист Наук[ового] т[оварист]ва я відіслав д[обродію] Храновському; відсилаючи того листа, я звернув увагу д[обродія] Храновського

на те, що Т[оварист]во не може заплатити йому хорошого гонорару, і що, коли буде його ласка вести справу, то він мусить обмежитися на тих умовах, які ним складені з д[обродієм] Лотоцьким.

Щоб пояснити справу, мушу ще додати, що Т[оварист]во вже втягнуто в справу, бо позов д[обродійки] Кониської відноситься і до ніюго, вона вже покликала його до суду в справі духовниці О. Я. Кониського, і річ у тому, чи треба мати Т[оварист]ву на суді свого репрезентанта, який би боронив його інтереси? На мою думку, потреба у сіому єсть, і через те треба було покористуватися згодою Храновського прийняти уповаженне Т[овариства].

Д[обродія] Лотоцького до суду не покликано, через що і виникла потреба дати уповаженне Хран[овському] від Т[оварист]ва, бо інакше не було б кому боронити духовницю.

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

Наук[ових] записок досі не маю; вельми б бажав їх дістати; силкуватимуся вислати справоздання на протязі квітня; раніше не можу.

Сподівався Вас побачити, але, коли був у Києві, Вас вже там не було. З Києва треба було їхати до [...], туди приїхав, аж кажуть, що Ви були, та поїхали. Вельми жалкував, що не міг Вас побачити.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 328, 328 зв. Автограф.

№ 28

29 травня (11 червня) 1902 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Почуваю себе вельми винуватим, що досі не надіслав «оглядів», але прошу дарувати: не бажання мені бракувало, а часу, був остільки обтяжений працею, що не міг обрати вільного часу для того, щоб виконати свій обов'язок перед «Записками», надішлю огляди конче до 15 (28) червня; даруйте!

Тепер вельми прошу Вас подати відомости в справі університету: нічого певного ми не знаємо, а дійшла така чутка, що Т[оварист]во ім. Шевченка взяло на себе ініціативу в справі збору грошей на заснування університету; коли се так, то не відмовте повідомити про стан справи: хто збирає гроши, як, на якій підставі. Се треба доконче знати, бо єсть люди, які бажать зробити свої вкладки, але хочуть знати, як стоїть справа, хто нею керує, куди засилати гроши? Д[обродійка] Кулішева, наприкл[ад], обіцяє дати 1000 р., але бажає знати, що «діється в сій справі».

Сердечно вітаю Вас і високоповажану дружину Вашу.

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 329, 329 зв. Автограф.

№ 29

12 (25) червня 1902 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Щиро дякую за Вашу ласкаву відповідь. Надсилаю огляд Земсь[кого] збірника – даруйте, коли погано складений, треба було поспішати, а часу бракувало, до того ще я трохи хорий.

Огляд «Сб[орника] Херс[онського] земства» надійшло на тому тижню. Сердечно Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 330. Автограф.

№ 30

8 (21) липня 1902 р., Чернігів

Вельми шановний Добродію!

Надсилаю огляд «Херс[онського] земсь[кого] збірника»; даруйте, що погано написано – поспішав вельми.

Справа затяглася через те, що в земській управі, звідки я дістаю «Сборник», не було 3-х книжок: хтось взяв, то й не повернув; обіцяли розшукати і я сподівався добути сі книжки, але – даремна надія, книжок не знайшли, а час минув, і я мусив зробити огляд, користуючися 9 книжками.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 331. Автограф.

№ 31

22 жовтня (5 падолисту) 1902 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Черніговська губ[ернська] уч[ена] архивна комісія³⁷ послала листа до Наукового товариства, в якому просить вислати їй «Записки». Вельми прошу Вас задовольнити се бажане «Комісії»; вона висилатиме Товариству свої видання, правда, не великої вартости, а склад «Комісії» тепер покращав, до ніого увійшли гарні люде, які будуть працювати, і коли Ви надсилатимете «Записки» «Архивній комісії», то принаймні ми матимемо хоч один їх примірник у Чернігові, бо іншим шляхом до нас «Записки» не доходять.

Коли буде Ваша ласка, то надішліть усі книжки, які видані сіюго року.

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 334, 334 зв. Автограф.

№ 32

26 березоля (3 квітня) 1903 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Запросини на Загальні збори Наук[ового] тов[ариства] я одержав саме того дня, на який їх було визначено, се б то 25 н[ового] ст[иля] марта;

через те я не міг вислати уповноваження³⁸, та про потребу сію не було мені звістки. На той випадок, коли потрібно буде уповноважити кого, прошу заздалегідь мене повідомити і наіменувати того члена Т[оварист]ва, якого бажано буде уповноважити.

Чи потрібні Вам огляди Земс[ького] збір[ника] за рік 1902? Давно вже не бачив «Записок». Маю звернутися до Вас у справі д[обродія] Пелехина³⁹: він просить мене поїхати у Львів і упорядкувати його відносини до Тов[ариства], перевірити рахунки, поконтролювати їх і т[аке] ін[ше]. Мені треба знати, як Ви відноситеся до моєї участі у сій справі, чи бажано воно Вам, чи ні? Прошу відповісти цілком одверто: я зовсім не цікавлюся брати на себе той обов'язок, який бажає накласти на мене д[обродій] Пелеха, і можу згодитися на його пропозицію в такому тільки разі, коли моя участь може допомогти справі.

Чекаю на Вашу відповідь.

Посилаю 5 рублів річної вкладки на рік 1903.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 335, 335 зв. Автограф.

№ 33

16 (29) травня 1903 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

26 березоля я писав до Вас у справі д[обродія] Пеліха, але досі не маю відповіді; правда, Сергій Олександрович переказував мені дещо в сій справі, але для того, щоб я міг подати д[обродію] Пелеху якусь певну звістку, мені треба мати Вашу відповідь. Д[обродій] Пелех вельми турбується і вимагає від мене такої або іншої відповіді, через те вельми прошу Вас не відмовити написати.

З високим поважанем щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 336. Автограф.

№ 34

17 (30) липня 1903 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Посилаю огляд Земс[ького] збір[ника] Чер[нігівської] губ[ернії] на р[ік] 1902; даруйте, що спізнився.

В листу з 18 (31) травня Ви пишете, що писали мені перед виїздом Вашим до Парижа, але того листа я не дістав.

Як дістав Вашого листа, того ж дня відіслав уповноваженне д[обродію] Гнатюку, (25 травня), але не знаю, чи дійшло воно до ніюго у свій час. До д[обродія] Пелехи писав, просив його вислати мені докладну інструкцію, з якої можна б було бачити, чого він властиво бажає, але відповіді досі не маю.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 337. Автограф.

№ 35

9 (22) лютого 1904 [р.], Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвич!

Будьте ласкави, не відмовте повідомити, коли мають бути Загальні збори Наукового товариства?

На зборах мають розглядати проект змін у Статуті⁴⁰, і може було б бажано, щоб я віддав комусь свій голос. Я хотів просити д[обродія] Франка заступити мене, але може так трапитися, що вже хтось інший уповноважить його, і тому прошу Вас повідомити, кому вислати мандат?

До речі: чи треба Вам огляд Земсь[кого] збірника на 1903 р[ік]? Чи уміщено у «Записках» огляд на 1902 р[ік]? Уже і не пам'ятаю, коли бачив «Записки». Чи немає якогось способу їх дістати?

Разом з жінкою сердечно вітаю Вас і шановну дружину Вашу.

Щиро Вас поважуючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 338. Автограф.

№ 36

8 березоля 1904 р., Київ

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Досі ще не знаю, чи можна буде мені приїхати до Львова, а тут у Києві довідався, що д[обродій] Левицький⁴¹ уповноважив д[обродія] Франка заступити його на зборах; коли і я надішлю уповноваження Франкові, то один голос може загинути; через те прошу Вас вельми повідомити мене, якомога швидче, на кого надіслати уповноваження, коли б я не міг приїхати?

З високим поважанем

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 339. Автограф.

№ 37

12 (25) березоля 1904 р., Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Надсилаю Вам повідомлення Виділу і два листи на ім'я д[обродія] Коцовського⁴², якими я прошу його заступити мене на Загаль[них] зборах.

Чи так ті листи написано? Коли ні, повідомить, я надішлю інши.

На великий жаль, не можу прибути.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 340. Автограф.

№ 38

6 (19) липня 1904 р., Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Даруйте, що досі не вислав огляду: правду казати, я гадав, що він Вам не потрібний. Вишлю на 18 (31) липня; зараз не можу, бо бракує часу.

Щирим серцем бажаю усію найкращого.

З сердешним поважанем Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 341. Автограф.

№ 39

16 (28) липня 1904 р., Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Посилаю огляд Збірника; даруйте, що погано складений – не мав часу виправити.

Складаю щиру, сердешну подяку Вам і усім підписаним за пам'ять і витанє – дякую щирим серцем⁴³.

З високим поважанем, щиро Вас шануючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 342. Автограф.

№ 40

24 грудня [1]905 [р.] (6 січня [1]906 [р.]), Чернігів

Високоповажаний Добродію!

Прошу дарувати, що не виконав Вашого бажання – не міг скласти огляду Земсь[кого] збірника. Коли будемо живи, то у [1]906 році складу огляд разом за 2 роки – [1]904 і [1]905, і тоді заздалегідь надійшло.

Не міг нічого зробити, бо бракувало часу: біжучи справи одбирали увесь час, а до того довелося ще чимало їздити, довелося чимало сидіти у Москві, на земсь[кому] з'їзді⁴⁴, та і у Чернігові багато праці.

У нас, як Вам відомо, дуже тепер погано – усію на перешкоді у Черніговщині стоїть «усиленна охрана». Робимо, що можливо, але далеко більш треба б робити.

Давно вже був у Києві: коли треба було там бути, не можна було їхати, бо [на] залізниці стачки⁴⁵.

Сердечно здоровлю Вас і шановну дружину Вашу з Різдвяними святами і новим роком. Усію найкращого!

Щиро Вас поважуючий

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 344, 344 зв. Автограф.

№ 41

6 (19) березоля [1]906 р., Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

На мою думку, добровільна угода вельми бажана вже через те, що справа затяглася⁴⁶, і невідомо коли вона скінчиться, але найголовніше

питання – які умови пропонує пані Кониська? Сими днями я одержав від неї листа, в якому вона мене просить взяти участь у справі; маю їй відповісти, що охоче візьму таку участь, але проситиму її, щоб вона повідомила про свої умови; коли дістану відповідь пані К[ониської], зараз же подам Вам звістку і висловлю свою думку про її пропозиції.

Охоче поведу переговори і з п[аном] Маркевичем⁴⁷; прошу подати його адресу.

Пропозиція черниг[івських] відпоручників Комітету Арх[еологічного] з'їзду про зорганізоване предв[арительного] ком[ітету] при Т[оварист]ві ім. Шевченка справді відкинено Ком[ітетом] через те, що, на його думку, таки Комітети можна визначити тільки в межах Рос[ійської] держави, але предв[арительний] Ком[ітет] ухвалив звернутися до Т[оварист]ва і прохати його взяти участь у науковій праці до Арх[еологічного] з'їзду у Чернигові⁴⁸.

У нас засновано місціового предв[арительного] Комітету, до якого увійшов і я; будемо робити усе, що можна, щоб краще поставити справу.

Почалися вибори від селян і дрібних власників земельних⁴⁹: ніякої агітації, ніяких зборів, агітує уряд та «чорна сотня». Тюрми повні «кандидатами у виборщики», чимало і засилають. Зборів не дозволяють: Комітет конст[итуційно]-демокр[атичної] партії⁵⁰ прохав дозволити партійні збори – заборонено; тепер визначено передвиборчі збори мійських виборців – дозволено, але невідомо, як на сих зборах буде себе поводити поліція.

Ми, черниговці, страшенно засмучені: нас не повідомили про Ваше свято⁵¹, високоповажаний Михайло Сергієвичу, і тому ми не мали спроможности Вас привітати; у сіому винни кіяне, які, взагалі, нічого-гісінько здається не роблять, принаймні ніяких відомостей ми від них не маємо. Хоч запізно, дозвольте мені, високошановний Михайло Сергієвичу, висловити Вам свою велику пошану і високе поважане до Вашої особи і до Вашої надзвичайно корисної діяльності, і своє щире, сердечне бажанне довгого Вам віку і сприяючих обставин Вашій високо цінній праці на користь і славу України.

Щиро Вас поважаючий, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 345, 345 зв., 346. Автограф.

№ 42

22 травня 1906 р., С.-Петербург

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Збори автономистів⁵² ще не визначено. Про те, коли вони мають одбутися, повідомлю Вас.

Завтра, у вівторок, 23 травня, о 8 год[ині] веч[ора], визначено збори укр[аїнської] групи⁵³. (6 Рожд[ественське] бюро п. н. сь?)

З високим поважанем

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 343, 343 зв. Поштова картка. Автограф.

№ 43

15 вересня [1]907 [р.], Чернігів

До високоповажної редакції «Літературно-наукового вістника»
О. М. Куліш надіслала мені, для «Літ[ературно]-наук[ового] вістника», свої «Спомини про Марка Вовчка»⁵⁴.

Вона пише, що сі спомини «треба багато редакувати. Загирати скілько угодно, а тільки фактів не ізмінять». Навожу її власни слова.

Виконуючи бажанє п[ані] Кулішевої, надсилаю її «спомини». Може редакція їх використує.

З щирим поважанєм

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 347. Автограф.

№ 44

12 січня [1]910 [р.], Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Охоче виконаю Ваше бажанє, але не знаю, чи задовольню Вас: давно вже не писав нічого, і боюся, що не буду здатний писати так, як того вимагає характер «Села»⁵⁵.

Вам потрібні коротеньки статті на біжучи справи, з сучасного життя, в тих обсягах, про які Ви пишете? Боюся, що не потраплю добре.

В кожному разі, вельми прошу Вас точнійше визначити теми, які Ви вважаєте за найпотрібнійши, і на які зараз треба щось подати.

До 25 січня нічого не можу надіслати, бо вельми запрацьований, а до того ж ще треба де-куди їхати в судових справах; далі буде вільніше.

Здоровлю Вас, дорогий та вельмишановний Михайло Сергієвичу, з новим роком, щирим серцем бажаю Вам сили і здоровля на велику Вашу роботу.

З щирим і високим поважанєм

Ваш І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 348, 348 зв. Автограф.

№ 45

19 березоля [1]910 [р.], Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Вибачте, що не за раз дав Вам відповідь: останнім часом мені довелось їздити в ріжних судових справах, і тому запізнився.

П[ані] Кониська напевно оскаржить постанову суду, і таким чином справа перейде до Суд[ової] Палати⁵⁶. Сказати, чи довго перебуватиме в Палаті, не можна. Коли Палата задовольнить вимоги Коң[иської] і питатиме свідків, тоді справа затягнеться, коли ж ні – то єсть надія, що її буде розв'язано на протязі року.

Коли Товариство не перетвориться на [академію?], то 10 000 р[уб.] одержить Чернігівське губ[ернське] земство. Коли б земство зріклося грошей, то вони перейдуть до спадкоємців Кониського, себто до

іого родини, але, оскільки мені відомо, земство не має такої думки, щоб зрікатися легату (?). П[ані] Кониська звернулася до губ[ернської] зем[ської] управи з листом, в якому, доводячи, що Кониський забрав її гроши, що він був психічно хорий, прохає земство, щоб воно зріклося своїх прав на користь родини небіжчика, але управа ухвалила відмовити Кон[иській] на її прохання.

П[ані] Кулішева і до мене писала, скаржилася, що її «пограбували», що вона поки що мовчала, а тепер коли вона почала видавати твори Куліша, і їй потрібні великі гроши, то вона вже «не може мовчати». Було б добре поалагодити сю справу, але мені здається, що без участі д[обродія] Тищенка⁵⁷ нічого не можна зробити. Коли «Спілка» побажає звернутися до п[ані] Кулішевої з якоюсь пропозицією з сіюго поводу через мене, то я до її послуг і охоче зроблю усе, що залижатиме од мене. Повідомте, будьте ласкові, що бажано зробити в сій справі, і я зараз напишу до п[ані] Кулішевої, а про відповідь її повідомлю Вас, або «Спілку».

Вельми винуватий я, що досі не надав нічого до «Села»; якось так все склалися обставини, що не міг нічого виготовити: то були справи, що не можна було одсунути, то довелося їздити по ріжних місцях, і от досі, хоч сором великий маю, нічого не зробив. Не сердіться на мене дуже, вельми шановний Михайло Сергієвичу; сподіваюся мати незабаром більш вільного часу і тоді спокутую свого гріха!

Щиро Вас поважаючий,

Ваш І. Шраг

P.S. Здається, я винен щось Т[овариству]: не пам'ятаю, коли я робив внесок, і тому вельми прохаю повідомити, скільки я мушу вислати грошей.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 350, 350 зв., 351, 351 зв. Автограф.

№ 46

24 травня (6 червня) [1]910 [р.]

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Писав я до п[ані] Кулішевої, і дістав відповідь; вона знову викладає всю «історію», і нарешті каже, що бажає одержати «за все» 2000 карб.⁵⁸

Писав до неї, що трохи знаючи стан справи, не сподіваюся, що б була змога виплатити їй таку суму; добре б було, коли б Ви послали їй справоздання про стан справи; вона пише, що ніякого справоздання ніколи не бачила. Вона тепер у Борзні.

Скаржитесь, що хтось забрав у неї переклад Куліша «Венецький купець», і що сей переклад десь загинув. Чи нема іого у Львові?

З високим поважанем,

Ваш І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 349, 349 зв. Автограф.

№ 47

10 (23) вересня 1910 р., Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

По довгому листуванню з п[ані] Кулішевою, нарешті одержав від неї відповідь: вона пише, що не може згодитися на пропозицію «Спілки», бо не має ні змоги, ні сили повести таку складну справу, як видавництво; пише вона також, що її становище взагалі дуже тяжке, що їй вельми потрібні гроши, що вона хоче пійти кудись у няньки, що вже друкувала про се в «Раді», не називаючи себе, скаржиться на всіх і на все; чимало листів писав я до неї, ще більше одержував од неї, але тільки тепер вона робить певну пропозицію: вона бажає одержати 1000 карб., і тоді вважатиме усі рахунки за скінчені.

Оскільки мені відомо, що її становище справді тяжке: усі гроши, які мала, вона вклала в видане творів Куліша, а продаж їх іде кепське.

Про відповідь п[ані] Кулішевої повідомлю «Спілку». Бажано вельми сю неприємну справу якось скінчити.

Бажаю Вам і Вашій родині усіого найкращого.

Глибоко та сердечно Вас поважаючий, Ваш

I. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 352. Автограф.

№ 48

4 лютого [1]911 [р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Лист, якого Ви мені надіслали, справді од п[ані] Кулішевої; доведеться їй одіслати, з належними поясненнями.

Що до справи п[ана] редактора Л[ітературно]-н[аукового] в[істника], то, коли тільки Ви надасте вагу моїй участі у його обороні, я охоче його оборонятиму⁵⁹. Тільки треба полагодити справу з д[обродієм] Шимком: я його знаю, він добрий оборонець, і може часом образитися, що звернулися до мене, і його наче б усувають, ніби-то то йому не вірять; коли він згодиться повести справу разом зо мною, я буду дуже радий, а то мені незручно ставати йому на перешкоді. Може як-небудь можна упорядкувати справу так, що б д[обродія] Шимка не образити?

Щиро Вас поважаючий, Ваш

I. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 353, 353 зв. Автограф.

№ 49

2 (15) травня [1]911 [р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Скаргу д[обродія] Биковського⁶⁰ одержав і сьогодні висилаю її Биковському, з своїми увагами. На мою думку, з скарги треба викинути деякі гострі виступи, які тільки дратуватимуть Сенат; про се я докладно пишу Биковському. Дещо треба змінити. Я не маю надії, щоб Сенат

задовольнив скаргу, бо вся діяльність Сенату за часи «обновленого [...]» не може викликати до ніого віри, але, і на мою думку, скаргу все ж треба подати.

Бажаю Вам усіого найкращого, з високим поважанням Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 354, 354 зв. Автограф.

№ 50

10 листопаду [1]911 [р.], Чернігів

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Так я і не побачив вчора д[обродія] Лаврова⁶¹. Коли іого справа не-гайна, то прохаю іого написати мені докладно, в якому становищі справа: на підставі чого іого потягнуто до слідства, в чому іого обвинувачують, в якій фазі слідство: чи хутко воно скінчиться, чи ще затягнеться на якийсь час? Через що тягнуть не тільки редактора, а і д[обродія] Лаврова? Взагалі, нехай він подасть мені докладні відомости.

Коли з справою нема чого поспішати, то 1 або 2 грудня я маю бути у Києві і тоді ми можемо вияснити справу; я в Києві іого розшукаю.

З високим поважанням, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 355, 355 зв. Автограф.

№ 51

17 грудня [1]911 [р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Пані [Надію] Забіло я особисто не знаю – се сестра О.М. Кулішевої, знаю її дочку, Олександру Матвієвну Слинько (Лубні), яка зверталася до мене в справі спадщини по Ол. М. Кулішевої і робить вражіння цілком порядної людини.

Все, що пише п[ані] Забіло про обставини, в яких вмерла О.М. Кулішева, правда, тільки вона помиляється щодо прав своїх на спадщину. Ол[ексадра] Мих[айлівна] залишила духовну, якою все своє майно віддала п[ані] Забіліній і дочці її, п[ані] Слинько, але ся духовна нічого не варта, бо не виконані формальності, яких вимагає закон, і духовну суд затвердити не може. Право на спадщину по Кулішевої мають Білозерські, сини Василя Михайловича⁶². Окрім права на твори Куліша і Г. Барвінок та «музея», ніякого майна по смерті Кулішевої не залишилося. П[ані] Слинько бажає віддати «музей» якійсь громадській інституції, в сій справі я мав вже розмову з Є.Х. Чикаленком.

Я радив п[ані] Слинько увійти в згоду з Білозерськими, щоб вони віддали їй або її матери, п[ані] Забіло, свої права на спадщину [уняточним ?] записом; в сіому напрямі вони ведуть переговори, але ні до чого певного ще не дійшли; я в курсі справи тому, що п[ані] Слинько повідомляє мене про стан справи і радиться зо мною. Коли не можна буде досягти того, щоб Білозерські дали [уняточного ?] запису, то треба

буде йти іншим шляхом: у п[ані] Слинко і її сестри, Маліованої, єсть векселі, які віддала їм небіжка; треба буде подати сі векселі до суду і далі правити гроши з майна Кулішевої, яке придбати з «публічного торгу». Сю справу швидко скінчити не можна, вона затягнеться на досить довгий час, не менш як на 6 місяців. Як стане справа, поки що не можна сказати, а все ж таки тепер п[ані] Забілина прав на спадщину не має, хоч в той або інший спосіб спадщина перейде до неї або до її дочок. Поки що вони формальних прав на спадщину ще не мають. Коли треба буде ще якихсь пояснень, охоче їх подам.

Жалкую вельми, що не бачив Вас у Києві; був у Вас 14 грудня, та не застав вже Вас, а потім не мав часу.

Бачив д[обродія] Сірого⁶³ і перебалакав у ним у його судовій справі.

Давно вже І.Г. Рашевський⁶⁴ прохав мене звернутися до Вас, яко до Голови Наук[ового] Т[оварист]ва з такою пропозицією: чи не придбає од ніого Т[оварист]во картини його «Мазепа»? Картина велика, Мазепу змальовано на весь зріст; момент – Мазепа пише листа до запорожців; Рашевський сподівався заробити чималі гроши, були такі, що бажали купити картину, але як довідувалися, який епізод з життя Мазепа подано – зрікалися. Тепер Р[ашевський] бажає продати картину за невелику плату за кордон. Може коли не Т[оварист]во, то якийсь музей купить, так він сподівається. Коли буде принципіальна згода, то він вишле велику фотографію з картини.

Будь ласка, вельми шановний Михайло Сергієвичу, не відмовте подати свою думку, а то й пораду.

З щирою та великою повагою, Ваш

І. Шраг

Р. С. Листа п[ані] Забілиної повертаю.

ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 357, 357 зв., 358, 358 зв., 359, 359 зв. Автограф.

№ 52

24 грудня [1]911 [р.], Чернігів

Дорогий та високоповажаний Михайло Сергієвичу!

На превеликий жаль, обставини так складаються, що я не маю змоги бути в Києві на святах. Поки що не можу ще сказати, коли я маю бути в Києві по святах; в кожному разі, коли Загальні збори мають одбутися по святах, прошу повідомити, на який день їх буде визначено, може я і матиму змогу прибути; бажано, щоб збори Т[оварист]ва підмоги науці, літ[ературі] і штуці⁶⁵ було визначено не по понеділках і не на четвер, бо в сі дня відбуваються засідання в суді.

Найкраще – на вівторок або п'ятницю.

Сердечно поздоровляю Вас з святом та новим роком, щирим серцем бажаю усіого найкращого.

З високим поваженням, Ваш

І. Шраг

ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 356, 356 зв. Автограф.

№ 53

4 січня [1]912 [р.], Чернігів

Дорогий та високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Щиро дякую за листа; мені трудно б було приїхати 9го, бо саме тепер я вельми обтяжений всякими справами; коли б було доконче треба, я б приїхав, але мені дуже зручно, що Ви мене тепер увільнили; коли можна одкласти до марта, то й добре.

З щирою пошаною, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 360. Автограф.

№ 54

31 грудня [1]912 [р.], Чернігів

Дорогий та високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Коли дуже треба, то я можу приїхати 9го вранці. Повідоміть, будь ласка, коли і де можна буде Вас побачити?

Ввечері мушу повертатися до дому.

Щирим серцем здоровлю Вас і родину Вашу з новим роком. Усіого найкращого.

З щирою повагою, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 361. Автограф.

№ 55

29 січня (11 лютого) [1]913 [р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Я вже одержав звістку од Павла Пилиповича⁶⁶ і навіть оповістку з суду.

Упорядкував свої справи так, що буду у Києві 13-го лютого.

З ширим поважанням, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 362. Автограф.

№ 56

22 лютого [1]913 р., Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Я вельми радий, що справа П. П. Лаврова⁶⁷ добре скінчилася; вона мене чимало турбувала. Тепер і 100 руб. не треба буде платити, бо Маніфест такі грошові пені складає.

У мене визначено справу в Суд[овій] палаті на 19, а 20 я мушу їхати до Харкова; вважаючи на те, що Ви будете в Києві лише до 17-го, треба якось упорядкувати так, щоб з Вами до того побачитися. Коли треба, то я міг би прибути 9 або 10 березоля; далі вже не можу приїхати, бо і тут єсть судові справи, і oprіч того мушу ще їхати до Сосниці, де теж маю справу.

Бажаю вельми, щоб на той час приїхав і Павло Іванович.
Бажаю Вам усіого найкращого і щиро вітаю Вас і в[ельми] п[оважну]
дружину Вашу.

З сердечною повагою, Ваш

І. Шраг

P.S. М. М. Коцюбинський вітає Вас; стан його здоров'я не кращає⁶⁸.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 363, 363 зв. Автограф.

№ 57

28 лютого [1]913 [р.], Чернігів

Дорогий та високоповажаний Михайло Сергієвич!

Коли б збори Товариства⁶⁹ можна було б одкласти до великодніх свят, се б було найкраще. Я ще запевно не знаю, чи треба мені буде прибути до Києва 19-го, бо хоча справу визначено в Палаті⁷⁰, але ще не відомо, чи вимагатиме мій клієнт, щоб я був у Палаті в його справі.

Се проясниться сими днями, і коли мені треба бути 19-го, то я зараз про се Вас повідомлю; тоді я можу приїхати до Києва 18го увечері, або, краще сказати, надвечір.

В кожному разі, чекатиму Вашого повідомлення.

З щирою повагою, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 364, 364 зв. Автограф.

№ 58

ТЕЛЕГРАММА

[12 квітня 1913 р.], [Чернігів]

Професору Грушевському, ул. Паньковская, Київ, из Чернигова,
№ 1108.

Помер Коцюбинский.

Похорони п'ятнадцатого.

[И.] Шраг.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 373. Телеграма. Оригінал.

№ 59

11 (24) травня [1]913 [р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвичу!

Мені буде дуже трудно подати відомости про стан окремих країв і участь їх у держав[ному] бюджеті – тут не можна добути навіть всіх потрібних матеріалів. На мою думку, сю частину праці⁷¹ найкраще може виконати П. І. Чижевський⁷².

Так само він, певно, згодиться подати відомости і про «культурний стан».

Я міг би взяти на себе «сводку репресій» та «современ[ного] положення просвет[ительных] и др[угих] культурных учрежд[ений]», але ос-

кілько мені відомо, що сю працю вже зробив Сергій Олександрович⁷³, і не відмовить подати.

Чекаю на Вашу ласкаву відповідь. Усіого найкращого.
З щирою до Вас повагою, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 365, 365 зв. Автограф.

№ 60

24 червня (7 липня) [1]913[р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Вчора одержав Вашого листа. Прикладаю заяву⁷⁴.
З високою повагою, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 366. Автограф.

№ 61

30 вересня [1]913[р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Дуже б бажав Вас бачити, та ніяк не можу прибути до Києва.

На 2 жовтня визначено в Судовій палаті, яка виїздить на сесію до Чернигова, справа «сіонистів»,⁷⁵ яких обвинувачують за належність до забороненого законом Товариства, і сих сіонистів я обороняю; тепер потяг приходить до Чернигова пізно, і коли я виїду з Києва 1-го уночі, то можу спізнитися до суду; опріч того, треба ще докладнійше розглянути справу, а канцелярія Палати прибуде сюде тільки завтра, 1-го жовтня.

Бажав би вельми побачити Вас, і тому подаю відомости, коли я не можу бути в Києві, бо маю справи в суді: 2-го, 8-го, 11-го, 15-го, 18-го, 25-го; се справи, які вже визначено.

Саме на жовтень визначено чимало моїх справ, про що я писав Андрію Василевичу⁷⁶, повідомляючи його, що не можу бути на на ювілею «Рус[ских] ведомостей».⁷⁷

З щирою до Вас повагою, Ваш

І. Шраг

Р. S. 30 і 31 жовтня буду в Києві; 31-го маю справу в Судовій палаті.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 367, 367 зв. Автограф.

№ 62

8 листопаду [1]913[р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Жалкую вельми, що не можу Вас бачити в назначений Вами час: справи так склалися, що не можу виїхати з Чернигова, бо саме на той час визначені в суді справи, якіх я покинути не можу.

З щирою пошаною, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 368. Автограф.

№ 63

1 грудня [1]913[р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Дістав запросини на надзвичайні Загальні збори Наук[ового] тов[арист]ва імени Шевченка, які визначено на 26 н[ового] с[тиля] грудня; повідомляють, що відомости за заступника треба вислати не пізніше, як до 20 грудня.

Часу вже лишилося не багато. Їхати до Львова не маю змоги. Будь ласка, як найшвидче повідоміть мене, кого обрати заступником? Добре б було обрати когось з рос[ійських] українців; хто їде з Києва? Кого уповноважити?

Не знаю напевно, чи Ви в Києві, і засилаю також листа до Є. Х. Чикаленка.

З високим поважанням, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 369, 369 зв. Автограф.

№ 64

12 лютого [1]914[р.], Чернігів

Дорогий та високоповажаний Михайло Сергієвич!

Вельми мені прикро, що не можу прибути; саме того дня доконче мушу бути в Чернигові в справах, що стосуються до ювілею.⁷⁸

Прохаю вибачити; радий би Вас побачити, та справи не дозволяють їхати.

З сердечною пошаною, Ваш

І. Шраг

P. S. Прохаю переказати Павлу Миколаєвичу⁷⁹ моє сердечне привітання і жаль, що його не побачу.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 370. Автограф.

№ 65

1 березоля [1]914[р.], Чернігів

Високоповажаний та дорогий Михайло Сергієвич!

Сьогодні одержав Вашого листа; на жаль, обставини так склалися, що не маю змоги прибути на збори Т[оварист]ва підпомоги⁸⁰.

Прохаю вибачення.

З сердечною до Вас пошаною, Ваш

І. Шраг

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 371. Автограф.

№ 66

[Без дати], [Чернігів]

Щирим серцем здоровлю Вас і шановну дружину Вашу.

З високим поважанем

І. Шраг⁸¹

Открытое письмо. Листовна картка.
Carte postale
Австрія, Львов
профессору университета Михайлу Грушевскому
Osterreich, Lemberg
H. Universitäts Professor M. Hruचेускy

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 372, 372 зв. Поштова картка.
Оригінал.

¹ Йдеться про вшанування пам'яті померлого в 1894 р. Омеляна Огоновського, західноукраїнського мовознавця, літературознавця і громадського діяча, автора «Історії літератури руської» (4 частини, 1887–1893 рр.), багаторічного голови Товариства «Просвіта», члена-засновника Товариства ім. Шевченка, видавця «Кобзаря» Т. Г. Шевченка в 2-х томах (1893 р.).

² «Записки Наукового товариства імені Шевченка» засновано 1892 р. Вони тоді видавалися у Львові. Редактором їх з 1895 р. по 1913 р. включно був М. С. Грушевський.

³ Очевидно, згадано «Календар» Товариства «Просвіта», що періодично видавався у Львові з 1870 р.

⁴ Мовиться про якусь промову *О. Барвінського*, видатного українського педагога, історика, громадсько-політичного діяча, активного діяча Товариства «Просвіта», Українського педагогічного товариства, учасника перетворення Товариства ім. Шевченка в Наукове товариство ім. Шевченка, дійсного члена останнього (з 1899 р.), посла до віденського парламенту і галицького сейму та ін.

⁵ «Часопис правнича» – правничий журнал, виходив неперіодично у Львові з 1889 р. З 1893 р. певний час його видавала правнича комісія історико-філософської секції НТШ. Тут друкувалися праці із загального права, з історії українського права та ін.

⁶ *Левецький Кость* – адвокат, публіцист, визначний політичний діяч Галичини, редактор «Часопису правничого» (1889–1907), співзасновник Української національно-демократичної партії, посол до австрійського парламенту і галицького сейму, учасник державотворчих процесів у Західній Україні тощо.

⁷ Маються на увазі листи-статті І. Л. Шрага, надруковані в львівському місячнику політики, науки і письменства «Правда» під псевдонімом «Черніговець» у 1892–1895 рр.

⁸ Йдеться про місцеву урядову установу – Чернігівський губернський статистичний комітет (1834–1919), в завдання якого входило збирання і перевірка статистичних даних, складання описів губернії чи окремих галузей управління, господарства, промисловості, торгівлі, опрацювання і публікація їх. Його очолював місцевий цивільний губернатор. Певний час видавав «Записки Черниговского статистического комитета», «Календари Черниговской губернии», «Черниговские памятники», «Памятные книжки Черниговской губернии» та ін.

⁹ «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1915) – щомісячник видавався Чернігівською губернською земською управою. У ньому друкувалися різноманітні матеріали, що стосувалися діяльності земств, статистичні матеріали, історичні матеріали, статті і повідомлення з різних галузей знання, огляди діяльності урядових і станових установ, різноманітну кореспонденцію з повітів та ін.

¹⁰ Йдеться про «Земский сборник Черниговской губернии». На сторінках «Записок НТШ» І. Шраг опублікував дев'ять оглядів цього збірника здебільшого у розділах «Наукова хроніка», «Бібліографія»: Т. XIV, 1896, кн. VI, с. 42–49; Т. XIX, 1897, кн. V, с. 25–32; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 24–28; Т. XXX, 1899, кн. IV, с. 21–24;

Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 18–22; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 20–23; Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 16–21; Т. LVI, 1903, кн. VI, с. 11–13; Т. LXII, 1904, кн. VI, с. 25–27.

¹¹ «Земский сборник Херсонской губернии». І. Шраг опублікував у «Записках НТШ» у розділах «Бібліографія», «Наукова хроніка» шість оглядів цього збірника (під псевдонімом Н. П., Л. П. – три, без підпису – три): Т. XIX, 1897, кн. V, с. 17–25; Т. XXV, 1898, кн. V, с. 28–30; Т. XXXVIII, 1900, кн. VI, с. 23–25; Т. XLIII, 1901, кн. V, с. 23–24; Т. XLVIII, 1902, кн. IV, с. 21–25. На сторінках «Записок НТШ» І. Шраг також опублікував три рецензії: на працю «*Верзилов А. Очерк торговли Южной Руси 1480–1569*» (Т. XXX, 1899, кн. IV, с. 10–11); книгу «*Русов А. Сводная опись Черниговской губернии. – Чернигов, 1898, 1899, т. I, II*» (Т. XL, 1901, кн. II, с. 37–39), книгу «*Матеріали для історії економічного, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Чернигов, 1902, вып. II*» (Т. XLIX, 1902, кн. V, с. 32–34).

¹² Очевидно, це – *В. І. Самійленко*, відомий український поет (літературний псевдонім його – Сивенький), який у 1893–1900 рр. служив у Чернігівській губернській земській управі.

¹³ Йдеться про т. XIV «Записок НТШ» (1896, № 6), який надійшов до адресата у неповному обсязі, очевидно через дії царської цензури.

¹⁴ *Уманець Ф. М.* (1841–1908) – письменник, історик, з 1895 р. голова Чернігівської губернської земської управи, виконавчого органу губернських земських зборів. Був близьким до діячів українського національного руху, сприяв поширенню українського елемента в діяльності Чернігівського земства. Завдяки його підтримці І. Шраг планував влаштувати на роботу в земстві брата М. Грушевського Олександра.

¹⁵ *Антонович В. Б.* (1834–1908) – видатний український історик, джерелознавець, археограф, археолог.

¹⁶ М. Грушевський з 1894 р очолив історико-філософську секцію НТШ, 1895 р. став редактором «Записок НТШ». А 1897 р. на загальних зборах його офіційно обрали головою НТШ.

¹⁷ *Кониський О. Я.* (1836–1900) – відомий український письменник і громадський діяч.

¹⁸ Йдеться про обрання Чернігівської міської думи, що здійснювалося на основі Городових положень 1870 р. та 1892 р. Останні передбачали обрання гласних на основі значного майнового цензу, посилення нагляду царської адміністрації за їхньою діяльністю, особливо за міською управою – виконавчим органом міської думи.

¹⁹ І. Шраг надіслав М. Грушевському список прізвищ 41 особи із Чернігівщини (з вказівкою адреси). Очевидно, що на цих людей можна було покластися при розповсюдженні видань НТШ та при здійсненні інших національно-культурних акцій. (Серед них: М. А. Вербицький, І. Ф. Рашевський, С. Д. Нос, Г. В. Тессен, В. М. Константинович, А. Л. Тюра, М. В. Шугуров, Ф. Г. Богданов, П. Я. Дорошенко, Н. Н. Вовк-Карачевський, О. М. Білозерський, В. Д. Імшеницький, Ф. М. Уманець, С. І. Лашкевич, Д. Р. Тризна, П. М. Солонина та ін.) (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 841, арк. 308 зв.–311 зв.).

²⁰ Літературно-науковий вістник – місячник, заснований за почином М. Грушевського як видання НТШ (видавався 1898–1906 рр. у Львові, у 1907–1914 рр. у Києві). Редакторами були М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк. Навколо нього гуртувалися українські письменники, літературознавці.

²¹ Мовиться про науковий фонд коштів, які збиралися з тим, щоб НТШ перетворилося в Українсько-руську академію наук.

²² У 1898 р. патріоти України відзначали 25-літній ювілей літературної діяльності І. Я. Франка.

²³ *Гнатюк В.* (1871–1926) – визначний етнограф, організатор наукової праці, з 1899 р. – секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 р. – Голова Етнографічної

комісії НТШ та ін. Очевидно, В. Гнатюк очолював ювілейний комітет по вшануванню 25-річчя літературної діяльності І. Я. Франка.

²⁴ *Грінченко Б. Д.* (1863–1910) – український письменник, етнограф, філолог, громадський діяч. Із 1894 р. Борис Дмитрович обіймав посаду діловода оціночної комісії Чернігівського губернського земства, а з 1898 р. – секретаря губернської земської управи.

²⁵ По талончиках збиралися кошти на якусь українську національно-культурну акцію.

²⁶ *Лисенко М. В.* (1842–1912) – великий український композитор, піаніст, фольклорист, громадсько-політичний діяч.

²⁷ *Уманець Ф. М.* – голова Чернігівської губернської земської управи.

²⁸ Йдеться про упорядкування музейних і архівних реліквій колекції В. В. Тарновського (молодший), переданої останнім Чернігівському губернському земству. Ця колекція стала основою для відкриття 1902 р. Чернігівського музею українських старожитностей.

²⁹ Грінченко Б. Д. видав «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. 1, 2, 3, Чернігів, 1895, 1896, 1899).

³⁰ Йдеться про вітальну адресу НТШ І. Л. Шрагу з приводу 25-річного ювілею його суспільної діяльності, що відзначався 4 березня 1900 р. у Чернігові.

³¹ Кіссінген – (Bad-Kissingen), місто на півночі Баварії, курорт.

³² «Воля» – двотижневик Української соціал-демократичної партії, що виходив у Львові в 1900–1907 рр., його редактори М. Ганкевич, С. Вітик.

³³ *Лотоцький Олександр* (1870–1939) – визначний громадський і політичний діяч, письменник, публіцист і науковець. Наприкінці 90-х XIX ст. – на початку XX ст. – урядовець державного контролю в Києві, співзасновник видавництва «Вік», вміщував наукові і популярні розвідки в «Киевской старине», «Літературно-науковому вістнику», «Записках НТШ».

³⁴ *Кониська* – дружина О. Я. Кониського. Оспорювала в суді заповіт свого чоловіка, який заповів НТШ певну суму грошей.

³⁵ Йдеться про боротьбу за створення у Львові окремого українського університету, оскільки Львівський університет ім. цесаря Франца I, незважаючи на те, що в ньому поступово відкрили декілька українських кафедр (української історії, української літератури тощо), був знімчений і полонізований і не міг повною мірою задовольняти українські інтереси в галузі освіти і науки.

³⁶ «Левада» – що це за видання, не встановлено.

³⁷ Чернігівську губернську архівну комісію створено 1896 р. на підставі «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії 1884 р.» для виявлення, концентрації та впорядкування документальних матеріалів, що становили наукову цінність. В адміністративному відношенні підлягала чернігівському губернатору. Утримувалася здебільшого на кошти від приватних осіб – аматорів старожитностей. Штат комісії складався з трьох осіб – керуючого справами, охоронця музею та архіву і сторожа. Решта членів комісії працювала на громадських засадах. Члени комісії займалися також археологією, етнографією, історією, виданням документів. Комісія видавала «Труды губернской ученой архивной комиссии»

³⁸ І. Шрага було обрано дійсним членом НТШ. Він повинен був брати участь у засіданнях загальних зборів товариства. У зв'язку з неможливістю прибути у Львів членам НТШ надавалося право уповноважити іншого члена заступати його на засіданнях і передати йому свій голос.

³⁹ *Пелехин Павло Петрович* (1842–1917) – медик, професор Петербурзької воєнно-медичної академії (1877–1899 рр.). У 1898 р він передав НТШ у Львові 90 тис. австрійських крон на фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету та підготовки професури для нього. За ці гроші НТШ купило будинок на вул. Чарнецького.

⁴⁰ Йдеться про проект певних змін до Статуту НТШ, прийнятого у 1899 р.

⁴¹ Очевидно, йдеться про *О. І. Левицького* (1849–1922), історика, письменника.

⁴² Коцовський Володимир (1860–1921) – літературознавець, співробітник «Зорі» і «Діла», дійсний член НТШ.

⁴³ Очевидно, йдеться про вітання з днем народження І. Шрага або з 30-річчям його фахової і громадської діяльності.

⁴⁴ В умовах революції 1905–1907 рр. в Російській імперії з метою вироблення своєї платформи з корінних політичних і соціально-економічних питань земські ліберальні діячі неодноразово проводили свої з'їзди (у 1905 р. – у травні, липні, вересні, листопаді).

⁴⁵ Йдеться про страйки на залізницях восени 1905 р., що охопили багато міст Російської імперії.

⁴⁶ Мовиться про судову тяжбу, яку розпочала дружина О. Я. Кониського з приводу заповідання останнім певної суми грошей на користь НТШ. Про це вже йшлося вище.

⁴⁷ Можливо, йдеться про *Дмитра Марковича* (правника, суддю, письменника, громадського і кооперативного діяча), *Андрія Марковича* (Маркевича) (правника, музичного етнографа), *Григорія Маркевича* (громадського діяча і письменника).

⁴⁸ Мовиться про підготовку до XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, який відбувся 1–12 серпня 1908 р. У ньому взяв участь 281 дослідник від 68 наукових установ, навчальних закладів, товариств та інших організацій Російської імперії, а також науковці із Західної України. Доповіді та матеріали з'їзду було опубліковано у трьох томах «Трудов» з'їзду.

⁴⁹ Йдеться про політичні умови, в яких відбувалися вибори до I Державної думи, яка після її обрання діяла з 27 квітня по 8 липня 1906 р.

⁵⁰ Головна буржуазна партія в Російській імперії, програму і устав якої було прийнято в Москві 12–18 жовтня 1905 р. на першому з'їзді. У її склад входили представники поміщиків, буржуазії, ліберальної інтелігенції. Остаточо вона сформувалася на другому з'їзді (Петербург, 5–11 січня 1906 р.).

⁵¹ Йдеться про 10-річний ювілей діяльності М. Грушевського на посаді голови НТШ. У Львові було видано спеціально «Науковий збірник» на його пошану.

⁵² Парламентська фракція Союз автономістів у I Державній думі, учасники якої вимагали національної автономії на демократичних засадах для народів, що перебували в складі Російської імперії.

⁵³ Українська група (парламентська фракція) діяла в I Державній думі, в склад якої входило понад 40 чол., очолював її І. Шраг. Офіційним її органом був «Український вестник». Головна вимога українських депутатів – автономія України.

⁵⁴ *О. М. Куліш* (дівоче прізвище Білозерська) – дружина П. О. Куліша, літературний псевдонім Ганна Барвінок.

⁵⁵ «Село» – ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві (1909–1911) за редакцією М. Грушевського. Друкувалися статті про поточні політичні та інші події, з сільського господарства, медицини, поезії українських авторів тощо.

⁵⁶ Судова палата – судова установа, утворена згідно з судовою реформою 1864 р. як апеляційна інстанція по відношенню до окружних судів, орган судового нагляду за окружними судами і з'їздом мирових суддів і як суд першого ступеня у справах по державних злочинах. Вона утворювалася у кожному судовому окрузі, що складався із кількох губерній чи областей. У документі йдеться про можливість оскарження Кониською в Судовій палаті рішення окружного суду щодо духовного заповіту її чоловіка О. Я. Кониського про передання певної суми грошей на користь НТШ з умовою перетворення його в Українську академію, в іншому випадку цю суму треба було передати на користь Чернігівського земства (зрозуміло, що для українських освітньо-культурних цілей).

⁵⁷ *Тищенко Юрій* (1880–1953) – видавець, книгар, публіцист і письменник. У 1907–1918 рр. проводив у Києві справи Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ, газети «Село» тощо.

⁵⁸ Мабуть йдеться про повернення О. М. Куліш (її літературний псевдонім Ганна Барвінок) грошей (гонорару) за видані твори її чоловіка або ж за права видавати його спадщину. Ці кошти мала повернути Українська видавнича спілка.

⁵⁹ Йдеться про оборону редактора ЛНВ від звинувачення у певних порушеннях цензурних правил.

⁶⁰ Хто це – не встановлено.

⁶¹ Це – *Тищенко Юрій*, який виступав під псевдонімом Сірій, Лаврів С., Лавров Павло Пилипович, який зокрема завідував редакцією ЛНВ. Його також було приєднано до відповідальності за порушення цензурних правил.

⁶² *Білозерський Василь Михайлович* (1825–1899) – український громадський і культурний діяч, колишній член Кирило-Мефодіївського товариства, брав участь у виданні журналу «Основа» (1861–1862) та ін. Брат О. М. Білозерської (Куліш).

⁶³ Це – псевдонім Ю. Тищенка (див. № 57, № 61).

⁶⁴ *Рашевський Іван Григорович* (1849–1921) – український живописець і скульптор.

⁶⁵ Можливо йдеться про Товариство прихильників української науки, літератури і штуки (1904–1914), засноване у Львові М. Грушевським та І. Трушем. Очолював його М. Грушевський. Воно об'єднувало науковців, письменників і митців усіх українських земель.

⁶⁶ Це – Ю. Тищенко (див. № 57, № 61).

⁶⁷ Це – Ю. Тищенко (див. № 57, № 61).

⁶⁸ У жовтні 1912 р. М. Коцюбинський змушений був лягти до клініки проф. В. П. Образцова у Києві, де лікувався у проф. М. Д. Стражеска. Наприкінці січня 1913 р. повернувся до Чернігова. По суті І. Шраг передав передсмертне вітання письменника М. Грушевському.

⁶⁹ Очевидно, йдеться про засідання Товариства прихильників української науки, літератури і штуки або Українського наукового товариства в Києві.

⁷⁰ Мабуть, йдеться про Київську судову палату.

⁷¹ Очевидно, йдеться про написання розділу до енциклопедичної книги «Украинский народ в его прошлом и настоящем», яка готувалася і незабаром була видана у двох томах у Петербурзі (1914–1916).

⁷² Мабуть, *Чижевський Павло Іванович* (1860–1925) – український громадський і політичний діяч, земський діяч, член Радикально-демократичної партії і Товариства українських поступовців, член українських фракцій у I і II Державних думах тощо.

⁷³ *Єфремов Сергій Олександрович* (1876–1939) – історик літератури, критик, публіцист, громадсько-політичний діяч.

⁷⁴ Що це за заява – не встановлено.

⁷⁵ Особи, належні до єврейських політичних партій, організацій, які захищали національно-культурні інтереси євреїв, зокрема, підтримували ідею переселення євреїв світу в Палестину і відновлення своєї держави.

⁷⁶ *Ніковський Андрій Васильович* (1885–1942) – публіцист, літературознавець, філолог, політичний діяч, редактор газ. «Рада» тощо.

⁷⁷ «Русские ведомости» – суспільно-політична газета, що виходила в Москві з 1863 р. по 1918 р. Вона була органом ліберальної московської професури, земських діячів, з 1905 р. – кадетської партії.

⁷⁸ Очевидно, йдеться про відзначення 100-літнього ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка.

⁷⁹ Особу не встановлено.

⁸⁰ Товариство прихильників української науки, літератури і штуки.

⁸¹ Цей текст подано під портретним зображенням І. Я. Франка. Бланк поштівки виготовлено в Києві 8 серпня 1903 р.

УДК [94:341.74](477)“1918”

Срібняк Ігор

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕПАТРІАЦІЇ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ З АВСТРО-УГОРЩИНИ У 1918 р. (джерела до історії української військової дипломатії)

У публікації проаналізовано діяльність Військово-санітарної комісії Української Держави у 1918 р., яка була відряджена до Австро-Угорщини з метою організації репатріації полонених українців, визначено специфіку її роботи.

Ключові слова: Військово-санітарна комісія, репатріація, полонені українці, Австро-Угорщина.

В публикации проанализировано деятельность Военно-санитарной комиссии Украинской Державы у 1918 г., которая была отправлена до Австро-Венгрии с целью организации репатриации военнопленных украинцев, определено специфику её работы.

Ключевые слова: Военно-санитарная комиссия, репатриация, военнопленные украинцы, Австро-Венгрия.

In the article it is analyzed the activity of The Military and Sanitary Committee of the Ukrainian State in a field of organization the process of the Ukrainian prisoners of war repatriation from Austria-Hungary in 1918. It was also determined specific features of the Committee's functioning.

Key words: The Military and Sanitary Committee, repatriation, the Ukrainian prisoners of war, Austria-Hungary.

Діяльність Союзу визволення України в Німеччині мала позитивні наслідки не тільки у справі широкого інформування європейської громадськості про українські справи, організації окремих таборів для полонених українців та формування національних військових з'єднань, але й значною мірою підготувала урядові кола цієї країни до сприйняття України як дружньої держави. При сприятливих умовах такий імідж України відкрив можливість сподіватися і на швидше вирішення проблеми обміну військовополоненими. Важливим було й те, що в Австро-Угорщині активно діяло посольство Української Держави, співробітники якого доклали усіх зусиль для налагодження процесу репатріації полонених українців із імперії. В його склад було уведено й одного з провідних діячів СВУ – А. Жука, який мав багатий досвід роботи з полоненими українцями та широкі знайомства з австрійськими урядовцями різних рангів, що давало змогу сподіватися на швидке повернення довголітніх українських бранців додому.

Водночас ставало зрозумілим, що проблему евакуації вояків-українців можна було ефективно вирішити лише спеціальною місією, яка

© Срібняк Ігор, 2009

б мала відповідні повноваження від українського уряду. Тому вже 4 липня 1918 р. у Києві було створено «Військово-санітарну комісію Українського військового міністерства для справ військових полонених у Австро-Угорщині» на чолі з сотником Байловим¹, до складу якої увійшли представники управління військових комунікацій, військово-санітарної управи, Українського і Російського Червоного Хреста, департаменту в справах біженців Міністерства внутрішніх справ, Міністерства шляхів сполучення, залізничної централі, а також представники місії Німеччини та Австро-Угорщини в Україні. На спільних нарадах було вироблено й спільний план евакуації полонених українців на батьківщину і маршрути перевезення їх².

Комісія у своїй діяльності повинна була керуватися інструкцією від 10 серпня 1918 р., підписаною начальником Головного штабу генеральним значковим О. Галкиним та начальником Комісії у справах полонених у Києві Г. Сиротенком (Текст цієї інструкції публікуємо нижче). Головним її завданням стало «прискорення обміну полоненими та державна допомога полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край», а також організація «можливо негайної отправки полонених на Україну»³.

Для виконання цих завдань комісія мала відвідати табори полонених вояків російської армії для ознайомлення зі становищем українських громадян, визначення їхньої чисельності та надання їм санітарної, моральної та матеріальної допомоги. Разом з тим вона повинна була подбати про організацію збірних пунктів та вироблення маршрутів їхнього перевезення. В порозумінні з посольством УНР у Відні комісія мала звернутися до відповідних інституцій Австро-Угорщини з конкретними пропозиціями щодо поліпшення харчування полонених українців, полегшення для них табірної режиму, збільшення денного заробітку та «улаштування зв'язку наших полонених з Україною»⁴.

Комісія прибула до Відня тільки на початку жовтня 1918 р. та негайно приступила до роботи, розпочавши підготовку до репатріації полонених українців. Призначення на посаду голови комісії отамана (майора) д-ра А. Окопенка, яке відбулося 15 жовтня 1918 р.⁵, значно активізувало її діяльність. Протягом жовтня 1918 р. комісія відправила до України два ешелони (з 1600 полоненими, переважно з числа інвалідів). Революційні події в межах австрійської монархії, що призвели до виникнення кількох незалежних держав, а також капітуляція Австро-Угорщини перед Антантою, значно ускладнили роботу комісії. Почався стихійний рух полонених українців, які зосереджувалися в українській збірній станиці у Відні, що була влаштована заходами окремої місії ЗУНР (голова – полковник Є. Сікевич) в артилерійських бараках. У листопаді-грудні 1918 р. через неї пройшло понад шість тисяч полонених українців з Наддніпрянщини і 30 тис. – із Надністрянщини⁶.

Голова комісії А. Окопенко особисто доклав чимало зусиль для репатріації полонених українців на міжнародному рівні. Він провів серію переговорів з представниками урядів Австрії, Німеччини, Чехії, Румунії

щодо можливості перевезення вояків (як прямими, так і транзитними маршрутами), про лікування українських інвалідів у місцевих шпиталях, а також про надання їм медичної та харчової допомоги⁷. Слід відзначити, що з А. Окопенком координувала свої дії українська місія в справах полонених українців, яка утримувалася консульством ЗУНР у Відні. Крім того, Військово-санітарна комісія в Австро-Угорщині працювала у тісному контакті з місією у Берліні, приймаючи у «переходових станицях» у Відні та Празі полонених українців з Німеччини.

Таким чином, за дуже короткий час діяльності Військово-санітарна комісія у справах полонених українців у Австро-Угорщині розпочала процес репатріації полонених українців та подбала про його організаційне забезпечення. Проте у зв'язку з капітуляцією та розпадом австрійської імперії діяльність комісії мала обмежені результати, хоча й створила необхідні передумови для роботи військово-санітарних місій УНР, заходами яких українським військовикам почала надаватись необхідна лікарська та гуманітарна допомога у низці спеціальних приймально-розподільчих пунктів (станіць).

¹ Шлях. – 1919. – 13 вересня. – Ч. 56.

² ЦДАВО України, ф. 3519, оп. 1, спр. 2, арк. 50 а зв.

³ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 1.

⁴ Там само, арк. 1–2 зв.

⁵ Там само, ф. 3192, оп. 1, спр. 6, арк. 15.

⁶ Там само, арк. 16.

⁷ Там само, арк. 17, 25, 29.

ІНСТРУКЦІЯ ГОЛОВНОГО ШТАБУ
ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНІЙ КОМІСІЇ ДЛЯ СПРАВ ВІЙСЬКОВИХ
ПОЛОНЕНИХ У АВСТРО-УГОРЩИНІ

10 серпня 1918 р.

§ 1. Комісія засновується для прискорення обміну полоненими та державної допомоги полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край.

§ 2. Для сеї мети Комісія, за згодою Військового міністерства Австро-Угорської держави:

- а) об'їздить всі табори, де живуть українські полонені;
- б) дає їм санітарну, моральну, а по змозі і матеріальну допомогу;
- в) організує можливо негайну отправку полонених на Україну.

§ 3. Для виконання свого завдання Комісія має:

а) зібрати відомості про стан, заняття, міста праці, кількість та спосіб звільнення з праці полонених;

б) приготувати, в порозумінні з відповідними австро-угорськими владами, збірні пункти полонених та все те, що буде потрібним для урегулювання та прискорення відправки;

в) виробити, в порозумінні з місцевими владами, схему евакуації та повідомити про неї Сталу Комісію за для зв'язку з українськими залежними владами, що[б] не задержати передачу полонених на кордоні.

§ 4. Комісія повідомляє Українське Посольство у Відні про свій приїзд та напрямок діяльності і в міру потреби звертається за допомогою до нього.

§ 5. Комісія входить в контакт з тією інституцією Військового міністерства Австро-Угорської держави, яка завідує справами полонених, та старається перед нею [про] можливі полекшення становища полонених, як-то:

а) про побільшення для них денного заробітку;

б) поліпшення: харчування, санітарної допомоги, військового режиму;

в) улаштування зв'язку наших полонених з Україною, себ-то доставки листів, пакунків та грошей і взагалі Комісія має зробити все, що буде можливим на користь полонених.

§ 6. Усі зносини з австро-угорської влади Комісія провадить безпосередньо.

§ 7. З українською владою комісія зноситься телеграфічно й листовно, або іншими способами, через Сталу Комісію для справ полонених при Головному штабі.

§ 8. Комісія складає звіти зі своєї діяльності перед тією ж Сталою Комісією і їй же повідомляє про санітарний стан полонених. Звіти і звідомлення даються щомісяця.

§ 9. В негайних випадках Комісія має посилати одного із своїх членів до Сталої Комісії з належними докладами.

§ 10. Комісія вживає для свого листування штампель з написом: «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Австро-Угорщині» та гербову печатку з написом: «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства у Австро-Угорщині».

§ 11. Склад комісії та кошти її призначені в особому наказі В.М.У.Д. з дня 4-го липня 1918 р. ч.297.

Начальник Головного штабу Генеральний Значковий

Галкин (підпис)

Голова Комісії по справам військовополонених при Головному штабі

Сиротенко (підпис)

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 305, арк. 1–2 зв. Засвідчена копія, машинопис.

Назарук Юлія

**ЗРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У 1917 р.:
ВІД АВТОНОМІЗМУ ДО САМОСТІЙНОСТІ**

У публікації йдеться про уповноваження полоненими українцями Олександра Скорописа-Йолтуховського представляти їхні інтереси під час роботи майбутніх Установчих зборів у Росії, збір їхніх підписів з вимогами у таборах та передачу їм цих документів на зберігання до бібліотеки Шведської академії наук у Стокгольмі.

Ключові слова: Олександр Скоропис-Йолтуховський, полонені українці, вимоги, Союз Визволення України, підписні листи, мандат.

В публикации идет речь о делегировании Александра Скорописа-Йолтуховского уполномоченным представителем военнопленных украинцев во время работы Учредительного собрания в России, о сборе их подписей с требованиями в лагерях и последующей передаче этих документов на хранение в библиотеку Шведской академии наук в Стокгольме.

Ключевые слова: Александр Скоропис-Йолтуховский, военнопленные украинцы, требования, Союз Освобождения Украины, подписные листы, мандат.

In the article it is told about a decision of the Ukrainian prisoners of war to send Alexander Skoropys-Joltukhovsky as a delegate to the Establishing Congress in Russia. It is also characterized the process of signatures' gathering and their further passing to the Swedish Academy of Science Library.

Key words: Alexander Skoropys-Joltukhovsky, the Ukrainian prisoners of war, The Liberation of Ukraine Union, petitions, mandate.

Діяльність Союзу Визволення України серед полонених українців під час Першої світової війни мала плідні наслідки та підготувала сприятливий ґрунт для кардинальних змін в їхньої свідомості. Цей процес значно активізувався після Лютневої революції 1917 р. в Росії, яка додатково пришвидшила вироблення національно-патріотичних почувань членів українських таборових громад. 7 квітня цього року своєю резолюцією від імені всіх табірних інституцій провід полонених українців у Вецлярі заявив, що «розвал царського режиму і творення основ нового життя, ставить з тим більшою силою на денний порядок наше основне домагання повної державної самостійності українського народу»¹.

Рішенням зборів представником полонених табору Вецляр на майбутніх переговорах із Тимчасовим російським урядом було призначено О. Скорописа-Йолтуховського. У резолюції містилося звернення до полонених з проханням поставити свої підписи під його уповноваженням до Петрограда. Водночас у табірному часописі було вміщено відозву «До товаришів на робітничих командах і в таборах», в якому полонених закликали підписати мандат О. Скорописові для участі у Всеросійських установчих зборах. До тексту відозви додавався спеціальний аркуш для запису полонених, які поділяли положення уповноваження.

© Назарук Юлія, 2009

Для організації збирання підписів «генеральною старшиною» на робітничі команди було відправлено 48 «довірених осіб». Крім того, 7 квітня скликано загальнотабірне віче, на якому виступив О. Скоропис-Йолтуховський. Наступного дня відбулося надзвичайне табірне віче, на якому розглянули ставлення полонених до Всеросійських установчих зборів. Віче підтримало ініціативу О. Скорописа зібрати підписи полонених для представництва їхніх інтересів у Росії. Наслідком цих заходів з 1500 чол., які перебували на той час у таборі, свої підписи під уповноваженням поставили близько 1300 чол. Незважаючи на те, що за браком часу ці «довірені особи» відвідали лише 860 робітничих команд (із наявних 1500), а 374 команди не отримали вчасно «Громадської Думки», загалом (у таборі та на робітничих командах) було зібрано 4166 підписів².

Водночас, провід «Української громади» ухвалив надати О. Скоропису-Йолтуховському додатковий мандат, у якому йшлося: «На підставі пунктів домагань, підписаних членами «Української громади», остання поручає Президентові СВУ О. Скоропису-Йолтуховському заступати перед Московським правительством, Всеросійським установчим зібранням і де то буде вимагати українські справа наші національні і політичні інтереси згідно з політичною зрілістю нашої громади, котра домагається, аби доля України ні в яким разі не була рішена загальним Установчим зібранням, а лишень Українське питання, національне і політичне життя, а також відношення до російської і других держав мусить бути вирішено Українськими Установчими Зборами, скликаними на підставі загального, рівного, тайного й безпосереднього голосування. Вибори мають бути переведені на територіях, заселених українським народом. Українські Установчі збори мають відбутися в нашій столиці Києві»³.

Так само як і у Вецлярі, полонені іншого українського табору – в Зальцведелі – підтримали цю акцію своїх товаришів. На шпальтах табірної часопису «Вільне Слово» було вміщено звернення члена президії СВУ О. Скорописа-Йолтуховського «До всіх громадян зальцведельського табору», де повідомлялося про повалення царату в Російській імперії. Одночасно у відозві містився заклик до полонених прийняти активну участь у політичному житті оновленої Росії шляхом делегування йому права заступати перед Тимчасовим урядом інтереси полонених українців. В «уповноваженні» О. Скорописові-Йолтуховському (яке також було опубліковано в газеті) наголошувалися чотири основні пункти вимог полонених: повнота влади народу, повернення у взаєминах між Росією і Україною до основ Переяславського договору 1654 р., справедливе вирішення земельного питання та негайне підписання миру між державами⁴. Тоді ж у таборі й робітничих командах було розпочато збір підписів полонених під цим «уповноваженням». Підсумком цієї кампанії, що закінчилася в останніх числах червня 1917 р., стало понад 20 000 підписів зальцведельців, які підтримали пропозицію про надання СВУ цього мандата⁵.

Отже, можна зробити висновок, що основні положення цієї відозви, виробленої президією Союзу Визволення України, не виходили за ме-

жі теорії автономізму, залишаючи Україну у складі федеративної, демократичної Росії. Проте, національна самосвідомість полонених українців, виплекана двохлітньою діяльністю Союзу у таборах, давався визнаки. Так, уже через кілька днів табірний часопис у замітці «Додаток до уповноваження О. Скорописові» сповіщав полонених, що Генеральна рада «Української громади» стверджує, що останні події в Росії «ставлять [...] на дневний порядок наше основне домагання повної самостійності українського народу»⁶.

Останнє положення було конкретизовано у «Додатковому мандаті Президентові С.В.У. Олександрові Скорописові-Йолтуховському», яким Генеральна рада «Української громади» в Зальцведелі уповноважила його (як представника полонених до Тимчасового уряду Росії) домагатися «скликання окремого Українського Установчого Зібрання в Києві, вибраного населенням України на основі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування з приміненням пропорційної системи виборів, до якого має належати ближче означення відношення України до Російської держави й вироблення внутрішньої Конституції України»⁷.

О. Скоропис-Йолтуховський у своєму листі до Української Центральної Ради у Києві відзначав, що «свідомі українські громадяни, які перебувають тепер у полоні, особливо ж ті, що згуртувалися в національних таборах, зустріли перемогу революції не як байдужі сторонні глядачі, а з одушевленням, з вірою, що шлях до нашого відродження розчищений, що і на «нашій не своїй землі» настала пора державного будівництва»⁸. Українські громади в таборах полонених зібрали 19004 підписи під мандатом О. Скоропису-Йолтуховському, якого було делеговано до Петербурга як представника їхніх інтересів. Ще 4000 підписів зібрав М. Меленевський серед полонених українців на австрійських землях. Проте російська влада не поспішала з наданням дозволу їм на прибуття до столиці, так і не відповівши на всі звернення представників полонених⁹.

Відтак, О. Скоропис був змушений тривалий час перебувати у Стокгольмі, намагаючись установити контакти з керівництвом Української Центральної Ради. Він діяв у цьому напрямі не лише з власної ініціативи, а й за проханням офіційного Берліна, який у цей час шукав контактів з українською владою. Але провід УЦР в особі М. Грушевського не пішов назустріч Союзу¹⁰, побоюючись «спровокувати» російську владу на жорсткі заходи щодо України. У цій ситуації О. Скоропис-Йолтуховський прийняв рішення «передати ці домагання, знявши з себе цю місію, Українській Центральній Раді в повній вірі, що Українська Центральна Рада доведе до відома революційної демократії Росії і обстоюватиме здійснене їх цілою своєю силою і авторитетом». Проте О. Скоропис так і не отримав згоди на в'їзд у країну від російського уряду, тому всі підписані листи, петиції, мандат було передано ним на збереження у Нобелівську бібліотеку Шведської академії наук у Стокгольмі¹¹.

Таким чином, завдяки діяльності СВУ і особисто Скорописа-Йолтуховського у свідомості полонених та їхніх політичних переконаннях

відбулися великі зміни. Якщо спочатку з постановом українських таборів була орієнтація на Росію (при поміркованій опозиції до її імперських порядків), то з розвитком національного життя в таборах серед полонених все більше прихильників набувала ідея автономії України, а з часом у гуртках свідомих українців все частіше підноситься гасло її незалежності. Повалення царату в імперії призвело до тимчасового зміцнення симпатій полонених до загальноросійського визвольного руху, проте дуже швидко ці настрої згасають під тиском антиукраїнських дій Тимчасового уряду в Петрограді. Останнім ударом по проросійським поглядам частини полонених українців було проголошення незалежності України IV Універсалом Української Центральної Ради.

Нижче публікуємо звернення О. Скорописа-Йолтуховського до УЦР з приводу прагнень українських полонених воїнів.

¹ Громадська Думка. – Вецляр, 1917. – 15 квітня. – Ч. 21–22 (68–69).

² Там само.–1917. – 6 травня. – Ч. 28 (75).

³ Там само.–1917. – 3 травня. – Ч. 27 (74).

⁴ Вільне Слово. – Зальцведель, 1917. – 3 березня. – Ч. 18 (77); 3 квітня. – Ч. 27(86).

⁵ Там само.–1917.–27 червня. – Ч. 51(110).

⁶ Там само.–1917. – 7 квітня. – Ч. 28 (87).

⁷ Там само.–1917.–2 червня. – Ч. 44 (103).

⁸ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 119.

⁹ Там само, арк. 120–121.

¹⁰ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2020, арк. 17–18.

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. «Доба Центральної Ради» В 2-х томах / упоряд.: К. Галушко. – К., 2002. – Т. 1. – С. 49; див. також: ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 123–124.

№ 1

ЗВЕРНЕННЯ О. СКОРОПИСА-ЙОЛТУХОВСЬКОГО ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

18 серпня 1917 р., Стокгольм

Свідомі українські громадяни, які перебувають в полоні, особливо ж ті, що згуртовані в національних українських таборах, зустріли перемогу революції не як байдужі сторонні глядачі, а з одушевленням, з вірою, що шлях до національного відродження розчищений, і на «нашій не своїй землі» настала пора державного будівництва.

Таборові представництва, Народні та Генеральні Ради, вибрані всіма полоненими українських таборів загальним, рівним, безпосереднім, і тайним голосуванням і їх виконавчі органи – Генеральні Старшини рішили скористати моїм наміром повернути їх на Україну, щоб організовано висловити свою волю і домагання, випрацювали мандат слідуючого змісту:

«Отим уповноважнюємо д. О. Скорописа заступати перед тимчасовим російським правительством в нашім імені нашу волю:

щоби в основу нових, як тимчасових порядків, так і нових основних законів, заложено й переведено до краю повне народоправе (повнота влади народів),

щоби на всім просторі, заселенім українським народом, привернені були назад основи Переяславського договору 1654 року, підступно подоптані і знищені московськими царями, і щоби права иньших недержавних народів Росії були забезпечені основними законами,

щоби селянству українському привернено назад відняті царями в українського народу й роздаровані царським слугам землі,

щоби в інтересі розпочатого народом великого діла був заключний правительством революції як найшвидше мир на основах, які гарантували би всім народам Європи вільний розвиток».

І зібрали під сим мандатом 19 004 власноручних підписів серед полонених, розкинутих тепер по тисячам робітничих команд.

Діяло ся се в квітні місяці по новому стилю під сьвіжим враженням знесення самодержавя, коли лише склало ся перше революційне російське правительство, коли Центральна Українська Рада лиш починала формувати ся і у нас не було ще жадних звісток про уконституванє її, як суверенного національного органу. Коли би се було вже тоді відомо нам, то всі українські полонені пішли би тим самим шляхом, що й ціла Україна із своїми бажаннями й домаганнями удалися б безпосередне до Центральної Української Ради. Що се так, видно хоча би з того, що вони пішли на зазив Центральної Української Ради так само, як і иньші українські громадяни, в збиранні жертв на український національний фонд, як тільки звістка про сей зазив Ц.У.Ради докотилася у полон.

Перевізши підписані мандати до Стокгольму в кінці м[ісяця] серпня с[ього]р[оку] я, довідавшись в Російській місії, консуляті та емігрантським комітеті, що без дозволу міністра чужоземних справ не дістану паперів на проїзд, удався з проханням до сего міністра разом з другим членом президії Союзу визволення України д. М. Меленевським, який привіз зверх 4 000 підписів під однозвучною по своїх домаганнях петицію до Тимчасового правительства полонених українців, що перебувають у Австрії.

Офіційної відповіді не дістали ми й доси.

За те член Тимчасового правительства першого складу, міністр справедливости Переверзев, начеб у відповідь мені, дав Алексінському опублікувати нахабні брехні московського чи німецького шпиґа Єрмоленка, які порочать моє імя.

Відволіканням дозволу на проїзд на Україну, очерненем в очах громадянства Ярмоленківськими брехнями Тимчасове правительство здаєть ся цілковито одрізало мені змогу стати в ближнім часі особисто перед Хвальною Ц.У.Радою з звітним про життя та потреби полонених українців. Мало тогою якимсь спеціальним оповіщенням про діяльність Союзу визв[олення] України, якого тут ніде роздобути не можна, сконструованим очевидно на підставі агентурних відомостей ярмоленківської вартости, як колишньої охранки, так теперішньої контррозвідки, тимчасове правительство досягло того, що і Ц.У.Рада, не

розслідивши справи, не вислухавши обвинуваченої сторони, ухвалила в жадні стосунки з Союзом в[изволення] України не вступати.

Щоб вибити з рук ворогів української справи можливість представлення українського руху, як німецької інтриги, користаючись ярмоленківськими брехнями про мене, санкціонованими московським міністром справедливости, і вволити волю українських громадян, що уповноважили мене окремими мандатами заступати їх домагання, а отсим зрікаю ся чести і передаю Хвальній Центральній Українській Раді ті її домагання в повній мірі, що Хв. Ц.У.Рада доведе їх до відома революційної демократії Росії і обстоюватиме здійснене їх цілою своєю силою і авторитетом.

Таким чином даю я змогу Хв. Ц.У.Раді цілком законно виступити речником 19 000 організованих українських громадян, що перебувають тепер у полоні, не вступаючи для сего в зносини з Союзом в[изволення] Укр[аїни], який організував серед них в культурно-національну просвітню працю, а Тимчасовому правительству поставити мене хоча би й тепер в воєнний суд як приватну особу, а не від поручника українських громадян-солдатів.

Не маючи певности чи російське правительство, не перепускаючи мене, перепустило б підписані листи мандатів до Ц.У.Ради, здав я всі підписані листи на сховок до часів, коли нарешті і в Росії справедливість запанує в міністерстві справедливости, у Нобелівську бібліотеку Шведської академії наук у Стокгольмі, як і д. Меленевський, підписи під петицією українських полонених до Тимчасового правительства.

З глибокою пошаною

Ол. Скоропис-Йолтуховський

До сего залучаю:

№ 1. Оригінал посвідки Нобелівської бібліотеки, підписаної Професором Д-ром Альфредом Єнсенем в німецькій мові слідуючого змісту:

«Нобелівська бібліотека Шведської академії наук сим посвідчує, що вона прийняла на сховок від п.п. М. Меленевського і О. Скорописа:

1) підписні листи з уповноваженням на імя д. О. Скорописа-Йолтуховського з власноручними підписами полонених українців в Німеччині, провірені, сшиті і припечатані Генеральними Старшинами українських таборів у Веслярі, Зальцведелі і Раштаті з 19.004 підписів і три окремих мандати від Генеральних Рад і Старшин тих же таборів з підписами їх членів,

2) петицію полонених українців Фрайштадського табору (Горішня Австрія) на імя Тимчасового правительства Росії.

Нобелівська бібліотека збереже сі підписні листи до того часу аж поки Українське правительство, або український парламент не попросить передати сі листи якій небудь українській інституції (Печатка бібліотеки) Стокгольм 20 липня 1917.

Д. Альфред Єнсен»

№ 2–5. Чотири фотографії підписних листів під загальним мандатом на моє імя.

№ 6. Дві фотографії (6а, 6б) «Акту» Комісії Генеральної Старшини Української Громади у Вецлярі по збиранню і провірці дійсності підписів під мандатом.

№ 7. Шість фотографій (7а-е) мандату Генеральної Ради громади «Самостійна Україна» в Раштаті.

№ 8. Чотири фотографії (8а-г) мандату «Української Громади» в таборі Вецляр.

№ 9. фотографію підписного листа фрайштадської петиції.

Для того, щоби Хв.Ц.Рада мала представлене про дійсний вигляд громадського життя в українських таборах залучаю:

№ 10. Фотографічний знімок подачі голосу на виборах до «Народної Ради» в таборі Вецляр.

№ 11. Фотографічний знімок засідання «Народної Ради» того-ж табору.

Зверх того:

№ 12. Копію мого листа до Міністра чужоземних справ з залученням при нім фотографіями (12а-г) мого поселенчеського пашпорту.

№ 13. Привітну резолюцію віча Раштатських полонених з приводу розпочатого збирання жертв на національний укр. фонд, з яких переслав я Хв.Ц.Раді 20-го липня с.р. 1280 карбованців.

ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 119–126. Оригінал, рукопис.

УДК [94:930.253](477)“1914/1918”

Молдован Яна

**УЧАСТЬ АНДРІЯ ЖУКА
В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті відтворено організаційну діяльність Андрія Жука у таборах полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині під час Першої світової війни, визначено її специфіку та найголовніші здобутки в справі патріотичного виховання таборян, що уможливило розпочати у 1918 р. формування з їх числа українських частин та з'єднань.

Ключові слова: Андрій Жук, Союз Визволення України, полонені українці, табір Фрайштадт, Австро-Угорщина.

В статье воспроизведено организационную деятельность Андрея Жука в лагерях военнопленных украинцев в Германии и Австро-Венгрии во время первой мировой войны, определено её специфику та главнейшие достижения в деле патриотического воспитания пленных, что создало возможность начать формирование с их числа украинских частей и соединений.

Ключевые слова: Андрей Жук, Союз Освобождения Украины, военнопленные украинцы, лагерь Фрайштадт, Австро-Венгрия.

In the article it is Andry Zhuk of the Ukrainian prisoner of war and internees stay in camps of several European countries during World War I are investigated on the

© Молдован Яна, 2009

basis of a wide range of archival sources. The character and the primary directions of the organizational, cultural and educational and national patriotic work among them is analyzed. It also defines the main stages and peculiarities of the Ukrainian units formation out of the number of the prisoners.

Key words: Andry Zhuk, the Ukrainian prisoners of war, The Liberation of Ukraine Union, the Ukrainian prisoners of war, Austria-Hungary.

Андрій Ількович (Ілліч) Жук (1880–1968) – відомий український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, журналіст, кооператор, нарешті людина, яка впродовж усього свого довгого життя жваво листувалася з багатьма чільними діячами Української революції, а пізніше – політичної еміграції, досі є малодослідженою постаттю в українській історіографії. Між тим його життя та діяльність заслуговує на ретельне вивчення, зокрема, й з огляду на те, що у листопаді 1912 р. йому вдалося заснувати Український інформаційний комітет (УІК), який визначив своїм найголовнішим завданням пропаганду справи визволення України на європейському просторі, а також привернення уваги до цієї проблеми урядів і офіційних чинників Австро-Угорщини та інших держав¹. Він, будучи секретарем УІК, особисто розробив основні засади діяльності загальнонаціональної безпартійної організації, яка мала згуртувати у своєму складу наддніпрянських українців в еміграції в умовах наближення австро-російського збройного конфлікту.

А. Жук робив ставку на Австро-Угорщину та її союзників, відтак проектована організація мала надавати їм практичну допомогу у двобой з Росією. Майбутня Україна, на його думку, мала отримати самостійний політичний статус або ж «надалі ідучу автономію окупованих українських земель у Росії та прилучення до них українських частин Галичини, Буковини й Угорщини», що утворили б Українське королівство «під зверхництвом династії Габсбургів»². Як зазначила дослідниця Т. Осташко, підготовлений ним документ, значною мірою у цьому збігався з відповідними положеннями «Меморіалу» В. Липинського. Разом з тим проект А. Жука визначав засади майбутньої співпраці між австрійськими урядовими чинниками й українськими політичними організаціями для здійснення поставленої комітетом мети. Саме на основі УІК мала вирости відповідна політична структура й розвинути самостійницька акція³.

Завдяки організаційно-політичній діяльності А. Жука значною мірою було підготовлено ґрунт для створення 4 серпня 1914 р. у Львові Союзу Визволення України (СВУ). Він увійшов до керівного органу новоствореної організації – президії СВУ. Його підпис (серед інших членів проводу СВУ) стоїть під відозвою «До громадської думки Європи» від 25 серпня 1914 р., в якій стверджувалося, що єдиним захистом для Європи від агресії Росії може бути самостійна українська держава, що її створення необхідно для встановлення політичної рівноваги для подальшого мирного розвитку Європи⁴. У ще одній відозві СВУ, опублікованій вже у Відні після окупації Львова російськими військами, зазначалося, що «формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім політичним

устроєм, однопалатною системою законодавства, громадськими, мовним й релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою»⁵.

Особливо плідною була діяльність А. Жука серед полонених українців зі складу російської армії у таборі Фрайштадт. Спільно з членами «Політичного гуртка» (утвореного із таборян) він проводив серед них національно-освідомлюючу роботу «в українським, патріотичнім, протиросійським дусі». Як зазначалося у підписаному А. Жуком «Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народности» від 4 листопада 1915 р., основними формами цієї роботи були «доступні популярні читання», навчання грамоті, забезпечення книжками бібліотеки, плекання народної музики, співу і мистецтва; курси німецької і української мов, літератури та історії, соціальних наук, кооперації, господарства і рільництва. А її мета – «пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійности української нації, горожанське (громадянське – авт.) виховання на основах політичної активності та самодіяльності»⁶.

Після заснування в таборі у 1916 р. низки культурно-просвітницьких товариств – національна та освітня робота серед полонених набула системності та планомірності, чим табірний актив мав завдячувати, зокрема, й А. Жуку. Особливо активно діяло товариство «Просвіта» та заснований при ньому «Інститут Народного Віча», на запрошення якого він неодноразово виступав з рефератами на різні політичні теми з оглядами міжнародних та військових подій, а також брав участь у публічних дискусіях на національно-історичні та соціально-економічні теми⁷. А. Жук приділяв пильну увагу налагодженню контактів і з полоненими офіцерами-українцями, які утримувалися в таборі Терезін. Через прапорщика К. Курила він почав розповсюджувати серед офіцерів українську літературу та «Вістник СВУ» і в такий спосіб безпосередньо спричинився до заснування в цьому таборі «Кружка членів Малорусской библиотеки», що став ефективним чинником національного виховання таборян⁸.

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії, за словами А. Жука, перетворила СВУ з «політичної репрезентації» українців з Наддніпрянської України за кордоном у «просвітню організацію для полонених і виселенців та добровільним заступництвом інтересів сих жертв війни й окупованих країв перед центральними державами»⁹. Проте це не означало, що його провідні члени мали відмовитися від політичної діяльності самостійницького змісту. Саме під цим кутом зору слід розцінювати входження А. Жука до складу бойової (центральної) управи Українських січових стрільців 25 липня 1917 р.¹⁰, де він залишався до кінця Першої світової війни.

Після проголошення самостійності УНР та її визнання урядами Німеччини та Австро-Угорщини А. Жук взяв діяльну участь у залученні патріотично налаштованих таборян до лав майбутніх збройних сил

незалежної України. З цією метою він часто відвідував табори полонених українців та вів в їхньому середовищі активну роз'яснювальну роботу. Він доклав багато зусиль для формування з полонених вояків-українців 1-ої Стрілецько-козацької (Сірожупанної) дивізії, ставши членом табірної «бойової управи». За його діяльної співучасті на початку березня 1918 р. у Фрайштадті було сформовано Січовий курінь ім. Гетьмана І. Виговського. А. Жук був присутній на прощальному загальнотабірному вічі та виступив з промовою перед січовиками¹¹.

Отже, досвід політичної та громадської діяльності А. Жука, його значна публіцистична спадщина вимагають пильнішої уваги до цього нащадка давнього козацького роду з Полтавщини, який пройшов довгий та непростий шлях професійного революціонера, був активним діячем українських національно-визвольних змагань, а у міжвоєнний час тривалий час продовжував жваву громадсько-політичну роботу в еміграції. Він активно співпрацював у кількох українських соціал-демократичних періодичних виданнях, а з початком Першої світової війни приєднався до Союзу Визволення України – організації, яка спричинилася до національного пробудження десятків тисяч полонених українців у таборах Німеччини та Австро-Угорщини. Як член президії СВУ А. Жук докладав усі зусилля для активізації культурно-освітньої та національно-патріотичної роботи серед полонених, що уможливило розпочати у таборах формування українських військових з'єднань.

Текст звіту про діяльність СВУ публікуємо нижче зі збереженням особливостей мови оригіналу.

¹ Жук А. До історії української політичної думки перед війною // Визволення. – Відень ; Прага, 1923. – Ч. 11 (березень). – С. 39, 42.

² Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» (Спомини у 20-ліття «Союзу») // Календар-альманах «Дніпро» за звичайний рік 1935. – Львів, 1935. – С. 112.

³ Осташко Т. С. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. V. – С. 87.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 9, арк. 1–1зв. (Текст відозви опубліковано у ч. 1 «Вістника Союзу визволення України» від 5 жовтня 1914 р.).

⁵ Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» (Спомини у 20-ліття «Союзу»)… – С. 116.

⁶ Див. «Звіт з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народности» (док. № 1)..

⁷ Дубрівний П. Союз визволення України в 1914–1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1968. – № XV (XVIII). – С. 78.

⁸ Прохода В. Вплив «Фрайштадської Республіки» і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові // Союз визволення України (1914–1918) у Відні. – Нью-Йорк, 1979. – С. 54.

⁹ National Archives of Canada. (The Andry Zhuk Collection), MG30, C167, Vol. 15, File 5.

¹⁰ Даниленко В. М., Добржанский О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: життя та діяльність (1859–1938 рр.). – К. ; Чернівці, 1996. – С. 132.

¹¹ Перша й друга відправка на Україну відділів українського війська з полонених Українців німецьких таборів // Вістник політики, літератури і життя. – Відень, 1918.–14 квітня. – Ч. 15(198). – С. 225–227.

№ 1

ЗВІТ З ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ СЕРЕД ПОЛОНЕНИХ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

4 листопада 1915 р., Відень

Підготовна стадія роботи полягала на звиджуванню [обстеженні – *авт.*] відпоручниками [представниками – *авт.*] Союзу таборів полонених для знакомства з полоненими та списування полонених української народності в цілі виділення їх в окремий український табор. Ся робота розпочалась в падолисті 1914 р. із перервами тяглася до лютого 1915 р. Занято було коло сего 8 осіб, звиджено 6 таборів, деякі по кілька разів, переписано кількадесят тисяч жовнірів, заведено обширні зв'язки, поширено багато видань Союзу і іншої літератури. При сім зібрано цікавий матеріал про відношення жовнірів до союзних держав і до війни.

На український табор визначено Фрайштадт. В падолисті 1914 р. було в Фрайштадті дуже мало полонених, при тім на половину москалів, та кількасот жидів, котрі з самого початку незвичайно утруднювали роботу, тероризуючи українців. Пізніше стали прибувати до Фрайштадту партії полонених з інших таборів. В зимі призбиралось в Фрайштадті около 12 тисяч жовнірів, над весну прибуло ще кілька тисяч, між иньшим з Кніттельфельду, так, що всіх полонених було перед літніми роботами около 18 тисяч. Табор у Фрайштадті вирахований на 32 тисячі, отже не був цілий заповнений.

Початки роботи в Фрайштадті*. В середині падолиста 1914 року послано до Фрайштадту М. Гаврилка, аби близше познакомився з полоненими і личною агітацією приготовив ґрунт для пізнішої систематичної роботи. Гаврилкови удалося мимо перепон зі сторони москалів і жидів зеднати для роботи гурт інтелігентних полонених, що став завязком пізнішої просьвітної організації серед самих полонених. В середині грудня виїхав до Фрайштадту професор Сімович, якому поручено організацію просьвітної сторони роботи, відтак за порядком прибували иньші сили учительські, яких перебувало в таборі 12 осіб; тепер є 9 учительських сил, не рахуючи інтелігентних полонених, помічних в роботі.

Характер роботи. Робота ведеться в українським патріотичнім, протиросійським дусі. Основою і формою роботи є загально доступні популярні читання, наущання грамоти, випозичуванне з бібліотеки книжок, плеканне національного співу, музики і штуки, курси німецької мови, курси української мови, літератури й історії, курси соціальних наук і ріжні спеціальні курси, як кооперація і господарство, рілля [землеробство – *авт.*] у всіх його галузях і пр.

* Тут і далі підкреслено в тексті документа.

Ціль роботи. Пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійності української нації, горожанське виховання на основах політичної активності та самодіяльності.

Організація роботи. Поклавши в основу принцип самодіяльності роботу улажено в сей спосіб, що ведеться вона спеціально до того покликаною організацією з самих полонених під назвою «Просьвітній Відділ Союзу Визволення України», а члени учительського тіла належать до того «Просьвітнього Відділу» в характері інструкторів і дорадників. Через «Просьвітній Відділ» переходять всі справи дотикаючі педагогічної і адміністраційної сторони ведення роботи. Виконавцем ухвал відділу і одвічальною особою за роботу перед командою табору і Союзом Визволення України є голова просьвітнього відділу, яким раніш був професор Василь Сімович, а тепер Др. Роман Домбчевський.

Масові читання. Що дня вечером в спеціально пристасованім бараці відбувається читання книжок для загалу полонених або виголошуються популярні лекції. На сих читаннях порушуються такі теми: українська історія, положення українців в Австрії і Росії, політичні урядження модерних держав, соціальне питання, внутрішні відносини в Росії, географія, загальна історія, природознавство, техніка, найновіші винаходи, описи подорожей і т. д. Крім того періодично робляться огляди воєнного і політичного положення. Часто читається вибрані поезії й оповідання з української літератури. Число слухачів буває на читаннях від 300 до 3000, залежно від теми і від обставин в нутрі табору. Як помічним средством послугується при читаннях ілюстраціями при помочи скіоптікону [діапроектору – *авт.*], а світляні образи виготовляється у власній робітні, де відбуваються також курси фотографії.

Бібліотеки. В таборі є три бібліотеки, дві для полонених, в двох відділених для себе частях табору, які обнимають по кілька тисяч томів кожда, третя, для учительського тіла, обнимає около тисячу томів. Бібліотеки для полонених з малими перервами функціонували правильно через цілий рік, а денно випозичається від ста до чотирохсот томів. Наприклад в місяці липні випозичено поверх шість тисяч томів. Бібліотеки складаються майже виключно з українських книжок. При бібліотеці переплетня, книжки опрацюють самі полонені, ведеться курс переплетництва. Ведуться бібліотеки самими полоненими.

Періодична часопись: Дуже важним средством в масовій роботі є часопись. Служить вона доповненням загальних читань і лекцій. Редакційний комітет часописи складається з полонених під керівництвом кількох осіб з учительського тіла. Пишуть до часописі також переважно полонені. Друкується часопись самими полоненими у власній зорганізованій Союзом на місці в таборі друкарні. Часопись ведеться в патріотичнім українським дусі, з спеціальним увзглядненням політичної і культурної історії українського народу і внутрішніх відносин в Росії. Шириться часопись лише в таборі, доси вийшло 22 числа, наклад

1600 примірників, об'єм шість-вісім сторінок малого газетового формату. В друкарні ведеться курс зецерства [коректури – авт.].

Курси для неграмотних. Серед полонених є досить багато неграмотних. Для їх організовано спеціальні курси, при помочі інтелігентних полонених. Курси відбуваються з перервами що денно, учасників в курсовому окресі буває від 70–100.

Курси німецької мови. Конечність порозуміння з німецькою службою таборовою викликає у полонених бажання засвоїти німецьку мову і приєднує на курси німецької мови незвичайно велике число учасників. Сі курси без перерви, при змінній числі учасників, відбуваються в обох половинах табору. Середня фреквенція [відвідування – авт.] до 100 осіб. Просвітній відділ і учителі німецької мови все зустрічали велике признание для своєї роботи в сій області зі сторони офіцерів табору і рижних військових достойників, які відвідували табор.

Курси української мови і історії літератури ведуться для інтелігентніших полонених. Відбуваються вони три рази в тижні, фреквенція середня 100 осіб. Курси мають на цілі приготування інтелігентніших людей для сповнювання учительських обов'язків в українських школах.

Курси соціальних наук обнимають історію культури, соціологію, політичну економію, державне право, національне питання, історію України. Призначені вони рівнож для інтелігентніших полонених. Відбуваються одночасно два курси, заняття ведуться щоденно, фреквенція 100 до 200 осіб.

Курс кооперації ведеться два рази тижнево, в обох половинах табору, учасників 100 і 160. З огляду на значне поширення на Україні кооперативного руху, в якому активну участь бере пересічне селянство в зарядах рижних стоваришень, курси ці тішаються спеціальною увагою полонених, а цілі їх познайомити полонених з розвоєм і станом кооперативного руху в рижних країнах Європи, а спеціально в Австрії і Німеччині. Практичним результатом цих курсів є заходи коло зорганізування консумційної Спілки в таборі полонених.

Господарські курси ведуться полоненим агрономом при помочі інших полонених з спеціальними знаннями і обнимають теоретично всі галузи господарства, а практично садівництво і лісництво. Фреквенція досить значна.

Курс математики (альгебра і геометрія) ведеться для обмеженого числа полонених з загальним відповідним приготуванням, учасників тридцять.

Плекання співу і музики. Атракційною точкою в веденню масової роботи в національній пропаганді є продукція українських патріотичних пісень хором полонених, зложеним з 170 люда, і оркестр дуету і смичкової, зложених також з полонених в числі 38 люда. Правильно два рази в тижні відбуваються в таборі концерти оркестри, хор репродукує пісні в зимі в викладовій салі, а в літі на воздусі серед табору і що неділі співає

в церкві та при похоронах полонених. Проби хору і оркестри відбуваються щодня. Крім оркестральних інструментів є в таборі п'яніно, гармоніюм і грамофон. Хор тішиться незвичайною любов'ю полонених, а керувач його о.Турула на кождім кроці відбирає похвали і признання. В честь національного українського поета Шевченка давали хор і оркестра концерти, був уряджений концерт також в день уродин цісаря Франца Йосифа І і в день інспекції табору генералом Пфїцнером-Вельс. Ведеться курс диригентів хорів.

Театр: Під проводом випробуваного артиста з поміж полонених зорганізовано артистичний кружок, який приготував до вистави кілька українських драм і комедій, але брак пристосованої до вистав сали не дав ще змоги зарепродувати українську драматичну штуку на сцені.

Курс рисовання обнимає портретованне, орнаментику. Під проводом укваліфікованого артиста виготовлено образи до церкви та украшено викладову салью портретами і малюнками з української історії.

Інформаційне бюро під проводом голови просьвітнього відділу Др. Домбчевського урядує два рази тижнево і подає полоненим інформації в їх особистих справах та улекшує зносини з адміністрацією табору.

Склад учительського тіла: Крім кільканадцяти полонених, беручих участь в роботі, в учительське тіло складається з слїдуючих осіб.

1) Др. Василь Сїмович, професор учительського семинара, веде курси для неграмотних, бере участь у популярних читаннях і лекціях, веде курси української граматики і історії України і історії літератури, а також має виклади на курсі соціальних наук. Раніш був головою просьвітнього відділу.

2) Др. Роман Домбчевський, кандидат адвокатури, теперішній голова просьвітнього відділу, веде адміністрацію цілої роботи, бере участь в загальнодоступних викладах і викладає на курсі соціальних наук з економії і політики.

3) Євген Турула, учитель співу і музики, крім того бере участь в загальнодоступних викладах.

4) о. Омелян Гнідий, православний священник, сповняє душпастирську обов'язки серед полонених. Крім того бере участь в загальнодоступних викладах і читаннях.

5) Др. Осип Охримович, кандидат адвокатури, має виклади на курсі соціальних наук з історії України, політики і економії.

6) Др. Володимир Левицький: викладає на курсі соціальних наук з області політики і веде курси кооперації.

7) Яків Остапчук, бувший посол до парламента, бере участь в популярних лекціях і читаннях.

8) Микола Голубець, веде курси рисовання, бере участь в популярних лекціях і читаннях.

9) Др. Микола Чайковський, професор гімназіяльний, читає лекції з природознавства і географії, під його проводом ведеться дияпозитивня.

Працювали в Фрайштадті ще такі панове: професор Василь Пачовський і професор Осип Безпалко – є тепер при тій же праці в таборах в Німеччині, і М. Гаврилко є тепер в Січових Стрільцях.

Закінчуючи отсе коротке справознання треба згадати, що при кінці вересня приїздив до Фрайштадту на інспекцію генерал-майор Pfitaner aus Wels і не мав слів подиву і похвали для веденої серед полонених роботи культурно-національної роботи та її результатів. Мусимо з своєї сторони піднести, що команда табору в особі її начальника Оберста Льонгардта все йшла на руку Союзови і його «Просвітному відділові» у Фрайштадті так само Союз зустрічав належне зрозуміння для роботи і незвичайно охоче полагоджуванне справ у дотичних референтів в Міністерстві війни і Генеральнім штабі, а саме в десятім відділі Міністерства війни у Гапмана Zeidnera, а в Генеральнім штабі у Гапмана Сільватічі.

За Президію СВУ

А. Жук

[підпис]

М. Меленевський

[підпис]

National Archives of Canada. (The Andry Zhuk Collection), MG30, C167, Vol. 15, File 14. Оригінал, машинопис.

УДК 930.25(477.72)“1920/1924”

Макієнко Олексій

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА УСТАНОВ м. ХЕРСОНА В РЕАЛІЯХ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (перша половина 1920-х років)

У публікації представлено текст рапорту секретаря Одеського губернського архівного управління І. Окаринського про результати обстеження архівів у м. Херсоні у вересні 1924 р. Документ дозволяє визначити долю архівів багатьох установ Херсона в період становлення радянської влади, а також виявити умови та обставини формування державної архівної служби в регіоні.

Ключові слова: документальна спадщина, архіви установ, окружне архівне управління, І. Окаринський, Херсон.

В публікації представлений текст рапорта секретаря Одесского губернского архивного управления И. Окаринского о результатах обследования архивов в г. Херсоне в сентябре 1924 г. Документ позволяет определить судьбу архивов многих учреждений Херсона в период становления советской власти, а также раскрыть условия и обстоятельства формирования государственной архивной службы в регионе.

Ключевые слова: документальное наследие, архивы учреждений, окружное архивное управление, И. Окаринский, Херсон.

Report's text of secretary of Odessa gubernian archives administration I. Okarinskij about the examine results of Kherson archives in September 1924 was represented in the publication. The document helps us to define the archives destiny of many Kherson's institutions in period of making Soviet rule and also define conditions and circumstances of forming state archives work in the region.

Key words: documental heritage, archives institutions, region archives administration, I. Okarinskij, Kherson.

Окремим етапом у процесі формування Національного архівного фонду та системи архівних установ України став період архівного будівництва 20-х років ХХ ст. Створювані в центрі та на місцях державні архівні установи започаткували систематичну роботу щодо виявлення, реєстрації, охорони та концентрації архівних документів. В умовах «архівного нестроєння» перших постреволюційних років у регіонах України першорядного значення набувала проблема врятування документальної спадщини старих установ, ліквідованих новою владою. Наявність спільних тенденцій розвитку архівної справи в Україні не виключало наявності специфічних рис у провінційному архівному будівництві.

Передумови й обставини виникнення державної архівної служби на Херсонщині досі залишаються «білою плямою» в історії архівної справи.

© Макієнко Олексій, 2009

Дослідникам досить добре відома діяльність Херсонської губернської ученої архівної комісії (1898–1911, яка самоліквідувалася задовго до революційних подій 1917–1920 рр.¹ Вплив на розвиток архівної справи в регіоні цієї комісії не слід перебільшувати, враховуючи відсутність організаційної та кадрової спадкоємності в її роботі та створеного за радянських часів Херсонського окружного архівного управління. У низці публікацій херсонських істориків та архівістів відтворено основні віхи історії державної архівної служби на Херсонщині². Однак стан архівів та архівної справи в регіоні у період після ліквідації Херсонської ГУАК і до виникнення в 1925 р. Херсонського округу фактично залишився поза увагою дослідників. Інтерес до проблеми формування архівної служби на Херсонщині в добу революційних подій 1917–1920 рр. та перших років радянського будівництва підживлюється не лише бажанням вписати історію архівної справи в даному регіоні в загальноукраїнський історико-архівний контекст, а й необхідністю виявлення специфіки місцевого архівного будівництва, яка відобразилася на процесі фондоуворення у державних архівах регіону. Потреба глибокого наукового осмислення зазначеної проблеми безпосередньо пов'язана з необхідністю залучення нових джерел з історії архівної справи на Херсонщині.

Нижче подано рапорт секретаря Одеського губернського архівного управління І. Окаринського від 5 вересня 1924 р. на ім'я завідувача губарху про результати своєї інспекційної поїздки до м. Херсона з метою обстеження архівів місцевих установ та визначення перспектив заснування окружного архівного управління. Офіційна машинописна копія рапорту в додатку до звіту про діяльність Одеського губернського архівного управління за серпень 1924 р. надійшла до канцелярії Укрцентрархіву 15 вересня 1924 р. Нині цей документ зберігається у фонді 14 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у складі матеріалів офіційного діловодства Центрального архівного управління УСРР при ВУЦВК за 1924 р.³

Влітку 1924 р. Одеський губарх розгорнув серйозну підготовчу роботу для формування мережі окружних архівних управлінь на території губернії⁴. Для цього в окружні центри було відряджено співробітників губарху з інспекторськими повноваженнями. Першими (в серпні-вересні 1924 р.) вони відвідали міста Миколаїв і Херсон – великі адміністративно-господарські й культурні центри регіону з потенційно багатими архівами місцевих установ, які сягали своїм історичним корінням XVIII ст. В результаті поїздок треба було зібрати попередню інформацію про рівень збереженості архівних матеріалів в окружних центрах та з'ясувати умови для створення окружних архівних управлінь.

На час відвідання І. Окаринським (31 серпня – 4 вересня 1924 р.) Херсон був адміністративним центром Херсонської округи (1923–1930), а у минулому – Херсонського повіту (1778–1923) та Херсонської губернії (1803–1920). Відповідно у місті тривалий час функціонували численні державні, станові, громадські та релігійні установи губернського й повітового рівнів, які зберігали велику кількість архівів із документами кінця

XVIII – початку XX ст. У добу революційних потрясінь 1917–1920 рр. за фактичної бездіяльності уповноважених органів значна частина архівних документів у Херсоні загинула. Серед них, зокрема, були й документи архіву Херсонського губернського правління. Створений влітку 1919 р. губернський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини не встиг налагодити ефективної пам'яткоохоронної роботи. В «Известиях Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б) У» від 29 липня 1919 р. було опубліковано розпорядження губвиконкому про недоторканість архівів на території Херсонської губернії⁵, але реалізувати його в умовах гострого військово-політичного протистояння в регіоні практично не вдалося.

Після остаточного встановлення радянської влади в регіоні у січні 1920 р. губернський центр було перенесено з Херсона до Миколаєва, і великі архіви старих губернських інституцій залишилися без належного контролю та нагляду з боку відповідних державних органів. На території УСРР два адміністративних центри втратили свій губернський статус – Кам'янець-Подільський і Херсон. Втім, якщо перший міг пишатися наявністю розвинутої архівної інфраструктури з плеядою знаних українських істориків, архівознавців, пам'яткознавців (П. Клименко, П. Клепатський, Ю. Сіцинський, В. Свідзинський та ін.), то в другому місцева інтелігенція виявилася загалом байдужою до подальшої долі архівної спадщини давніших часів. З 1920 р. розпочався новий етап руйнації архівів у Херсоні.

Архіви ліквідованих новою владою установ перейшли у спадок відповідним профільним радянським установам. Архів Херсонського окружного суду разом із залишками жандармсько-поліцейських архівів перейшли у відання Херсонського повітового відділу юстиції, архіви Херсонської казенної палати, казначейства та кредитно-банківських установ – під контроль Херсонського повітового фінансового відділу, архіви Херсонського губернського й повітового земств – у розпорядження Херсонського повітового відділу губраднаргоспу, архів Херсонської міської управи – під нагляд Херсонського міського відділу комунального господарства тощо. Більшість архівів продовжували зберігатися в старих приміщеннях (на горищах, у підвалах) під наглядом канцелярських службовців. Уже навесні 1920 р. нові власники архівів організували розбирання архівних справ для подальшого використання у практичних цілях⁶. Частину документів передбачалося зберегти для потреб відомчого діловодства, а за рахунок інших – поповнити паперові запаси установ. Особливо яскраво утилізаційні пріоритети простежувалися в діяльності поліграфічного відділу Херсонського повітового раднаргоспу, який претендував на повний контроль над старими архівами в Херсоні. Впродовж весни-літа 1920 р. співробітники поліграфвідділу не лише спричинили руйнацію архівів губернського й повітового земств, що знаходилися у віданні місцевого раднаргоспу, а й приступили до ревізії архівів в інших установах Херсона⁷. Вилучений на складах поліграфвідділу чистий й напівчистий папір йшов на виконання дру-

карських замовлень й задоволення канцелярських потреб місцевих державних установ. Безпосереднім розподілом архівного паперу серед споживачів займався розподільчий відділ Херсонського повітового опродкому. У липні-серпні 1920 р. щомісячний відбір паперу в найбільших херсонських архівах – архівах земських управ, казенної палати та окружного суду – досягнув 0,5 млн аркушів⁸. Безконтрольна утилізація архівних документів загрожувала повним знищенням документальної спадщини дореволюційних установ Херсона.

Елементи наукового підходу до процесу вилучення й утилізації архівних документів мала внести заснована в квітні 1921 р. Особлива архівна комісія при Херсонському повітовому виконкомі. У її склад увійшли голова комісії (представник Херсонського відділу Всеукраїдаву О. Шматов) та два члени – від музейної секції повітового відділу народної освіти (М. Левандовський) та робітничо-селянської інспекції⁹. В адміністративному відношенні вона підпорядковувалася повітвиконкому, а в організаційно-методичному – Миколаївській губернській архівній комісії. Подібно до інших місцевих установ Особливої всеукраїнської архівної комісії (ОВАК) при РНК УСРР її діяльність була спрямована на розбирання старих архівів, виділення важливих у практичному й науковому відношенні документів, на утилізацію непотрібних документів для потреб паперової промисловості¹⁰. Втім наслідки планомірної роботи спеціальної комісії для херсонських архівів виявилися не менш згубними, ніж утилізаційна діяльність окремих відомчих установ. У її складі не було спеціалістів в архівній справі, експертиза цінності документів здійснювалася формально. Спираючись на технічний апарат поліграфвідділу раднаргоспу, особлива архівна комісія розгорнула масштабну утилізаційну роботу в Херсоні¹¹. У грудні 1921 р. за поданням голови Херсонського відділу Всеукраїдаву Г. Резнікова та його заступника О. Шматова (за сумісництвом – голови особливої архівної комісії) Херсонська повітова економічна нарада схвалила план утилізації залишків архівів Херсона. Придатний для подальшого використання архівний папір мав бути розподілений порівну між повітовим відділом народної освіти (для виготовлення учнівських зошитів та навчальних посібників) та іншими відділами повітвиконкому, а інший архівний папір – переданий установам Головапаперу в обмін на чистий для потреб Херсонського повітвидаву¹². Прогнозований прибуток від переробки залишків архівів (не менше 3000 пудів) обраховувався у 80 млн крб.¹³ Отже, відповідальність за санкціонований місцевою владою процес остаточного знищення старих архівів у значній мірі лежить на керівництві Херсонської особливої архівної комісії. Лише навесні 1922 р. за безпосереднього втручання Головного архівного управління при Наркоматі освіти УСРР руйнівну діяльність особливої архівної комісії в Херсоні вдалося припинити¹⁴.

Загальну картину знищення херсонських архівів доповнюють факти відвертого вандалізму щодо архівних цінностей з боку військової влади та місцевих органів ВУНК. Так, частини Червоної армії, розквартировані

восени 1920 р. – навесні 1921 р. в будівлях місцевих установ, позбувалися непотрібних їм архівних паперів, використовуючи їх в якості палива для обігріву приміщень¹⁵. Таким чином, зокрема, було знищено величезний архів губернського земства. Представники місцевих органів ВУНК, розміщених у травні 1921 р. в будівлі колишньої Херсонської міської думи та управи, спричинили пожежу, в результаті якої повністю загинув архів міського самоуправління. Подібна доля спіткала й багато інших більш дрібних архівів м. Херсона.

Рапорт І. Окаринського відобразив стан архівів в установах Херсона після завершення масової утилізаційної кампанії, зумовленої паперовою кризою в регіоні. З 1922 р. зусиллями Головарху УСРР розпочалася розбудова місцевої архівної інфраструктури в республіці – спочатку губернських, а згодом й окружних архівних управлінь. Наявні відомості про плани організації Головархом УСРР історичного архіву в Херсоні вже навесні 1922 р.¹⁶ Ймовірно, через брак фінансування реалізувати їх у той час не вдалося. Залишки старих архівів продовжували зберігатися в будівлях різних відомчих установ. Як свідчить зміст рапорту І. Окаринського, найменш постраждалими виявилися архіви, які не були свого часу виявлені й реквізовані співробітниками особливої архівної комісії (наприклад, архів губернської креслярні) або ж захищені від утилізації представниками зацікавлених відомств (наприклад, нотаріальний архів). У 1923–1925 рр. за активної участі архіваріуса Л. Раппепорт розгорнулася концентрація архівів окремих установ в архіві Херсонського окружного виконкому, який таким чином фактично став виконувати функції окружного архіву. Помітної ролі в організації архіву окрвиконкому ані Укрцентрархів, ані Одеський губарх не відігравали.

У контексті вивчення історії архівної справи на Херсонщині важливим є з'ясування подальшої долі відображених у рапорті ініціатив І. Окаринського по заснуванню окружного архівного управління в Херсоні. 20 грудня 1924 р. Одеський губвиконком розіслав в округи доповідну записку Одеського губарху з розрахунком витрат на заснування окружних відділів губарху, відзначивши «бажаність» утворення відповідних інспектур¹⁷. За розпорядженням голови Херсонського окрвиконкому губвиконком було поінформовано, що «він принципово не заперечує», але «на цю справу він не має ніяких коштів»¹⁸. Лише в липні 1925 р. не без впливу адміністративних чинників, місцевому окрфінвідділу було доручено на новий бюджетний рік запланувати утримання штату Херсонського окружного архівного управління¹⁹. З жовтня 1925 р. в структурі Херсонського окрвиконкому вперше з'явилася самостійна архівна служба зі штатом – завідувача архівного управління (Л. Раппепорт) й архіваріуса (В. Большакова)²⁰. Згадуваний у тексті рапорту М. Александров, попри подальші спроби влаштуватися на службу вже у новостворене архівне управління, призначення так і не отримав.

Таким чином, рапорт, що публікується, проливає світло на умови формування державної архівної служби на Херсонщині, відкриває мож-

лівість з'ясувати обставини руйнування та розпорошення окремих архівів відомчих установ Херсона у постреволюційну добу.

У публікації текст документа подано мовою оригіналу зі збереженням його орфографічних та стилістичних особливостей. У квадратних дужках відтворено текст авторських скорочень та пропущених слів.

¹ Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія // Заселення Півдня України: проблеми нац. та культ. розвитку: наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21–24 травня 1997 р.). – Херсон, 1997 – Ч. 1. – С. 103–108; Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія: нові знахідки та старі проблеми // Південний архів. Істор. науки: зб. наук. пр. – Херсон, 1999. – Вип. 1. – С. 18–40; Симоненко І. М. Краєзнавчі дослідження Херсонської вченої архівної комісії // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С. 41–46; Макієнко О., Симоненко І. Херсонська губернська учена архівна комісія // Українська архівна енциклопедія / ред. кол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2008. – С. 810–811.

² Богдан Т., Дяченко О. З історії архівного будівництва на Херсонщині // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 3–12; Орлова З. С. Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья: Материалы юбил. конф. к 100-летию основания Херсон. музея древностей. – Херсон, 1991. – С. 5–7; Херсонский архив: вчера, сегодня, завтра // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 1996. – Вип. 2(5). – С. 13–30; Карпова А. В. З історії архівної справи на Херсонщині // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. пр. – Херсон, 2001. – Вип. 6. – С. 5–13; Ганченко Д. Л. Архівні установи Херсонщини: ретроспектива діяльності // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1 (12). – С. 19–24.

³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 37–40.

⁴ Там само, арк. 32 зв.–33.

⁵ Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 29 июля.

⁶ Держархів Херсонської обл., ф. Р-37, оп. 2, спр. 35, арк. 116, 314; ф. Р-439, оп. 1, спр. 2, арк. 123; ф. Р-1315, оп. 1, спр. 4, арк. 44.

⁷ Там само, ф. Р-439, оп. 1, спр. 2, арк. 187; ф. Р-1315, оп. 1, спр. 4, арк. 110.

⁸ Там само, ф. Р-411, оп. 1, спр. 12, арк. 114.

⁹ Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 10, арк. 14.

¹⁰ Матяш І., Макієнко О. Особлива Всеукраїнська архівна комісія // Українська архівна енциклопедія / ред. кол.: І. Б. Матяш (гол.), І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. – К., 2008. – С. 634.

¹¹ Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 188 а, арк. 514–514 зв.; Держархів Миколаївської обл., ф. Р-97, оп. 1, спр. 10, арк. 14.

¹² Держархів Херсонської обл., ф. Р-3172, оп. 1, спр. 4, арк. 1 зв.

¹³ Там само, арк. 7.

¹⁴ ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 30, арк. 35.

¹⁵ Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 188, арк. 148.

¹⁶ ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 30, арк. 35 зв.; спр. 69, арк. 4, 17.

¹⁷ Держархів Херсонської обл., ф. Р-2, оп. 1, спр. 783, арк. 2–3.

¹⁸ Там само, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 4.

²⁰ Там само, ф. Р-2, оп. 1, спр. 162, арк. 91 зв.

РАПОРТ СЕКРЕТАРЯ ОДЕСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО АРХІВНОГО
УПРАВЛІННЯ І. ОКАРИНСЬКОГО ЗАВІДУВАЧУ ГУБАРХУ
ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ІНСПЕКТОРСЬКОЇ ПОЇЗДКИ В М. ХЕРСОН

5 вересня 1924 р., м. Одеса

Будучи командирован (приказом по Губархиву от 29 августа с. г.) в г. Херсон, я получил возможность выехать из Одессы лишь 31-го августа, так как, ввиду шторма на Черном море, рейсы пароходов 30 августа были отменены. Возвратился из поездки 4 сентября, проведя в командировке около 4-х суток.

О результатах поездки докладываю следующее.

1.

Посетив Херсонский Окрисполком, я, согласно данному мне поручению, вел переговоры с Зам[естителем] его Председателя по вопросу об организации в Херсоне Окружного Архивного Управления, изложив доводы в пользу необходимости такой меры. Зам[еститель] Председателя сказал, что принципиальных возражений по этому предмету не имеет, хотя бюджет Херсонского Окрисполкома находится в стесненном положении, и что Губархиву надлежит возбудить этот вопрос в порядке официальной переписки, чтобы дать основание для его обсуждения в Президиуме Исполкома.

Свои личные соображения по предмету организации Херсонского Окружного Архивного Управления я излагаю ниже.

2.

Воспользовавшись пребыванием в Окрисполкоме, я произвел обследование его архива, помещающегося в том же здании, в двух больших светлых и по-видимому сухих комнатах первого этажа. Заведует архивом специальный архивариус (Луиза Людвиговна Раппепорт¹), к сожалению, отвлекаемый иногда для выполнения и других функций по канцелярии Исполкома (в день обследования она заменяла отсутствующего регистратора). Архив оборудован стеллажами, заготовленными в недавнее время в достаточном количестве, так как половина их остается незанятыми. В архиве хранятся дела Херсонского и Днепропетровского Уездных Исполкомов за 1920–1922 годы, поступившие с мест то при описях, то без таковых. Представляют они делопроизводство разных отделов Исполкомов (Управления, Наробраза, РКИ др.) в количестве около ста пудов.

Этот архивный материал, согласно объяснениям архивариуса, поступал разновременно, и притом зачастую в совершенно беспорядочном состоянии, внавалку, насыпью, вследствие чего приходилось производить тяжелую работу по разборке, группировке и сшиванию [документов] в отдельные дела. Эта работа в день обследования представлялась близкой к концу. Связки сшитых дел уже располагались на полках стеллажей, с соответствующими ярлыками, как на папках, так и на полках. Заготовлена «Архівна книга Херсонського Окрвика», в которую имеют быть внесены данные о составе архива.

К недостаткам архивного помещения (впрочем, устранимым) должны быть отнесены: обилие крыс или мышей, повреждающих архивные материалы, и загроможденность помещения библиотечным материалом (в том числе громадным количеством земских изданий²).

С другой стороны, заслуживает быть отмеченной энергия и любовь к делу, проявляемые архивариусом Л. Л. Раппепорт. Никем не руководимая, она привела архив во внешний порядок, добилась оборудования его стеллажами (которые были изготовлены заключенными местного ДОПра³), лично разыскивала остатки архивных материалов разных учреждений, уничтоженных в период гражданской войны. Оставление ее в числе сотрудников предполагаемого в будущем Окружного Архивного Управления представлялось бы в высшей степени желательным.

Живо интересуясь своей архивной работой, она настоятельно просила: во-первых – не оставлять ее без постоянного руководства и, во-вторых, – добиться авторитетного распоряжения о том, чтобы подлежащие хранению в архиве материалы были доставляемы в порядке, подобранными, сшитыми, с надлежащими обозначениями.

3.

Ввиду имевшихся неблагоприятных сведений о судьбе архивов учреждений дореволюционного времени мною были приняты меры к разысканию таковых. Путем распроса разных лиц пришлось констатировать, что архивы эти либо целиком, либо в значительной своей части погибли в течение последних лет то от пожаров, то от расхищений, то от беззащитной деятельности некоторых временных учреждений, как, например, функционировавшая в 1921 году «Чрезвычайная Архивная Комиссия»⁴, щедрой рукой расточавшая архивные богатства по разным направлениям. Попытка обратиться к деятелям этой последней Комиссии не удалась, так как председатель ее (Шматов⁵) выехал в Польшу, а секретарь (Левандовский⁶) умер.

Из различных источников я узнал, что архив Городской Управы (помещение которой было занято сначала VI-й армией, а затем – ЧК⁷) без остатка погиб при пожаре 1921 года, о чем ЧК в свое время уведомила официально Херс[онский] Исполком. Столь же печальна была судьба архивов земских учреждений, при чем, как мне сказали, Заведующий Изобразительной Секцией Унаробраза⁸ всю зиму 1919/20 года топил делами Губ[ернской] Земской Управы. По-видимому, также без остатка (возможны лишь случайные небольшие исключения) погибли архивы Губернского Правления, Канцелярии Губернатора и учебных заведений, из которых некоторые просуществовали столетие.

При таких условиях в своих изысканиях мне приходилось обращаться наудачу в разные учреждения, где, по моему мнению, должны были сохраниться хоть некоторые архивные материалы; рассчитывал я на учреждения, менее пострадавшие в период гражданской войны и сохранившиеся доселе. И это увенчалось известным успехом.

4.

2 сентября я посетил расположенный вне города Херсонский Сельско-Хозяйственный Техникум⁹. В его архиве оказались материалы с 1874 года, когда было основано Херс[онское] Земск[ое] Сельско-Хозяйственное Училище, преобразованное Советской Властью сначала в агрономический факультет Херсонского Политехнического Института¹⁰, а затем в нынешний Техникум.

Этот архив помещается в одном из одноэтажных зданий Техникума и занимает небольшую, приблизительно в полторы квадрат[атных] сажени, комнату, снабженную полками, сухую, но очень темную, так как ее единственное окно (снабженное железной решеткой) выходит в смежную комнату же.

Большая часть дел и книг архива разложена по полкам, занимающим две стены комнаты. Дела по большей части подшиты и в обложках; [в] расположении их соблюдается в некоторой степени хронологическая последовательность. Некоторое количество дел изорвано и в беспорядке валяется на полу. Описи нет. Непосредственное заведывание архивом лежит на бухгалтере Техникума Владимире Петровиче Гусаре, а общее наблюдение – на Заведующем Техникумом Дмитрие Федоровиче Рубине¹¹, который во время обследования был в отлучке. По объяснению Пом[ощника] Завед[ующего] по учебной части Александра Карловича Шимана¹² и вышеназванного т. Гусара, архив учебного заведения пострадал лишь за полугодичное заведывание (в революционное время) Дюковлева¹³, при бухгалтере Сидоренко, которые проявили в отношении архива грубый вандализм, вследствие чего архив далеко не полон и частично до сих пор не приведен в надлежащий порядок. Из дел архива одно представляет интерес с точки зрения истории революции: это дело об участии в революционном движении учеников Херс[онского] Сельско-Хоз[яйственного] Училища¹⁴ (в том числе известных деятелей Цюрупы¹⁵ и Гудзя¹⁶). К сожалению, дела этого налицо не оказалось: как выяснилось из опроса названных Шимана, Гусара и Секретаря по студенческим делам т. Круглого, дело это было взято на время одним из сотрудников (Славовым), предполагавшим использовать его для исторической работы, но доселе не возвращено.

В канцелярии Техникума, в особом шкапу, хранятся менее значительные архивы упраздненного Херсонского Политехнического Института (см. выше) и его кратковечного Рыбопромышленного факультета. Эти архивы в полном порядке. Составляющие их дела разделены на пачки (по 200 дел в каждой), причем каждая пачка заключена в картонные крышки, перевязана бичевкой и носит обозначение номеров содержащихся дел. Имеется опись («Инвентарная книга Херсонск[ого] Политехническ[ого] Института»), по коей значится около 2900 дел. Шкаф с этими архивами находится в светлом, сухом и чистом помещении канцелярии Техникума. Заведует этими архивами Секретарь по студенческим делам Иосиф Филиппович Круглый.

Мною предложено: а) закончить приведение в порядок архива Техникума и б) принять срочные меры к истребованию от т. Славова взятого им дела о Цюрупе, Гудзе и др.

5.

В Херсонском Историко-Археологическом Музее¹⁷ (Заведующий – Виктор Иванович Гошкевич¹⁸, хранитель – Ирина Васильевна Конополова¹⁹) оказались архивные материалы, переданные еще в дореволюционное время, как материалы по истории Херсона и края, для намеченной исторической работы²⁰. Ранее хранились они в библиотеке Музея, а впоследствии, за недостатком места, были перенесены на чердак, где находятся и поныне. Чердак этот очень темен, так что приходилось осматриваться при свете спичек. При таких условиях, в связи с недостатком времени, бывшего в моем распоряжении, ознакомление с архивными материалами оказывалось чрезвычайно затруднительным. Однако же можно было заметить, что большая часть их из архива Херсонского Губернского Правления за разные годы XIX столетия (по преимуществу – Губернской Чертежной); есть несколько книг Херсонской Городской Управы; под лестницей, ведущей на чердак, среди сваленных там разнородных материалов, были и архивные дела, в том числе – Приказа Общественного Призрения (за 1807 г.). Кроме дел найдены папки с чертежами, также из дел Губернской Чертежной. Дела по большей части в связках, разложены прямо на полу чердака и покрыты густым слоем пыли. Описи им не имеется; согласно же сообщению Заведующего Музеем и его Хранителя, здесь должны находиться дела Херс[онского] Губ[ернского] Правления (по преимуществу), Херсонской 1-й мужск[ой] гимназии (основанной в 1815 г.), Херсонских Городской и Губ[ернской] Земской Управы и др., но более точных сведений о составе этих архивных материалов получить не удалось. Общее количество может быть определено приблизительно пудов в 25.

Разборка и перемещение в более подходящее помещение этого материала представляются настоятельно необходимыми.

6.

В одном из старейших учебных заведений г. Херсона, – Херсонском Рабочем Техникуме Водтрана²¹ (прежнее – Училище Торгового Мореплавания и Мореходный Класс), – оказался его небольшой архив, или, точнее, сохранившаяся часть архива. Хотя учебное заведение существует с 30-х годов прошлого века, но его дела до 1872 года были переданы некогда на хранение в Канцелярию Херсонского Губернатора²² и вместе с ее же делами погибли в период гражданской войны. Дела же более позднего времени (с 1872 года) оставались в архиве учебного заведения, но, судя по объему, – не полностью. Они размещены частью в канцелярии Техникума, частью в его библиотеке. Оба помещения сухи, светлы и содержатся в чистоте.

В той же библиотеке, в особом небольшом книжном шкапу, оказались хранящимися дела:

а) Бериславского Мореходного Класа за 1874–1912 гг.,
б) Николаевского Мореходного Класа и Школы за те же годы,
в) связка бумаг из делопроизводства Херс[онского] Учил[ища] Торгового Мореплавания и Мореходн[ого] Класа за разные годы: с 30-х до 60-х, а также Херсонской Купеческой Верфи. Эта последняя связка была мною разобрана, причем дела Херс[онской] Купеческ[ой] Верфи связаны в особую пачку, а остальные приобщены к архиву Техникума. Общее количество найденных в Техникуме материалов составляет пудов десять. Описей нет, как нет и особого архивариуса. Заведует Техникумом Алексей Васильевич Калюжный, а библиотекарем состоит преподаватель Техникума Петр Андреевич Сербинов.

7.

Неимение времени не позволили мне посетить, с целью выявления архивных материалов, старейшие из херсонских церквей. Однако же в двух из них я побывал.

В основанной еще при Екатерине II Греко-Софийской церкви²³ оказался небольшой архив (частью на греческом языке), относящийся по преимуществу к концу XVIII-го и к первой половине XIX столетия и заключающийся в пяти связках и шести книгах. Хранится он в церковной ризнице. Описи не имеется. Настоятель церкви протоиерей Феодосий Федорович Кирика²⁴, интересуясь историей церкви, относится к этим архивным остаткам, видимо, бережно.

В другой из посещенных мною церквей – Покровской Единоверческой²⁵ – сохранилось, по заявлению священника, лишь несколько денежных книг за разные годы, либо частей таких книг.

8.

О судьбе архивов судебных учреждений дореволюционного времени сведения получены неблагоприятные. От обширного архива Херсонского Окружного Суда сохранился лишь Нотариальный Архив (уже обследованный в апреле прошлого года нашим сотрудником Семеновым²⁶). Дела же отделений Суда погибли, по-видимому, без остатка, притом (насколько надо было заключить из слышанного мною) не столько от военных действий и воинских частей, которые здания Суда и не занимали, сколько от деятельности вышеупомянутой Чрезвычайной Архивной Комиссии²⁷. Точно также погибли, по-видимому, без остатка архивные дела судебных учреждений в уездах, с тою лишь разницею, что здесь они были по преимуществу использованы на канцелярские надобности разными местными учреждениями.

Помещение же, занимаемое Нотариальным Архивом, было осмотрено мною. Оно находится в первом этаже здания и занимает приблизительно 25 кв. саж[ен]. Книги нотариата находятся на стеллажах, которыми архив оборудован; лишь незначительное количество книг разложено на полу. Описи нет. Архив находится под наблюдением Нар[одного] Нотариуса И. А. Вайнштейна²⁸, хранящего ключи архива. Дверь архива после всякого посещения опечатывается, в чем я лично убедился. Сохранности архи-

ва помогает и смежность квартиры коменданта здания. Хотя, согласно сообщению т. Вайнштейна, были замечены случаи похищения архивных материалов, но лишь в незначительном количестве, причем похитители пользовались окнами, выходящими на площадь.

9.

Хотя в период гражданской войны Херсону суждено было пережить много более превратностей, нежели Одессе, и хотя о судьбе архивов получают лишь неутешительные сведения, – однако я все же полагаю, что разыскание и сохранение оставшегося все-таки возможно либо через командированного на более продолжительное время сотрудника Губарха, либо (еще лучше) через местное отделение Губарха, если таковое будет учреждено.

10.

Возвращаясь к вопросу об учреждении в Херсоне Окружного Архивного Управления, я нахожу, что наличные условия для этого довольно благоприятные. При благожелательном отношении к вопросу со стороны Херсонского Губисполкома²⁹ (а отрицательного я, по крайней мере, не встретил), не потребовалось бы ничего, кроме ассигнования всего около 500 рублей в год. Как помещение, потребное предполагаемому Окр[ужному] Архив[ному] Управлению, может быть использовано нынешнее помещение архива Окрисполкома, представляющееся на первых порах достаточным. Так как это помещение находится в одном с Исполкомом здании, то не понадобилось бы новых расходов ни на охрану, ни на уборку, ни на освещение и отопление. Перечисление архивариуса Исполкома на ту же должность в Окрархив привело бы также лишь к соответствующему перечислению уже ассигнованной на содержание архивариуса суммы. Следовательно, было бы необходимо новое ассигнование лишь на содержание Заведующего. Если эту должность отнести к 14 разряду, то по существующей для Херсона тарифной сетке на это потребовалось бы лишь около 40 руб. в месяц, или около 500 руб. в год. На хозяйственные, канцелярские и операционные расходы понадобилось бы на первое время рублей по 10 в месяц или 120 руб. в год. Таким образом, при наличных условиях, на первый год существования в Херсоне Окр[ужного] Архив[ного] Управления сумма в 600 рублей казалась бы достаточной, и маловероятно, чтобы в таком ассигновании было отказано для столь важного дела, как охрана архивных фондов.

Как на желательного кандидата на должность Заведующего предполагаемым Херсонским Окружным Архивным Управлением, можно указать на рекомендованного с наилучшей стороны Заведующим Херс[онским] Истор[ико]-Археолог[ическим] Музеем В. И. Гошкевичем Николая Артамоновича Александрова³⁰, получившего образование в археологическом институте, работавшего в Московском Сенатском Архиве и долго, но безуспешно, искавшего в Херсоне именно архивной работы. В качестве его сотрудника могла бы быть рекомендована

упомянутая уже выше Л. Л. Раппепорт, архивариус Херс[онского] Окр[ужного] Исполкома.

5 сентября 1924 г., гор. Одесса
Секретарь Одесск[ого] Губ[ернского] Архива

/Окаринский/

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 37–40. Копія, машинопис.

¹ Раппепорт Луїза Людвигівна (1897–?) – архівариус Херсонського окружного виконавчого комітету в 1923–1925 рр. У 1917–1918 рр. працювала в Херсонському міському продовольчому комітеті, з 1918 по 1922 рр. – у розподільчому відділі Херсонської особливої військово-продовольчої комісії, у 1922–1923 рр. – на посаді секретаря Херсонського відділу народної освіти. У жовтні 1925 р. призначено завідувачем новоствореного Херсонського окружного архівного управління.

² Після ліквідації Херсонського губернського земства в лютому 1920 р. більша частина бібліотеки Херсонської губернської земської управи перейшла в розпорядження Херсонського відділу народної освіти. До осені 1926 р., коли залишки земської бібліотеки вагою в 1200 пудів були прийняті на зберігання Херсонським окружним архівним управлінням, земські друковані видання розміщувалися в приміщеннях Херсонського окрвиконкому.

³ ДОПР – російськомовна аббревіатура Будинку громадських примусових робіт (БГПР).

⁴ Йдеться про Херсонську особливу архівну комісію, яка функціонувала при повітовому виконавчому комітеті в 1921–1922 рр., займаючись вилученням та утилізацією архівного паперу.

⁵ Шматов Олександр Миколайович (1901–?) – голова особливої архівної комісії при Херсонському повітовому виконавчому комітеті в 1921–1922 рр. Навчався у Херсонській 1-й чоловічій гімназії (1908–1918) та Херсонському політехнічному інституті (1918–1919). Навесні 1920 р. працював у радянській міліції у Херсоні, а з червня 1920 р. – інструктором з позашкільної освіти Херсонського повітового відділу народної освіти. У 1920–1922 рр. брав активну участь у формуванні та діяльності Херсонського повітового відділу Всеукраїнського державного видавництва: з серпня 1920 р. – на посаді бібліотекаря-статистика, з квітня 1921 р. – завідувача статистичного підвідділу, з травня 1921 р. – старшого інструктора та заступника завідувача відділу. Член редакційної колегії газети «Херсонський комунар» – офіційного органу Херсонського повітвиконкому та повітового комітету КП(б) У. Ініціатор та організатор масового вилучення й утилізації архівних документів у Херсоні для потреб місцевої поліграфічної промисловості. Після 1922 р. емігрував у Польщу.

⁶ Левандовський Микола Олександрович (1884–1922) – член та секретар особливої архівної комісії при Херсонському повітовому виконавчому комітеті в 1921–1922 рр. Випускник Університету св. Володимира. До 1920 р. працював помічником губернського статистика при Херсонській губернській земській управі. З лютого 1920 р. перебував на посаді помічника завідувача Херсонського музею старожитностей, а згодом – хранителя та завідувача Херсонського музею витончених мистецтв. Помер від голоду 10 березня 1922 р.

⁷ ЧК – скорочена російськомовна аббревіатура Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) при РНК УСРР.

⁸ Очевидно, йдеться про Михайла Семеновича Мирського.

⁹ Херсонський сільськогосподарський технікум створено як вищий навчальний заклад у 1920 р. на базі Херсонського земського сільськогосподарського училища (1874–1920) та факультетів ліквідованого Херсонського політехнічного інституту (1918–1920). Восени 1920 р. у його складі діяли чотири факультети: агрономічний,

хімічний, рибпромисловий, сільськогосподарського машинобудування. У червні 1922 р. після низки реорганізацій у технікумі залишився лише агрономічний факультет, який розміщувався у старій будівлі земського сільськогосподарського училища за межами міста. З серпня 1928 р. технікум було перетворено на Херсонський сільськогосподарський інститут ім. О. Д. Цюрупи, а з грудня 1997 р. – на Херсонський державний аграрний університет.

¹⁰ Херсонський політехнічний інститут – перший вищий навчальний заклад технічного профілю у м. Херсоні. Заснований влітку 1918 р. у складі трьох факультетів (механічного, технологічного, інженерно-будівельного) з ініціативи та під керівництвом інженера-механіка, професора О. Фан-дер-Фліта (1870–1941). У 1920 р. після остаточного встановлення радянської влади в Херсоні його ліквідовано, а факультети влилися в склад новостворених сільськогосподарського технікуму й технікуму водного транспорту.

¹¹ Автор документа припустився помилки, вказуючи ім'я та по батькові Федора Дмитровича Рубіна. *Рубін Федір Дмитрович* (1875–1944) – український вчений-зоотехнік, доктор сільськогосподарських наук, професор. Випускник Петровсько-Розумовської землеробської та лісної академії (1902). Упродовж 1902–1938 рр. працював у Херсонському земському сільськогосподарському училищі (технікумі, інституті) на посадах бібліотекаря, викладача, завідувача учбової частини, завідувача кафедри годування сільськогосподарських тварин, декана агрономічного та зоотехнічного факультетів. Виконував обов'язки директора Херсонського земського сільськогосподарського училища (1914–1918) та Херсонського сільськогосподарського технікуму (1923–1924). З 1938 р. – на посаді завідувача кафедри годування сільськогосподарських тварин Полтавського сільськогосподарського інституту. Автор понад 50 праць у галузі тваринництва.

¹² *Шиман Олександр Карлович* (1869–?) – український вчений-агротехнік, доктор сільськогосподарських наук, професор. Випускник Петровсько-Розумовської землеробської та лісної академії (1889). У 1890–1907 рр. завідував сільськогосподарською школою 1-го розряду в с. Мігени Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. З 1907 р. і до кінця життя займався науково-педагогічною діяльністю в Херсонському земському сільськогосподарському училищі (технікумі, інституті) на посадах завідувача ферм, викладача агрономічних дисциплін, завідувача учбової частини, завідувача кафедри землеробства та ґрунтознавства. Депутат Херсонської міської ради.

¹³ *Дюковлев* – директор Херсонського сільськогосподарського технікуму в 1922–1923 рр. До 1922 р. працював директором Херсонського кооперативного технікуму.

¹⁴ Учні Херсонського земського сільськогосподарського училища стали найактивнішими учасниками нелегальних молодіжних організацій у дореволюційному Херсоні. У 1891–1893 рр. в училищі діяв нелегальний гурток учнівської молоді (М. Козеренко, О. Цюрупа, Г. Гудзь, Я. Парамонов, М. Свірський та ін.). Гуртківці сповідували революційні ідеї марксистського спрямування. Вони збирали та розповсюджували нелегальну літературу, готували щотижневий рукописний журнал «Пробуждение». У 1893 р. учасників гуртка арештовано, виключено з училища й засуджено. Новий сплеск революційної активності учнівської молоді спостерігався на початку ХХ ст., коли в учнівському середовищі стрімко поширювалися соціал-демократичні ідеї. Вихованець училища М. Владимиров (1879–1925) став одним із лідерів соціал-демократичного руху в Херсоні. У 1905 р. учні оголосили страйк й висунули уряду вимоги соціально-політичного змісту, а згодом взяли активну участь в аграрних заворушеннях у регіоні. Заняття в училищі було перервано терміном на один рік.

¹⁵ *Цюрупа Олександр Дмитрович* (1870–1928) – відомий радянський державний і партійний діяч. З 1887 до 1893 рр. навчався в Херсонському земському сільськогосподарському училищі, де став активним учасником молодіжного революційно-

го гуртка (1891–1893). Упродовж 1896–1905 рр. працював статистиком у земських управах Сибірської, Уфімської, Харківської губерній. З 1905 р. –управляючий маєтків кн. В. Кугушева в Уфімській губернії. У роки Першої світової війни працював у продовольчих органах з постачання армії. Активний учасник революційного руху, член РСДРП з 1898 р. У 1917 р. – член президії Уфімського комітету РСДРП та Ради робітничих і солдатських депутатів, гласний Уфімського губернського та повітового земств, голова Уфімської міської думи та губернського продовольчого комітету. Після жовтневого перевороту увійшов до складу Уфімського губернського військкревкому. З листопада 1917 р. на високих державних посадах у РСФРР та СРСР: заступник голови та голова Наркомату продовольства РСФРР (1917–1921), заступник голови РНК та РПО РСФРР, нарком РСІ (1921–1923), голова Держплану СРСР (1923–1925), голова Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР (1925–1928), з 1922 до 1928 рр. – член Президії ВЦВК та ЦВК СРСР. У 1923 р. обраний членом ЦК ВКП(б).

¹⁶ *Гудзь Гнат Корнілович* (1871–1939) – публіцист, державний і громадський діяч. Випускник Херсонського земського сільськогосподарського училища (1898). Учасник першого в Херсоні революційного гуртка марксистського спрямування (1891–1893), організатор бібліотеки революційних видань. З 1898 по 1914 рр. працював на посадах статистика у земських управах Сибірської, Пермської, Ярославської, Харківської, Самарської, Уфімської, Пензенської губерній, секретаря Тверської і Тульської губернських земських управ. У 1915–1916 рр. уповноважений Всеросійського земського союзу на Південно-Західному фронті. Активний учасник революційного руху, член РСДРП(м) з 1904 по 1918 рр. У 1917–1918 рр. співробітник губернської земської та міської управ у Тулі, один з організаторів та діячів місцевої ради робітничих і солдатських депутатів, губернського виконавчого комітету. У 1918 р. працював у Московському губернському відділі народної освіти, а згодом – у позашкільному відділі Наркомату освіти РСФРР, Центродруці, Політпросвіті. З 1933 р. – політредактор Наркомату освіти РСФРР, викладач робітфаку Московського університету. Автор багатьох наукових і публіцистичних праць.

¹⁷ Херсонський історико-археологічний музей – найстаріший музей у м. Херсоні. Заснований у 1890 р. В. Гошкевичем на основі власних археологічних матеріалів як археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті. У 1898–1909 рр. колекція старожитностей В. Гошкевича перебувала під патронатом Херсонської губернської ученої архівної комісії. У 1909 р. музейна колекція сягнула 16 410 предметів, які відображали історичне минуле Херсонського краю від найдавніших часів до XIX ст. У 1911 р. після передачі у власність міській громаді Херсона вона була відкрита для публіки під назвою «Міський музей старожитностей Херсонського краю». Херсонський музей старожитностей (з 1923 р. – історико-археологічний музей) під керівництвом В. Гошкевича став важливим науковим і культурно-просвітницьким центром Півдня України. У 1963 р. після злиття історичного та природознавчого музеїв утворився сучасний Херсонський обласний краєзнавчий музей.

¹⁸ *Гошкевич Віктор Іванович* (1860–1928) – український археолог, музезнавець, краєзнавець, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Університету св. Володимира (1886), учень В. Антоновича та М. Петрова. У Херсоні працював секретарем Херсонського губернського статистичного комітету (1890–1905) та секретарем Херсонської губернської ученої архівної комісії (1898–1911). Засновник та керівник Херсонського музею старожитностей (1890–1925), редактор його друкованого органу – «Летопись Херсонского городского музея древностей» (1910–1916, вип. 1–7). Проводив систематичні археологічні розкопки на території Херсонської і Таврійської губерній, виявив близько 50 скіфських городищ у Нижньому Подніпров'ї. Основні наукові праці в галузі античної та скіфської археології. Обраний дійсним членом Одеського товариства історії та

старожитностей (1896), членом-кореспондентом Московського археологічного товариства (1914), членом Археологічної комісії ВУАН. У 1920-х рр. викладав історичне краєзнавство в Херсонському інституті народної освіти, був фундатором Херсонського краєзнавчого товариства (1924). Активний учасник громадського життя на Херсонщині, член конституційно-демократичної партії та української громади в Херсоні, редактор-видавець ліберальної газети «Юг» (1898–1907).

¹⁹ *Кономопуло* – прізвище по чоловіку І. Фабриціус. *Фабриціус Ірина Василівна* (1882–1966) – український археолог, музезнавець, кандидат історичних наук. Випускниця Вищих жіночих курсів у Петербурзі (1905). Майже два десятиріччя працювала в Херсонському музеї старожитностей (згодом – історико-археологічному музеї) помічником хранителя (1913–1923), хранителем (1923–1925) та директором (1925–1931). Учениця та найближча помічниця засновника музею В. Гошкевича, під керівництвом якого отримала перший досвід археологічних досліджень. З першої половини 1920-х рр. здійснювала самостійні археологічні розкопки на Півдні України (Адзигольське, Любимівське, Гаврилівське городища, Лук'янівський курган). У 1931 р. звільнена з музею через політичні мотиви. З 1934 до 1937 рр. працювала в Ермітажі, Публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна, а з 1937 р. – старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР. Учасниця та керівник багатьох археологічних експедицій. Основні наукові праці в галузі скіфської археології, автор ґрунтовної праці «Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР» (К., 1951, т. 1).

²⁰ Передані для історичних досліджень Херсонській губернській ученій архівній комісії (1898–1911) архівні матеріали через відсутність власного історичного архіву концентрувалися в приміщеннях Херсонського музею старожитностей, який до 1909 р. функціонував під егідою губернської вченої архівної комісії.

²¹ Херсонський робітничий технікум водного транспорту засновано у вересні 1920 р. на базі Херсонського морехідного училища далекого плавання (1834–1920) – найстарішого спеціального навчального закладу в м. Херсоні. У 1944 р. перетворений на Херсонське морехідне училище, у 1996 р. – на Херсонський морський коледж, а у 2007 р. – на Херсонський морський державний інститут.

²² Ймовірно, на зберігання до канцелярії губернатора надійшли архівні матеріали Херсонського училища торговельного мореплавства після його реорганізації у 1872 р. в Херсонські морехідні класи 2-го розряду.

²³ Греко-Софіївська церква – найдавніший православний храм у м. Херсоні. Збудована у формі базиліки в 1780 р. з ініціативи грецьких переселенців з о-ва Хіос братів Гунаропуло для задоволення духовних потреб місцевого грецького населення. У 1808 р. після від'їзду з Херсона основної частини греків церква освячена в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Храм зберіг первинний архітектурний вигляд та культове призначення до наших часів.

²⁴ *Кірік Феодосій Федорович* (1866–1937) – священник, публіцист. Випускник Кишинівської духовної семінарії. З кінця ХІХ ст. служив парафіяльним священником Херсонської та Одеської єпархій. У 1910–1918 рр. виконував обов'язки єпархіального місіонера в Кишиневі, автор низки публіцистичних праць проти сектанства. З 1918 р. – настоятель Греко-Софіївської церкви в Херсоні. У радянський час його тричі заарештовували органи ВУНК (у 1920 р.), ДПУ (у 1932 р.) та НКВС (у 1937 р.). У грудні 1937 р. розстріляний за звинуваченням в антирадянській діяльності.

²⁵ Покровську Єдиновірчу церкву збудовано в 1805–1812 рр. на місці каплиці розкольників-старообрядців. До 1844 р. храм був духовним центром херсонських старообрядців. У 1840–1844 рр. за розпорядженням Священного Синоду перетворено у церкву Покрова Пресвятої Богородиці (єдиновірчу). В 1931 р. богослужіння в церкві припинилося, а її приміщення пристосували для складу Заготзерна, а після війни – Херсонського лікеро-горілчаного заводу. У 1948 р. її зруйновано згідно з рішенням міськради.

²⁶ Перше інспекційне обстеження архівів м. Херсона з боку Одеського губарху було здійснено у квітні 1923 р. вченим секретарем губарху С. Семеновим.

²⁷ Архів Херсонського окружного суду було сильно пошкоджено взимку-навесні 1922 р. зусиллями співробітників Херсонського повітового бюро юстиції за безпосередньої участі особливої архівної комісії при Херсонському повітовому виконавчому комітеті.

²⁸ *Вайнштейн Йосип Абрамович* – херсонський юрист. До 1917 р. працював на посадах помічника присяжного повіреного та присяжного повіреного при Херсонському окружному суді. У радянський час – нотаріус Державної нотаріальної контори у м. Херсоні.

²⁹ У тексті документа Херсонський окружний виконком помилково названо губерньським виконкомом.

³⁰ *Александров Микола Артамонович* – російський історик та архівіст. Випускник Московського археологічного інституту. У дорадянський період – завідувач Московського губерньського архіву давніх справ, член Тамбовської губерньської ученої архівної комісії, Комісії з вивчення старої Москви при Московському археологічному товаристві, голова Комісії по вивченню підземних споруд старої Москви при Московському товаристві дослідників пам'яток старовини. У середині 1920-х рр. службовець каховського складу Центроспирту на Херсонщині.

УДК [94:930.253](477)“1919”

Петрук Олена

**ПЛАН ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА
ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ
(за документами ЦДАВО України)**

У публікації подано план проведення земельної реформи в УНР періоду Директорії, підготовлений Народним міністерством земельних справ УНР.

Ключові слова: земельна реформа, план, Народне міністерство земельних справ УНР, Директорія.

В публикации представлен план проведения земельной реформы в УНР периода Директории, разработанный Народным министерством земельных дел УНР.

Ключевые слова: земельная реформа, план, Народное министерство земельных дел УНР, Директория.

The article contains the plan of land's reform in Ukrainian Peoples Republic in the Directorate's period .

Key words: plan of land's reform in Ukrainian Peoples Republic

Проведення земельної реформи та наділення малоземельних і безземельних селян землею було одним з пріоритетних напрямків діяльності Директорії УНР та її уряду, адже вирішення земельного питання безпосередньо впливало на розвиток сільського господарства та економіки УНР, рівень життя населення. Підтримка громадянами УНР політики Директорії багато в чому залежала від ефективного проведення земельної реформи. Вона здійснювалася на основі закону про землю в УНР, ухваленого Радою Народних Міністрів 8 січня 1919 р. Згідно

© Петрук Олена, 2009

з ним приватна власність на землю скасовувалась, і вона ставала «добром народу». Дрібні господарства продовжували користуватися земельними наділами розміром не більше 15 десятин, землю та сільськогосподарський реманент господарств, які обробляли площу понад 15 десятин, земельні управи роздавали в користування окремим трудовим господарствам, сільським громадам та хліборобським товариствам.

З метою поширення інформації про проведення реформи та земельне законодавство Директорії у 1919 р. було видано Закон про землю в УНР та універсал Директорії до трудового селянства¹. Перші публікації про аграрну політику Директорії УНР міністра фінансів, голови Ради Народних Міністрів Б. Мартоса, директора межового департаменту Народного міністерства земельних справ М. Баєра з'явилися одночасно з проведенням земельної реформи. В сучасній українській історіографії земельну політику Директорії УНР також висвітлено у низці праць Р. Д. Ляха, В. І. Марочка, Н. А. Ковальнової, О. А. Житкова, Н. І. Земзюліної, О. О. Мельника та інших дослідників². Зацікавлення науковців у дослідженні проведення земельної реформи Директорією вимагає видання спеціалізованого збірника документів. Досвід проведення земельної реформи урядами УЦР, УД та Директорії також буде корисним і для фахівців, які займаються земельним законодавством у незалежній Україні. Земельний закон Директорії та інші законодавчі акти з цього питання опубліковано у збірнику³. Однак значну частину документів Народного міністерства земельних справ Директорії та місцевих земельних управ, які займалися проведенням земельної реформи, не опубліковано. Вони нині зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Один з таких документів – «Загальний плян переведення земельної реформи», затверджений Народним міністерством земельних справ УНР Директорії 16 січня 1919 р.

План написано на основі Закону про землю в УНР від 8 січня 1919 р. для губернських, повітових, волосних та сільських земельних управ. Останні було створено спеціально для проведення земельної реформи, вони діяли згідно з Законом про Статут земельних управ від 18 січня 1919 р. План підписано першим міністром земельних справ Директорії М. Шаповалом та виконувачем обов'язки директора земельного департаменту Народного міністерства земельних справ А. Хамардюком. План підготовлено межовим та земельним департаментами вказаного міністерства. Для здійснення земельної реформи за спеціальним законом Ради Народних Міністрів від 9 квітня 1919 р. було створено департамент земельної реформи, який складався з відділів: підготовки земельної реформи, переведення земельної реформи, персонального складу і фінансово-рахівничого. Межовий департамент здійснював загальне керівництво землемірно-технічними відділами, що існували при губернських земельних управах, йому підпорядковувалися повітові та волосні землеміри, ревізори⁴. Питаннями проведення земельної реформи здійснювали фактично всі підрозділи Народного міністерства земельних справ, однак головну роль у цьому процесі

відігравали департаменти земельної реформи та межовий. Перший організував діяльність земельних управ, перевіряв списки громадян, які мали одержати земельні ділянки, збирав статистичну інформацію для проведення земельної реформи, завдання другого полягало в організації проведення вимірювальних робіт, підготовці землемірів та забезпеченні їх обладнанням.

У плані описано заходи, які повинні були забезпечити реалізацію положень земельного закону, визначено механізм проведення земельної реформи. План складається із звернення до земельних управ, інструкції щодо складання списків та двох списків, які описували селянські господарства, що склалися із земельних ділянок розміром менше і більше 15 десятин. У зверненні перед земельними управами було поставлено два завдання – зібрати відомості про кількість і якість земельного фонду та кількість осіб, які мають отримати земельні наділи. Ці дані вносилися до спеціальних списків у вигляді таблиць, бланки яких та інструкція щодо заповнення їх були видані разом з планом. План було опубліковано міністерством у вигляді брошури, яку надіслали земельним управам. На першій сторінці її простим олівцем зазначено дату її реєстрації у загальному департаменті міністерства – 21 січня 1919 р. та вхідний номер – 10, на останній сторінці є печатка департаменту.

Документ публікуємо мовою оригіналу зі збереженням орфографії, пунктуації та стилістики. Виділення тексту жирним шрифтом та курсивом також подано як в оригінальному документі. Таблиці списків через їхні розміри в оригінальному виданні розбито на дві частини.

¹ Закон про землю і лиси УНР і Універсал Директорії до трудового селянства. – К., 1919.–16 с.

² Українська революція і державність 1917–1920 рр. Науково-бібліографічне видання НАН України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2001. – С. 123–125.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. – К., 2006.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1062, оп. 1, спр. 94, арк. 25 зв; оп. 2, спр. 5, арк. 32.

ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ
ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА
ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ УНР ПЕРІОДУ ДИРЕКТОРІЇ

16 січня 1919 р., [Київ]

*До всіх губерніяльних, повітових, волостних
і сільських земельних управ.*

Виконуючи веління Земельного Закону, виданого Директорією Української Народної Республіки 8 січня б[іжучого] р[оку]*, Народне Міністерство Земельних Справ цим зазначає слідуючий загальний плян переведення земельної реформи, котрого треба держатись.

* 1919 р.

Сучасний стан сільсько-господарських відносин на Україні вимагає розбити всю виконавчу роботу переведення земельної реформи на таких три стани:

В першу чергу мусить бути передана в загальних, хоча б і в грубих формах, належна по Земельному Закону, кожному селу чи громаді Земля.

Потім мусить бути переведено усякі меліорації та знищення через-полосности.

Одночасно з цим, цілим рядом заходів економічних, культурних і фінансових мусить бути піднесено само селянське хазайство і в першу чергу хазайство тих селян, які здобудуть землю на підставі Земельного Закону Директорії.

Виконання першого завдання повинно стати ціллю біжучої земельної реформи найблизчого часу.

Вся підготовча робота і здійснення цього завдання повинно закінчитись до початку весняного посіву.

Керуючись вказівками Земельного Закону і зважаючи на короткий час для підготовки і переведення в життя цього завдання, Народне Міністерство Земельних Справ наказує держатись слідуючого порядку.

Виконання наміченого завдання розпадається на слідуючі: 1) Вияснення кількості і якості земельного фонду, який може бути передано кожному окремому селу чи товариству, 2) вияснення кількості населення, яке фактично має одержати землю.

Ці два основних завдання мусять виконуватись рівнобіжно.

I. Для вирішення першого завдання потрібно вжити всіх заходів до найскоршого вияснення кількості землі, яка за силою Земельного Закону §§ 21, 23, 24, 25, 26, 30 і 32* не належать до розподілення між малоземельним і безземельним селянством.

Також тепер же необхідно подбати про забезпечення майбутніх (будучих) сільсько-господарських шкіл та досвідних і зразкових і насиньових полів, питомників і иньш. на підставі § 10 про право повернення і призначення для відповідних громадських цілей потрібної площі.

Народне Міністерство Земельних Справ пропонує зоставити при кожній економії – кожному фільварку площі зверх тої, яка зостається дотеперішньому землевласнику, до загальної норми позоставлення** (див. ст. 21 Земельного закону). На кожную волость по два участки землі, по можливості при краще оборудованих економіях, не менш двойної норми, зазначеної в ст. 21 і на повіт для забезпечення вищої чи середньої агр[арної]школи участок не менше четверної норми. Виділити такі участки потрібно для забезпечення майбутнього с[ільсько]-г[осподарського] і культурного розвитку, місцевого хліборобського населення. Такі участки землі повинні зостатись в розпорядженнях Повітових і Волостних і під доглядом Сільських Земельних Управ.

* Тут і далі в тексті документа вказані параграфи Закону про землю в УНР від 8 січня 1919 р.

** Йдеться про 15 десятин землі.

Про в'яснення кількості землі і де іменно вона мусить зостатись повинно вжити самих негайних заходів, для цього ж необхідно подбати про скликання відповідних нарад на місцях з представників місцевого населення компетентних досвідчених осіб. Рівнобіжно з цим треба вжити всіх негайних заходів до в'яснення кількості землі і її якості удобної, пахотної, сінокосної і иньш. хоч в загальних цифрах, яка має бути передана кожному селу, кожній громаді, чи добровільно складеному товариству. Для цього повинно бути використаний весь пляновий матеріал і межові і статистичні сили, котрі мають бути відкомандірованими на місця в розпорядження Межових відділів. Пляновий матеріал, що до володіння і до провадження господарств повинно затребувати, як від державних і громадських установ, а також від окремих осіб, дотепершних власників чи їх довірених.

Вище зазначене в'яснення повинно закінчитись до 10 лютого і увесь матеріал повинно передати Повітовим Земельним Управам.

До цього ж часу (10 лютого) Повітові Земельні Управи повинні зібрати через волосні та селянські Земельні Управи відомости про кількість населення, котре має право одержати землю.

А для того Повітова Земельна Управа не пізніше як до 1 лютого повинна скласти, при допомозі Волосних і Сільських Земельних Управ, списки господарств по кожному поселенню окремо для тих, що мають більш 15 десятин і тих, що мають 15 і менш десятин землі по інструкції і зразкам, які до цього прикладаються.

До 5 лютого Губерніяльні Земельні Управи при допомозі Статистичного Бюро Губерніяльного Земства опреділяють максимальну трудову норму наділення для середньої сем'ї, і для найбільш типичних районів своєї губернії, користуючись такою загальною характеристикою: під трудовою земельною нормою треба розуміти таку кількість землі, яка відповідає загальному типу трудового господарства в данній місцевості при нормальних умовах, а саме: яке не вживає постійно праці строкових робітників і само не відпускає постійно на сторону своїх робочих сил для заробітків.

Опреділенні норми для господарів з середньою кількістю душ в сім'ї для найбільш типичних районів, надсилаються по повітах і волостях, а також в Міністерство Земельних Справ.

II. Маючи вищі зазначені данні і матеріали Повітова Земельна Управа разом з представниками від сільських і волостних Земельних Управ, по одному від кожної, повинні не пізніше як до 20 лютого скласти плян розпреділення цих земель по селах і деревнях, де виявляється потреба для малоземельних і безземельних, додержуючись статій закону 13 і 29, а також особливого Закону про додаткове наділення козаків Української Республіканської армії*.

* Закон про додаткове наділення землею козаків Української республіканської армії від 18 січня 1919 р. надав всім козакам регулярної армії УНР право на отримання разом із земельними наділами, які отримували цивільні громадяни УНР, додаткових земельних ділянок розміром від 1 до 2 десятин та 2 тис. крб. грошової допомоги після закінчення війни і можливість взяти таку ж безвідсоткову позику.

При складенню пляна розподілення орних і сінокосних земель, по селах і поселеннях, Повітові Земельні Управи повинні намітити прирізки цих земель з таким рошотом, щоб не утворити черезполосности між селами. Лишки землі як орної, так і сінокосної поза нормою згідно ст. 13 повинно взяти учот і передати в розпорядження Губерніяльної Земельної Управи.

III. До 10 березня повинно заготовити списки тих малоземельних, безземельних і козаків Української Республіканської армії, яким одводиться земля при тій чи іншій громаді, деревні чи товаристві. До того часу межові сили на місцях повинні одержати відомости про кількість землі, яка призначається для кожного села, і повинні приступити до нарізки для кожного села. Сільські ж громади до цього часу повинні винести відповідні постанови згідно § 34, про те, як вони будуть користуватись нарізаною землею.

Скарги на не внесення в списки по данному селу приймаються Повітовою Земельною Управою лише до 1 березня, яка і може виправити помилки.

IV. Зазначені вище прирізки землі в натурі через нехайність, срочність праці і через недостатчу відповідного числа землемірних сил мають бути зроблені в загальних обрубках на кожне село чи поселення в упрощеному порядку з можливою при таких умовах точністю, придержуючись існуючих меж і границь.

На тих же межах треба встановити тимчасові знаки, пояснюючи громадам, що остаточні межі буде прокладено при пізніших точних обмірах земель, які належать кожній громаді.

V. По складенню відповідних списків для кожного села, остаточному затвердженню їх сільськими громадами, волостними і повітовими Земельними Управами, що повинно бути закінченими до 1 квітня, складаються відповідні акти передачі землі кожній громаді на заготовлених при Міністерстві Земельних Справ бланках. В тих актах повинно вказати кількість землі по угоддям, яка одводиться громаді.

До цього акта додається список господарств, які одержують зазначену в акті землю, згідно ст. 28 і 32.

Землі поверх норми, зазначеної в ст. 13, повинні зазначатись окремо, з вказівкою, що вони даються лише в тимчасове користування, на що складаються Повітовими Земельними Управами відповідні акти.

VI. Всі Губерніяльні Земельні Управи, по одержанню від Повітових Управ плянів розподілення землі, а також відомости про лишки земель при тому чи іншому селі й лишки населення, котре не може одержати землю за відсутністю її поблизу, обмірковують і складють пляни переселення в межах повіта і губернії даючи перевагу на одержання землі селам більш близьким то тієї місцевості, де маються лишки землі, і селам з більш малоземельним населенням.

Ці пляни представляються до 20 квітня в Народне Міністерство Земельних Справ на затвердження і відповідного розпорядження, після чого Губерніяльними Земельними Управами організується правильний

рух ходаків для ознайомлення і відповідні приготування землі для переселення в тих місцевостях, де маються лишки її в межах Української Народної Республіки.

Народній Міністр Земельних Справ М. Шаповал
В. о. Директора Земельного Департаменту А. Хамардюк

**Інструкція сільським* земельним управам
для складання списків господарств**

1. Першим негайним обов'язком Установ по переведенню Земельної реформи буде вияснення кількості землі, яка по силі Земельного Закону, ухваленого Директорією Української Народної Республіки від 8 січня с[ього] р[оку]**, повинна перейти в Земельний Фонд, а також кількості населення, яке має право одержати землю, на підставі того ж Закону.

2. Для здійснення вищезазначеного завдання необхідно скласти по кожному окремому поселенню списки №№ I і II всіх господарств, які мають землю, а також господарів, які працюють біля землі і обробляють її власною працею.

3. Ці списки складаються по зрасказам*** затвердженим Народнім Міністерством Земельних Справ, окремо для всіх господарств, які мають 15 і менше десятин удобної землі на господарство, для безземельних, зазначених вище (список № 1).

В список № II вносяться господарства і бувші землеволодіння, які мають більш 15 десятин.

4. Ці списки повинні обняти цілком, без усякого винятку всі землі (в тому числі поміщицькі, казенні, церковні, монастирські і інші), які знаходяться в межах даного села і при йому.

5. При складанні цих списків необхідно користуватись податковими тетрадами, окладними листами, планами та іншими документами.

6. Списки складаються на основі показань самих господарів і в міру потреби перевіряються через сусідів, або інакше.

7. За господарством, чи бувшим володінням зазначається та кількість землі, яка фактично належала йому до видання Земельного Закону.

8. По скінченні складання списків сільська або волостна Земельна Управа оголошує ці списки на сільських сходах.

Списки залишаються в сільських або волостних Управах на протязі 5 днів для розгляду зацікавлених осіб. На протязі зазначеного терміну можуть бути зроблені заяви про помилки і пропуски в списках.

9. Після остаточної перевірки, списки затверджуються відповідними сільськими і волостними Земельними Управами і надсилаються в Повітову Земельну Управу не пізніше 1-го лютого (февреля).

Народній Міністр Земельних Справ

М. Шаповал

В. о. Директора Земельного Департаменту

А. Хамардюк

* Так у тексті документа.

** 1919 р.

*** Так у тексті документа. Очевидно, треба написати «за зразками».

Список господарств № I*

Пояснення до заповнення цього списку

Примітка. I. В графи 7–13 включно заноситься та кількість землі, яка фактично належала господарству, або власникові до видання Земельного Закону Українською Народньою Директорією від 8 січня 1919 р. на праві власності, або довгосрочної (протягом більш 10 років (чи спадкової) (чиншової) (аренди) § 21, 22 Земельного Закону).

Примітка. II. Під окремим господарством розуміється одна сім'я, або кілька сімей, які провадять гуртом господарство і ще не розділені.

Примітка. III. В графи 7–13 включно зараховується земля усіх членів данного господарства (жінчина, невіщина і інше).

Примітка. IV. Графи з 1 до 12 заповнюються на місцях в селах Сільськими Земельними Управами, а решта граф 13–21, – Повітовими Управами.

Примітка. V. Під неудобними землями розуміється такі землі, або болота, котрі невикористовуються як сільсько-господарські угоддя.

Список господарств № II

Пояснення до заповнення цього списку

Примітка I в графи 7–23 включно вноситься та кількість землі, яка фактично належала господарству, або власникові до видання Земельного закону Українською Директорією від 8 січня 1919 року на праві власності, або довгосрочної (протягом більш 10 років) чи спадкової (чиншової) аренди (§ 21, 2 Земельного Закону).

Примітка II Під господарством розуміється одна або кілька сімей, які провадять гуртом господарство і ще не розділені.

Примітка III В цей список вноситься всі, без виключення, господарства і володіння, які мають більш 15 десятин удобної землі.

Примітка IV. Під неудобними землями розуміються такі землі або болота, котрі не використовуються, як сільсько-господарські угоддя.

Примітка V. В цей список вноситься перш усього фактичні господарства а при кінці землеволодіння, на яких господарства не має з зазначенням цього в примітках.

Примітка VI Список цих господарств складають по окремим поселенням Волосні Земельні Управи.

* На наступних сторінках списки представлені у вигляді таблиць.

І. СПИСОК ГОСПОДАРСТВ [№ 1]
 які мають удобної землі менш 15 десятин (§ 21 Земельного закону у[х]валеного
 Українською Народньою Директорією 8 січня 1919 року)
 по селу (або поселенню) волості повіту губернії на місяця 1919 року

№№ порядкові	Прізвище, ім'я по батькові	Кількість душ в сім'ї			Всього об'єктів полів	В тому числі козаків Укр. Республ. армії, який належить податкова норма налічення	Всього	Кількість удобної землі в володінню				Всього неудобної землі (голого, піски і інше)	Приходитьсь удобної землі на 1 ділка			Нарізається зараз (або призначено до нарізки десятин)			Примітки				
		Чоловік	Жінок	Всього				Усадьби	Пахоти	Сінокосної	Іншої		Всього	Вільш	Менш	На 1 господарство	На 1 ділка						
																		д		с	д	с	д
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	

Підписи осіб, які склали список

Правильність списку стверджується Сільською Земельною Управою (підписами і печаткою).

II. СПИСОК ГОСПОДАРСТВ [№ 2]

які мають удобної землі 15 більш десятин (§ 21 Земельного закону ухваленого Українською Народньою Директорією 8 січня 1919 року)

по селу (або поселенню) волости повіту губернії[ї] на місяця 1919 року

№№ порядкові	Прізвище, ім'я по батькові	Кількість душ в господарстві без найманних робіт[ників] і службовців[ів]			КІЛЬКІСТЬ УДОБНОЇ ЗЕМЛІ В ВОЛОДІННІ ГОСПОДАРСТВА													Неудобної						
		Чоловік	Жінок	Всього обох політ	В тому числі угодів													В тому числі						
					Усадьби			Пахоти		Сінокосу		Лісу	Виноградники	Хмільники	Інших		Всього			Під водою постійно	Сипучі піски	Болота	Штравали	Під порогами і інше
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	
						Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	

Підписи осіб, які склали список

Правильність списку стверджується Сільською Земельною Управою (підписами і печаткою)

УДК 930.253:[94:314.743](477)“1921/1922”

Горбатюк Микола

СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ (УЦК) У ПОЛЬЩІ (квітень 1921 – січень 1922 рр.)

У статті розглянуто історію створення і початковий етап діяльності Українського центрального комітету (УЦК) у Польщі. Показано його роль і місце у забезпеченні умов для подальшого існування Державного Центру УНР на території Польщі. Проаналізовано основні напрямки діяльності комітету, особливості його організаційної структури, характер взаємовідносин з урядом УНР. Значну увагу приділено історії створення та аналізу статуту УЦК.

Ключові слова: українська еміграція, Державний Центр УНР, уряд УНР, статут УЦК, А. Ніковський, П. Пилипчук, А. Лукашевич.

В статье рассматривается история создания и начальный этап деятельности Украинского центрального комитета (УЦК) в Польше. Продемонстрирована роль организации в обеспечении условий для дальнейшего существования Государственного Центра Украинской Народной Республики на территории Польши. Проанализировано основные направления деятельности комитета, особенности его организационной структуры, характер взаимоотношений с правительством УНР. Особое внимание уделено истории создания и анализу статута УЦК.

Ключевые слова: украинская эмиграция, Государственный Центр УНР, правительство УНР, статут УЦК, А. Никовский, П. Пилипчук, А. Лукашевич.

The article views history of foundation and the beginning stage of activity of the Ukrainian Central Committee (UCC) in Poland. Its role and place in providing conditions for further functioning of the State Center of Ukrainian People Republic on the territory of Poland are presented. Main trends of committee's activity, its organizational structure, character of interrelationships with government of Ukrainian People Republic are analyzed. Considerable attention is paid on history of foundation and analysis of statute of UCC.

Key words: Ukrainian emigration, State Center of Ukrainian People Republic, government of Ukrainian People Republic, statute of UCC, A. Nikovs'kyi, P. Pylypchuk, A. Luckashevych.

Поразка української армії у боротьбі з більшовиками та її спільний з урядом перехід за р. Збруч у листопаді 1920 р. поставили владні кола УНР перед необхідністю організації українських емігрантів у Польщі, яких наприкінці 1920 р. тут нараховувалося близько 35 тисяч. З іншого боку, перед українською політичною елітою постала гостра потреба забезпечити умови для функціонування Державного Центру Української

© Горбатюк Микола, 2009

Народної Республіки (ДЦ УНР), який після підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянською Росією був змушений продовжувати вести свою діяльність нелегально. Створений навесні-влітку 1921 р. Український центральний комітет (УЦК) мав забезпечити виконання вказаних вище завдань, а саме: бути легальним прикриттям для діяльності державних установ УНР та сприяти забезпеченню економічних, політичних та культурно-освітніх потреб українських емігрантів у Польщі.

У сучасній історичній літературі діяльність УКЦ ще не отримала належного висвітлення. Більшість праць, в яких досліджувалася ця тема, належить польським історикам, зокрема О. Вішці, Я. Бруському та З. Карпусю¹, тоді як українські історики торкалися її переважно в контексті загальних розвідок про українську еміграцію у міжвоєнний період².

Опинившись за межами Батьківщини, українські політики продовжували шукати вихід зі складної військово-політичної та економічної ситуації, в яку потрапив ДЦ УНР. 24 листопада 1920 р. уряд УНР надіслав Міністерству закордонних справ Польської Речі Посполитої (МЗС ПРП) меморіал, в котрому було викладено основні принципи його подальшої діяльності, найважливішим з яких було прагнення і надалі перебувати та функціонувати на території Польщі. Офіційної відповіді на це звернення польська сторона не дала. Українські владні інституції на польській території не були легалізовані, члени уряду УНР та адміністративного апарату продовжували трактуватися як приватні особи³. Починаючи з грудня 1920 р., МЗС ПРП наполягало на необхідності офіційної ліквідації тарнівського урядового осередку. На його місці мав постати формально аполітичний комітет допомоги українським біженцям⁴.

Питання легалізації української еміграції на території Польщі значно загострилося після підписання польсько-радянського мирного договору в Ризі 18 березня 1921 р., відповідно до якого РСФРР почала вимагати від ПРП ліквідації на її території українських державних, політичних і військових структур⁵. 16 квітня 1921 р. голова РНК і народний комісар закордонних справ УСРР Х. Раковський надіслав польському уряду ноту, в якій висловив протест проти діяльності української еміграції під знаком УНР і її «дивного уряду, позбавленого території і влади, існуючого і функціонуючого тільки завдяки допомозі польської влади»⁶.

Ратифікація Ризького мирного договору польським Сеймом 30 квітня 1921 р. теоретично мала стати причиною повної ліквідації ДЦ УНР. Противником цілковитого розірвання стосунків з еміграційним представництвом УНР був II відділ Генерального штабу Міністерства військових справ ПРП. Його керівник підполковник І. Матушевський відстоював думку, що Польща потребує підтримки українських державних чинників, і розробив вказівки, якими мала керуватися польська сторона в цих взаєминах. Йшлося, передусім, про збереження ДЦ УНР і створення умов для його подальшої діяльності⁷.

У Польщі добре розуміли, що відмова в допомозі українській уенерівській еміграції призведе до її автоматичної переорієнтації в бік Ні-

меччини. В результаті у польських урядових колах виникла ідея збереження ДЦ УНР під прикриттям діяльності громадських організацій. У березні 1921 р. з'явилася праця «Pro Memoria»⁸ в якій було викладено погляди польської влади на діяльність різних груп української еміграції, а також розглядалися можливі заходи щодо них. Зокрема передбачалася ліквідація Ради Народних Міністрів УНР, Ради Республіки, Вищої військової ради та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі. Головний отаман мав виїхати у Францію чи Румунію, звідки міг би таємно повернутися у Польщу. Інтернованих вояків пропонувалося висилати групами в Україну, залишивши в Польщі тільки кадри, необхідні для організації майбутньої української армії. У Польщі повинні були залишитись також військові формування Ю. Тютюнника, які мали використовуватись для розвідки, а в разі потреби – для організації диверсій. Тільки Український Червоний Хрест і Український кооперативний союз зберігали свою організаційну структуру та характер діяльності⁸. Текст «Pro Memoria» можна вважати підставою для початку перетрактацій польського уряду з Державним Центром УНР.

У відповідь українська сторона надіслала «Меморіал у справі унормування стосунків польсько-українських у зв'язку з ратифікацією Ризького миру», підготовлений міністром закордонних справ УНР А. Ніковським⁹. Основними пунктами документа були: 1) всі українські державні установи та вищі посадові особи, що перебували на території Польщі – головний отаман, Рада Республіки і уряд УНР – до 1 травня 1921 р. мали видати офіційні акти про свій виїзд із території Польщі і подати їх у польське МЗС; 2) офіційним місцем перебування уряду і Ради Республіки мала стати Болгарія, Угорщина або Франція. З цією метою мав відбутися від'їзд 1–2 міністрів і двох членів Ради Республіки, «задачею яких, – як зазначалось у документі, – буде удавати офіційне упробування цілого центру У.Н.Р. в даній Державі»; 3) з часу формальної ліквідації на всіх офіційних документах, що видавалися головним отаманом, Радою Республіки чи урядом УНР з метою конспірації мало зазначатись офіційне, а не фактичне, місце перебування цих інституцій; 4) для легалізації державних установ УНР, які залишалися на території Польщі, і для уможливлення їхніх легальних стосунків з польськими урядовими установами планувалося створити Український комітет. Комітет мав бути позбавлений будь-яких політичних ознак, а українські державні органи на польському терені мали вести свою роботу таємно¹⁰.

Відповідно до «Меморіалу» місцем перебування Українського комітету мало стати місто Тарнів, де перебували і вели свою роботу уряд УНР та Рада Республіки. Одним із ключових питань, що розглядалися у документі, було фінансування діяльності УНР урядом Польщі. Українська сторона претендувала на щомісячні виплати в розмірі близь-

⁸Документ «Pro Memoria» віднайдено польським дослідником Е. Вішкою в Центральному військовому архіві Польщі. Він зауважив, що цей таємний документ не датований і не підписаний. Єдине, що дає можливість визначити приблизний час його появи – це зміст.

ко 73,5 млн. польських марок (для утримання уряду, Ради Республіки, війська та на допомогу для біженців), а також на одноразову виплату так званої ліквідаційної суми у розмірі близько 48,4 млн. польських марок, яку передбачалось витратити на погашення заборгованості по заробітній платі урядовцям та на законспірування діяльності урядового центру. До 30 квітня асигновані польським урядом кошти могли бути отримані через українську дипломатичну місію у Варшаві, після закінчення цього терміну – лише через Український комітет¹¹.

Зважаючи на обопільну зацікавленість, уряди УНР і ПРП досягли порозуміння у справі подальшої діяльності української політичної еміграції на польській території навіть в обхід умов Ризького мирного договору¹². В одному з обіжників до послів і голів дипломатичних місій міністр закордонних справ УНР А. Ніковський повідомляв про характер подальшої роботи Державного Центру наступне: «Формально Уряд припинив на території Польщі свою працю. Фактично продовжує її й зараз. Дипломатична місія у Варшаві перехвормувалася в Центральний комітет по справам біженців з України. Так її треба далі й називати. В разі потреби, Ви можете давати такі пояснення: Уряд У.Н.Р. знаходиться під цей час в Польщі, але вже давно, ще з моменту підписання Ризького договору, припинив на території Польщі всяку свою діяльність. За кордоном же його іменем ведуть працю Посольства та Дипломатичні Місії. Підготовка загальної повстанчої акції вже давно перенесена була з Польщі на саму Україну, де переводиться Центральним Повстанчим Комітетом»¹³.

За твердженням Е. Вішки, наприкінці весни – на початку літа 1921 р. з'явився ще один документ, який був черговим проектом ліквідації еміграційних структур УНР. У ньому йшлося про те, що під прикриттям тимчасового виїзду з Польщі головного отамана С. Петлюри і кількох міністрів у Варшаві мав виникнути Український комітет допомоги біженцям і емігрантам. Прем'єр-міністр УНР, разом із штатом співробітників у кількості близько 30 осіб, мав осісти в Любліні, організувавши там філію комітету. Міністерство закордонних справ УНР мало залишитися в Тарнові як філія того ж таки комітету. Схожі філії урядових установ УНР мали постати в Ченстохові (Міністерство фінансів) та Пйорткові (Військова ліквідаційна комісія, Генеральний штаб та зменшене до мінімуму Міністерство військових справ). Головний отаман мав знаходитись в одній з місцевостей вздовж траси Люблін-Варшава, що мало сприяти швидкому зв'язку з державними установами УНР. Запропонована українським урядом ліквідаційна сума збільшувалась до 50 млн. польських марок, а бюджет – до 75 млн.¹⁴

Таким чином уряд УНР був змушений припинити свою легальну діяльність у Польщі. Виконуючи взяті на себе зобов'язання, українська сторона організувала Український центральний комітет – інституцію, яка мала бути офіційною «вивіскою» подальшої діяльності УНР на польській території і при посередництві якої відтепер мали відбуватися всі взаємовідносини між Державним Центром УНР у Тарнові та урядом

ПРП¹⁵. Його засновниками стали міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, голова комісії у закордонних справах Ради Республіки П. Пилипчук, (як неформальні представники українського уряду вони із середини квітня 1921 р. перебували у Варшаві і вели неофіційні переговори з польськими урядовими колами про подальшу долю Державного Центру УНР), а також заступник голови дипломатичної місії УНР у Польщі А. Лукашевич¹⁶.

Основним завданням УЦК, як відзначалося у його статуті, було «забезпечення всіх матеріальних і духовних потреб біженців громадян Української Народньої Республіки як цивільних, так і військових, що перебувають на території Річі Посполитої Польської і взагалі за кордоном». До функцій УЦК, зокрема, належало опікування матеріальним, юридичним, санітарно-медичним та фізичним станом біженців, а також забезпечення їхніх культурно-освітніх і релігійних потреб. Для здійснення зазначених вище завдань він мав право засновувати інтернати, майстерні, видавництва, кооперативи, їдальні, бібліотеки, лікарні, дитячі садки, школи, різні спілки і товариства, юридичні консультації та ін. Комітет володів усіма правами юридичної особи, а саме: купувати, продавати і заставляти рухоме і нерухоме майно, робити позики, засновувати філії, вести офіційні зносини з польськими урядовими установами та громадськими і політичними організаціями. Джерелами його фінансування, відповідно до статуту, мали бути добровільні пожертви громадян, прибутки від заснованих комітетом підприємств, суми одержані від польських громадських та інших установ¹⁷. Один раз на рік мали відбуватися загальні збори (*walne zgromadzenie*) всіх членів УЦК, які скликалися з метою розгляду звітів про діяльність комітету та затвердження його бюджету. Під час них могли вноситись пропозиції щодо змін до статуту чи ліквідації організації, а також обиралася ревізійна комісія для контролю за витратою коштів. У статуті передбачалась можливість створення нових відділів (філій) комітету, а також унормовувалась процедура кооптації нових членів¹⁸.

Про діяльність Українського центрального комітету А. Ніковський на допитах в ОДПУ в 1929 р. свідчив: «Основоположники мали закликати від себе членів комітету в необмеженім числі, діставати гроші від урядових установ і приватних осіб, закладати філії по всій Польщі, допомагати українській людності в Польщі грошево, культурно і організаційно, брати на себе підприємства, промислові заклади, основувати школи, яслі і т. п. Цьому комітетові, як установі цілком легальній, поляки мали асигнувати вільно відповідні суми грошей, а комітет, записавши до свого складу всю Раду Міністрів УНР, розподіляв одержані кошти між усіма міністерствами, тепер уже в порядку персональної допомоги кожному урядовцеві»¹⁹. Отже, на початковому етапі свого існування УЦК був фіктивною організацією, одне з основних завдань якої полягало в легалізації фінансування уряду УНР польською стороною.

Розробку статуту УЦК було доручено голові неофіційної делегації УНР до польського уряду, міністру закордонних справ УНР А. Ніковському.

Очевидно, готовий текст статуту затвердила Рада Народних Міністрів УНР ще до виїзду згаданої делегації у Варшаву.

Омелян Вішка твердить про існування чотирьох редакцій цього документа²⁰. На нашу думку, різних варіантів статуту, які виникали в результаті корегування його змісту польською владою, має бути більше, але не всі вони віднайдені або збереглися до нашого часу. В подальшому аналізі використовуватимуться три варіанти цього документа (див. док. № 1–3).

Першою з'явилася українська версія статуту, яка, очевидно, була затверджена РНМ УНР в середині квітня 1921 р. (див. док. № 1). Деякі положення у цьому варіанті статуту (питання про джерела фінансування УЦК, місце його перебування, спосіб зв'язку комітету з польськими державними установами) не влаштували уряд ПРП. Протягом травня 1921 р. польська влада неодноразово вносила корективи у запропонований українською стороною документ. Новий варіант статуту УЦК українська делегація у Варшаві отримала 2 червня 1921 р. Про зміни, внесені до нього, А. Ніковський повідомляв голові РНМ УНР В. Прокоповичу: «Статут Центр[ального] Комітету сьогодні прислали нам з МЗС [Польщі]. Сильно змінений. Між иншим проставлено місце перебування Комітету в Варшаві. Викинуто пункт, що органом ділових і формальних стосунків комітету з польським Урядом являється його Варшавська Філія, що гроші добуває з урядових інституцій, що зноситься комітет з урядовими інституціями. Агче нічого такого в статуті не лишилося і про це доведеться знов говорити»²¹.

У ході редагування польською владою статут зазнав таких змін:

У параграф української версії статуту «Центральний Український Комітет має право закладати свої Філії в різних місцях Польщі і через Філії а також і безпосередньо вести офіційні зносини з польськими урядовими інституціями а також громадськими і політичними організаціями» (див. док. № 1) було замінено на: «Zarząd w miarę potrzeby zakłada oddziały i wyznacza ich kierowników. Oddziały podlegają kontroli i kierownictwu zwierzchniemu Zarządu w granicach statutu niniejszego. Na walnych zgromadzeniach reprezentowane są przez swych kierowników. Przez oddziały a także i bezpośrednio Centralny Komitet Ukraiński ma prawo znoszenia się z władzami oraz organizacjami społecznymi» (див. док. № 3)*.

У VII параграфі статуту, зміст якого визначав джерела надходження грошових засобів УЦК 4 пункт «з сум, що будуть одержані від різних урядових та громадських установ» (див. док. № 1) було замінено на «z sum, otrzymanych od różnych instytucji społecznych i innych» (див. док. № 2, 3)**.

* «Правління (Дирекція) має право в міру потреби засновувати відділи і призначати їх керівників. Відділи підлягають контролю і начальному керівництву Правління (Дирекції) у межах цього статуту. На загальних зборах відділи представляють їхні керівники. Через відділи, а також і безпосередньо Український центральний комітет має право зноситися з органами влади і суспільними організаціями».

** «із сум, отриманих від різних інституцій громадських та інших».

Польська сторона особливий акцент робила на тому, щоб у статуті не було жодних згадок про українську державність, а сам комітет виглядав як цілком аполітична організація. З цією метою було внесено зміни у VII параграф статуту, де речення «Центральний Український Комітет [...] видає посвідки біженцям-громадянам Української Народньої Республіки» (див. док. № 1) було замінено на «Centralny Komitet Ukraiński [...] wydaje zaświadczenia uchodźcom z Ukrainy» (див. док. № 3)*.

Також із української редакції статуту було вилучено VI параграф «Відпоручником Центрального Українського Комітету для ділових і формальних зносин з Урядом Річи Посполитої Польської являється Варшавська Філія Комітету» (див. док. № 1), замість якого з'явився параграф: «Осідком Комітету є Варшава» («Siedzibą Komitetu jest m. Warszawa») (див. док. № 2, 3).

Слід зазначити, що українські урядові кола важливе значення приділяли діяльності Варшавської філії УЦК, яка, як планувалося, фактично мала стати експозитурою уряду УНР. Її створення активно лобював міністр закордонних справ УНР А. Ніковський. «Варш[авська] Філія, – писав він у листі до А. Лукашевича на початку червня 1921 р., – являється фактично нашою експозитурою. При ній дві секції військова і дипломатична. У всіх справах, що торкаються Польщі, обидві секції підлягають філії (експозитурі). В справах зносин з представниками інших держав компетенція експозитури поширюється тільки на тактичні моменти в роботі Дипл[оматичної] Місії (координація). Військова секція координує свої заходи перед пред[ставни]ками інших держав з роботою Експозитури. Справами Експозитури керують два урядовця (намічені *(перше прізвище нерозбірливо – М. Г.)* і Трепке)»²². Про серйозність намірів українського уряду стосовно заснування згаданої філії свідчить «Інструкція Варшавській філії Українського центрального еміграційного комітету». Цей документ регламентував роботу організації, визначав її структуру і склад, закріплював жорстке підпорядкування філій Українському центральному комітету і т. д.²³ (див. док. № 4). Проте, незважаючи на підвищену активність українських урядових інституцій, спрямовану на організацію Варшавської філії УЦК, цю установу не було створено через протидію польського уряду.

Офіційною датою затвердження статуту УЦК, яка значиться наприкінці деяких варіантів документа, є 27 квітня 1921 р. Автор статті поділяє думку Я. Бруського і О. Вішки про те, що остаточна версія статуту УЦК з'явилася дещо пізніше, а квітнева дата мала лише сигналізувати про те, що Український центральний комітет виник до ратифікації Ризького мирного договору, яка відбулася 30 квітня 1921 р.²⁴ Докази того, що статут УЦК було розроблено після 27 квітня 1921 р., містяться у листуванні голови української делегації до уряду ПРП А. Ніковського з прем'єр-міністром УНР В. Прокоповичем. Зокрема, 26 квітня 1921 р. А. Ніковський писав, що «справа функцій і назви «Укр[аїнського]

* «Український центральний комітет [...] видає посвідчення біженцям з України».

Центр[ального] Комітету» ще не з'ясована навіть [в] кругах. З нею прийдеться ще до розмов і торгів»²⁵, а в листах від 17 травня і 2 червня доповідав про внесення польською стороною змін до тексту статуту УЦК²⁶. Між іншим А. Ніковський зазначав, що «поляки Статутіві і самому комітетові надають тільки демонстраційне значіння»²⁷. Ще одним доказом того, що комітет організовано наприкінці літа 1921 р., може послужити доповідь А. Ніковського про утворення УЦК, зачитана ним на засіданні РНМ УНР 31 серпня 1921 р.²⁸

Юридичне оформлення УЦК відбулося 9 серпня 1921 р.²⁹, коли його статут було зареєстровано Міністерством внутрішніх справ Польщі. Наступного дня на підставі IV пункту статуту³⁰ до його складу кооптовано 15 нових членів, запрошених засновниками комітету: Є. Лукасевича, С. Стемповського, Г. Юзефського, єпископа Діонісія Валединського, І. Фещенка-Чопівського, О. Саліковського, І. Кабачківа, А. Лівницького, І. Огієнка, П. Зайцева, Й. Волошиновського, Л. Михайліва та генералів Армії УНР В. Зелінського, М. Безручка і С. Дельвіга. Основоположники УЦК становили собою Дирекцію (Zarząd) комітету. Вони обрали своїми заступниками Є. Лукасевича, С. Стемпковського та Г. Юзефського³¹. 15 жовтня 1921 р. на засіданні Дирекції УЦК про свій вихід зі складу комітету заявили О. Саліковський та І. Кабачків. Тоді ж у зв'язку з виїздом із Варшави генерала В. Зелінського до складу УЦК було кооптовано полковника О. Данильчука, якому також було доручено керівництво 4-ою секцією³².

Одночасно із виникненням УЦК з'явилася його філія у Тарнові, яку очолював міністр внутрішніх справ УНР в уряді П. Пилипчука – В. Гієнко-Савійський. На початку лютого 1922 р. він склав з себе повноваження керівника філії, які 4 лютого 1921 р. на засіданні Дирекції УЦК було передано міністру ісповідань в новому уряді А. Лівницького – І. Огієнку³³. На цьому ж засіданні вирішено заснувати в Тарнові під керівництвом М. Левицького Санітарний відділ УЦК, який мав постати на місці Управи Українського Червоного Хреста³⁴.

З осені 1921 р. УЦК почав виконувати певні політичні функції. Водночас зростав вплив А. Лукашевича, з яким, як з головою легальної української організації на території Польщі – Українського центрального комітету, і прагнули співпрацювати представники польської влади. Так, восени 1921 р. відбулися зустрічі А. Лукашевича з міністром праці і громадської опіки ПРП Л. Даровським (обговорювалися перспективи України в загальноєвропейській політиці та ставлення Польщі до УНР), головою спілки зовнішньої торгівлі Б. Гродзецьким (з приводу надання кредиту для організації майстерень для емігрантів з України), верховним комісаром у справах репатріації В. Грабським (щодо можливості перенесення табору інтернованих в Ченстохові в інше місце), міністром юстиції Б. Соболевським, міністром внутрішніх справ С. Довнарівичем³⁵, прем'єр-міністром Польщі А. Поніковським, маршалком Союму та представниками католицької церкви. Як голова НДМ УНР у Польщі А. Лукашевич підтримував зв'язки з представниками іноземних держав³⁶.

Одне із головних питань, яке розглядалося на зустрічах голови УЦК з представниками польської влади, було питання визначення юридичного статусу українських емігрантів. Польська сторона беззаперечно визнавала право на політичний притулок усіх вихідців з України, які прибули у Польщу до 12 жовтня 1920 р. Що стосувалося інших українських біженців, то право на політичний притулок вони могли отримати лише після їх реєстрації Українським центральним комітетом із наступним затвердженням списків емігрантів з України у Міністерстві внутрішніх справ ПРП³⁷.

Справа фінансування ДЦ УНР також значною мірою зосередилась у руках А. Лукашевича. Так, наприкінці жовтня 1921 р. через НДМ УНР у Варшаві «пройшло» 10 000 000 польських марок і 10 000 французьких франків призначених для ДЦ УНР³⁸. Наприкінці 1921 р. міністр праці і громадської опіки ПРП Л. Даровський повідомив А. Лукашевича про можливість асигнування Українському центральному комітету 68 млн. польських марок, а також пообіцяв сприяти вирішенню цієї справи шляхом переговорів з міністром фінансів Є. Міхальським³⁹.

Починаючи з осені 1921 р., А. Лукашевич як голова УЦК веде низку фінансових справ українського уряду. Зокрема, справу про матеріальні і грошові цінності, привласненні польськими військовими в середині 1920 р. під час пограбування Державної скарбниці УНР⁴⁰. Зважаючи на політичну ситуацію, А. Лукашевич вважав за доцільне вести цю справу не від імені уряду УНР, а від імені аполітичного Українського центрального комітету⁴¹. Також А. Лукашевич намагався відсудити у польської влади автомобілі, які перебували у власності УНР, але в ході бойових дій різними шляхами були привласнені поляками⁴².

Складність цих справ полягала у тому, що їх потрібно було вести від імені УЦК, якого на момент *формальної* (виділено нами – *М.Г.*) ліквідації Державного Центру УНР в Польщі (1 травня 1921 р.) ще фактично не існувало. Такий стан справ змусив А. Лукашевича йти на різні хитрощі. 29 листопада 1921 р. він звернувся до РНМ УНР з проханням видати нотаріально засвідчене уповноваження, яке б давало право «виступити перед різними судовими й адміністративними інституціями в справах одержання майна й грошей, належних У.Н.Р. (рівенські цінності, авто і т. и.)». При цьому А. Лукашевич зауважував, що уповноваження «могло би мати правне значіння, коли б воно було датовано 25 квітня ц. р. (1921 р. – *М. Г.*) і підписано особами, що займали зазначені під його текстом міністерські посади до 26 квітня 1921 р.»⁴³ Невідомо, чи було згадане уповноваження видане РНМ УНР, але його текст, розроблений самим А. Лукашевичем, зберігся в ЦДАВО України⁴⁴ (див. док. № 5).

Наприкінці листопада 1921 р. виникла Жіноча підсекція Першої секції УЦК. Її очолила президія у складі: голова – О. Лукашевич, заступника голови – Н. Саліковська, секретар – М. Чуйківна. Жіноча підсекція не була повноправною організаційною структурою – її діяльність повністю регламентувалася УЦК. Наприклад, дозвіл на збір коштів підсекція могла отримати лише після його розгляду на засіданні Дирекції комітету⁴⁵.

2 грудня 1921 р. на пропозицію голови УЦК А. Лукашевича Жіночу підсекцію Першої секції УЦК перетворено на самостійну структурну одиницю у складі комітету. Одночасно підсекція отримала дозвіл на влаштування благодійної вечірки з метою збору речей і пожертв для українських інтернованих вояків та біженців при умові передачі всіх отриманих прибутків до каси УЦК⁴⁶. Зібрані під час цього заходу 107644 польські марки було розподілено між інтернованими у таборах Каліш і Стшалково⁴⁷. Ще однією значною акцією Жіночої підсекції була безкоштовна роздача харчових продуктів, тютюну, сорочок, штанів та шкарпеток найбільш бідним емігрантам з України, здійснена у другій половині грудня 1921 р.⁴⁸ На початковому етапі свого існування Жіноча підсекція працювала на основі прийнятого 13 грудня 1921 р. «Регуляміну Жіночої підсекції Українського Центрального Комітету», яким регламентувалися функції, склад та повноваження цієї організації (див. док. № 6).

Засідання Дирекції Українського центрального комітету у вересні-грудні 1921 р. – на початку 1922 р. переважно відбувалися за участі голови комітету – А. Лукашевича, членів – Г. Йозефського, керівників секцій – С. Стемповського, Є. Лукашевича, Л. Михайлова, О. Данильчука та секретаря – П. Зайцева⁴⁹. При цьому слід зазначити, що два засновники комітету – А. Ніковський та П. Пилипчук – не брали активної участі у роботі організації.

Серед членів УЦК склався певний розподіл сфер діяльності. Так, наприклад, С. Стемповський опікувався українськими студентами (патронат) та організацією культурно-освітньої допомоги емігрантам, М. Левицький та Є. Лукашевич – медично-санітарним забезпеченням українських біженців у Польщі, Л. Михайлів – справою працевлаштування українських емігрантів та інтернованих вояків, а також організацією дешевих їдалень для емігрантів у Варшаві, Ченстохові, Тарнові⁵⁰.

Відчуваючи зростання своєї ваги в організації, А. Лукашевич навіть намагався впливати на кадрову політику Міністерства закордонних справ УНР. Яскравим прикладом цього є його відмова визнати офіційне призначення цим міністерством Ю. Білиця на одну з керівних посад в УЦК та НДМ УНР у Варшаві. Рішення А. Лукашевича не було достатньо вмотивованим, оскільки єдиним аргументом проти кандидатури Ю. Білиця було небажання іншого члена комітету Є. Лукашевича співпрацювати з останнім⁵¹.

13 жовтня 1921р. А. Ніковський надіслав А. Лукашевичу листа, в якому писав, що «не знаходить причин, заслуговуючих на увагу, щоб призначення п. Білиця касувати, та наказ свій од 20 вересня б. р. ч. 98 потверджує, тим більше, що *ні весь склад Комітету ні окремі його члени не можуть диктувати складу й умов праці дипломатичній Місії* (виділено нами – М. Г.), котра в адміністративному відношенні може підлягати тільки Міністерству»⁵².

15 жовтня в листі у відповідь А. Лукашевич висловив свою незгоду з рішенням міністра, вважаючи що такі поважні люди як голова Дирекції УЦК А. Лукашевич та керівник Першої секції УЦК Є. Лукашевич «мусять

мати право голосу». Разом з цим він заявив про свою і Є. Лукасевича демісію⁵³. Із А. Лукашевичем солідаризувалися С. Стемповський та Г. Юзефський, які 15 жовтня 1921 р. на засіданні Дирекції УЦК також оголосили про свій вихід зі складу комітету⁵⁴.

У відповідь на виступ керівників УЦК А. Ніковський надіслав А. Лукашевичу листа, в якому, характеризуючи роль і місце комітету в державно-політичному житті УНР, писав: «Що до У.Ц.К. повинно мати мій погляд, що його я розвивав на перших зборах У.Ц.К., за інструкцією для Вас як Посла і Голови У.Ц.К., бо цей Комітет – інституція зовсім не громадська, а урядова фірма, фікція, котрої фактичне існування може бути тільки назверхнім, зовнішнім. Про демісію Вашу, як Голови Комітету не може бути ніякої розмови, бо для польського уряду існують тільки три члени-фундатори. Отже коли б, наприклад, за Вами вийшов і я з Комітету, то комітет мусів би закритися. Значить ніхто з осіб, що підписали статут, не матиме ніколи права виходити з Комітету, бо інакше він зробив би злочин перед самим Державним Центром. Розпоряджатися комітетом має право кожний даний Уряд У.Н.Р., а члени-фундатори виконують накази Уряду механічно. Ніяка група запрошених членів не може нести розпорядчих функцій. Члени дирекції, заступники п. Пилипчука і мене, використовуються тільки для прилюдних виступів.

Підібраних мною і Вами членів Комітету без згоди Уряду не можна збирати на збори і наради. Пишуться тільки фіктивні протоколи Дирекції. До Комітету не вільно запрошувати без відома Уряду нікого з нових членів.

Посол наш у Варшаві користується Комітетом тільки як фірмою для своїх виступів, але часом треба зоставляти цю вивіску в міністерських приємних, де можна і треба розконспіровуючи справу. Ніяких своїх коштів Комітет не має без дозволу і згоди на те Уряду, отже і ніяких розподільчих функцій не несе. Заяви всяких організацій про допомогу розглядає і рішає Уряд. Комітет їм веде тільки фіктивну протоколяцію і видає фіктивні, відповідно до рішення Уряду, резолюції»⁵⁵.

На таких засадах Український центральний комітет функціонував до початку 1922 р. Після відставки кабінету П. Пилипчука 14 січня 1922 р. два засновники УЦК – П. Пилипчук і А. Ніковський – не тільки відійшли від урядової праці, а й втратили важелі впливу на напрямок роботи організації. З цього часу комітет перестає виконувати функцію прикриття роботи ДЦ УНР і все виразніше починає працювати у напрямку організації допомоги емігрантам з України.

Таким чином, початковий етап діяльності Українського центрального комітету характеризувався перманентною боротьбою між керівництвом УЦК, яке намагалося надати йому реальних повноважень у напрямку допомоги емігрантам з України, та урядом УНР, що і надалі прагнув використовувати цю організацію для прикриття своєї діяльності. Із втратою Державним Центром УНР реальної можливості впливати на події як на Україні, так і в середовищі української еміграції в Польщі (особливо після невдалого Другого зимового походу військ УНР під

проводом Ю. Тютюнника), УЦК поступово набуває тих функцій, що були закріплені за ним у його ж статуті і протягом 1922 р. перетворюється на повноцінного поборника інтересів української еміграції в Польщі.

Нижче публікуємо документи, що стосуються УЦК у Польщі. Вони публікуються без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. Апострофи у словах з апострофом, пропущені букви, описки та явні помилки виправлено без застереження. Відсутні у тексті документів пунктуаційні знаки проставлено таким чином, що вони не спотворюють їх змісту.

¹ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. – 752 s.; *Bruski J. J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) – Krakow, 2000. – 600 s.; *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997.–210 s.

² *Піскуп В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). – К. ; Нью-Йорк, 2006. – 673 с.; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів, 2000.–278 с.

³ *Bruski J. J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej... – S. 252–253.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3656, оп. 1, спр. 25, арк. 6.

⁵ Український вістник. – Львів, 1921. – 22 березня.

⁶ *Dokumenty i Materiały do historii stosunków polsko-rodzieckich.* – Warszawa, 1965. – Т. IV. – S. 4–6.

⁷ *Bruski J. J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej... – S. 257.

⁸ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 34–35.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 490, арк. 82–89.

¹⁰ Там само, арк. 82–83.

¹¹ Там само, арк. 85–87.

¹² Там само, спр. 24, арк. 34–35, 37–37 зв.; ф. 3656, оп. 2, спр. 19, арк. 83.

¹³ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 324, арк. 82.

¹⁴ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 36.

¹⁵ *Bruski J. J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej... – S. 261–262; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 37.

¹⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБ України), спр. 67098 ФП, т. 59, ч. 1, арк. 243; Там само, ч. 3, арк. 666.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 258, арк. 122.

¹⁸ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 1а, арк. 3–4; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 40.

¹⁹ ГДА СБ України, спр. 67098 ФП, т. 59, ч. 1, арк. 135.

²⁰ *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 39.

²¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 24, арк. 127–128.

²² Там само, арк. 128.

²³ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 283, арк. 1; ф. 3696, оп. 2, спр. 258, арк. 123–124.

²⁴ *Bruski J. J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej... – S. 260; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 39.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 24, арк. 35 зв.

²⁶ Там само, арк. 100, 127–128.

²⁷ Там само, арк. 100.

²⁸ Там само, ф. 3205, оп. 1, спр. 66, арк. 207.

²⁹ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 2, арк. 24.

- ³⁰ Там само, спр. 1 а, арк. 3 зв.
- ³¹ *Bruski J. J.* Petlugowcy. Centrum Państwowe Ukrainiskiej... – S. 260–262; *Колянчук О.* Українська військова еміграція ... – С. 41–42; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce... – S. 40.
- ³² ЦДАВО України, ф. 3508, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.
- ³³ Там само, спр. 2, арк. 6.
- ³⁴ Там само, арк. 6 зв.
- ³⁵ Там само, спр. 1, арк. 14–20.
- ³⁶ Там само, спр. 2, арк. 2–24.
- ³⁷ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 199, арк. 199; ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 52.
- ³⁸ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 199, арк. 142.
- ³⁹ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.–19.
- ⁴⁰ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 258, арк. 87.
- ⁴¹ Там само, спр. 199, арк. 129–133.
- ⁴² Там само, арк. 137–137 зв.
- ⁴³ Там само, арк. 176.
- ⁴⁴ Там само, арк. 177.
- ⁴⁵ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 1, арк. 11–11 зв.
- ⁴⁶ Там само, арк. 8.
- ⁴⁷ Там само, спр. 2, арк. 2–2 зв.
- ⁴⁸ Там само, спр. 1, арк. 12 зв.
- ⁴⁹ Там само, арк. 1–13; спр. 2, арк. 2–26.
- ⁵⁰ Там само, спр. 1, арк. 1–14.
- ⁵¹ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 199, арк. 125.
- ⁵² Там само, арк. 121.
- ⁵³ Там само, спр. 130, арк. 195–196.
- ⁵⁴ Там само, ф. 3508, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.–3.
- ⁵⁵ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 46, арк. 176–176 зв.

№ 1

СТАТУТ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ПОЛЬЩІ*

27 квітня 1921 р., м. Варшава

І. Центральний Український Комітет має своїм завданням забезпечення всіх матеріальних і духовних потреб біженців-громадян Української Народньої Республіки як цивільних, так і військових, що перебувають на терені Річі Посполітої Польської і взагалі за кордоном.

Зокрема до функцій Центрального Українського Комітету належить:

- а) опікування матеріальним станом біженців,
- б) опікування юридичним, санітарно-медичним та фізичним станом біженців,
- в) опікування релігійними, культурними та освітніми потребами біженців (організація шкільної справи і наукової діяльності по всіх галузях: економічної, фінансової, соціальної, гуманітарної, національної і т. и.)

* Ймовірно, що ця версія статуту була затверджена РНМ УНР ще до виїзду української делегації (А. Ніковський, П. Пилипчик) до Польщі.

II. Для здійснення зазначених в арт[икулі] I завдань Центральний Український Комітет, опікуючись всебічним забезпеченням культурних та матеріальних потреб біженців, поміж иншим улаштовує і засновує: а) інтернати, б) майстерні, в) видавництва, г) кооперативи, д) їдальні, е) бібліотеки, ж) читальні, з) лікарні, і) амбулаторії, к) діточі садки, л) спортивні гуртки, м) школи, н) лекції, о) різні спілки і товариства, п) юридичні консультації, р) релігійні товариства.

III. Центральний Український Комітет має право:

- а) придбання і продажу рухомого і нерухомого майна,
- б) право заставлення майна,
- в) право робити позики і
- г) взагалі користується всіма правами юридичної особи.

Примітка: Довірености і иншого рода акти в імені Центрального Українського Комітету підписуються трома членами, що уповноважені на це Комітетом.

IV. Фундаторами Центрального Українського Комітету являються особи, що підписують цей статут, а також вони являються його виконавчим органом.

Примітка: Центральний Український Комітет має право кооптації нових членів.

V. Центральний Український Комітет має право закладати свої Філії в різних місцях Польщі і через Філії а також і безпосередньо вести офіційні зносини з польськими урядовими Інституціями а також громадськими і політичними організаціями.

VI. Відпоручником Центрального Українського Комітету для ділових і формальних зносин з Урядом Річи Посполитої Польської являється Варшавська Філія Комітету.

VII. Грошові засоби Центрального Українського Комітету складаються: 1) з добротних внесень і пожертв, 2) з прибутку від заснованих Комітетом підприємств, 3) з прибутку від вечірок, вистав, рефератів, лекцій, концертів і т[аке] и[нше] і 4) з сум, що будуть одержані від різних урядових та громадських установ.

VIII. Центральний Український Комітет має свою печатку і видає посвідки біженцям-громадянам Української Народної Республіки.

IX. Прикорочення діяльності Центрального Українського Комітету наступає після ухвали Комітету. Ця ухвала встановляє порядок ліквідації майна і всіх матеріальних засобів.

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 258, арк. 122–122 зв. Машинопис. Копія.

№ 2

СТАТУТ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ПОЛЬЩІ¹

27 квітня 1921 р. м. Варшава

I. Центральний Український Комітет має своїм завданням забезпечення всіх матеріальних і духовних потреб біженців-громадян Української

Народньої Республіки як цивільних, так і військових, що перебувають на терені Річі Посполитої Польської і взагалі за кордоном.

Зокрема, до функцій Центрального Українського Комітету належить:

- а) опікування матеріальним станом біженців,
- б) опікування юридичним, санітарно-медичним та фізичним станом біженців,
- в) опікування релігійними, культурними та освітніми потребами біженців (організація шкільної справи і наукової діяльності і т.и.)

II. Для здійснення зазначених в арт[икулі] I завдань Центральный Український Комітет, опікуючись всебічним забезпеченням культурних та матеріальних потреб біженців, поміж иншим улаштовує і засновує:

- а) інтернати, б) майстерні, в) видавництва, г) кооперативи, д) їдальні, е) бібліотеки, ж) читальні, з) лікарні, і) амбулаторії, к) діточі садки, л) спортивні гуртки, м) школи, н) лекції, о) різні спілки і товариства, п) юридичні консультації, р) релігійні товариства.

III. Центральный Український Комітет має право:

- а) придбання і продажу рухомого та нерухомого майна,
- б) право заставлення майна,
- в) право робити позики і
- г) взагалі користується всіма правами юридичної особи.

Примітка: Довірености і иншого рода акти в імені Центрального Українського Комітету підписуються трома членами, що уповноважені на це Комітетом.

IV. Фундаторами Центрального Українського Комітету являються особи, що підписують цей статут, а також вони являються його виконавчим органом.

Примітка: Центральный Український Комітет має право кооптації нових членів.

V. Центральный Український Комітет має право закладати свої Філії в різних місцях Польщі і через Філії а також і безпосередньо вести офіційні зносини з польськими урядовими Інституціями а також громадськими і політичними організаціями.

VI. Грошові засоби Центрального Українського Комітету складаються: 1) з добротних внесень і пожертв, 2) з прибутку від заснованих Комітетом підприємств, 3) з прибутку від вечірок, вистав, рефератів, лекцій, концертів і т. и. і 4) з сум, що будуть одержані від різних громадських та інших установ.

VII. Центральный Український Комітет має свою печатку і видає посвідки біженцям-громадянам Української Народньої Республіки.

VIII. Осідком Комітету є Варшава.

IX. Прикорочення діяльності Центрального Українського Комітету наступає після ухвали Комітету. Ця ухвала встановляє порядок ліквідації майна і всіх матеріальних засобів.

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 283, арк. 13в. Машинопис. Копія.

№ 3

СТАТУТ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ПОЛЬЩІ²

Квітень 1921 р., м. Варшава

I) Zadaniem Centralnego Komitetu Ukraińskiego jest zaspokajanie wszystkich materialnych i duchownych potrzeb uchodźców z Ukrainy, którzy przebywają na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. W szczególności do funkcji Centralnego Komitetu Ukraińskiego należy:

- a) opieka nad materialnym stanem uchodźców,
- b) opieka nad prawnym, sanitarnym i fizycznym stanem uchodźców,
- c) opieka nad religijnymi, kulturalnymi i oświatowymi potrzebami uchodźców (organizacja szkolnictwa, działalności naukowej i t. p.),

Terenem działalności Centralnego Komitetu Ukraińskiego jest Rzeczpospolita Polska. Działalność Komitetu podlega przepisom miejscowym o stowarzyszeniach i związkach.

II) Dla urzeczywistnienia wyszczególnionych w § 1 zadań Centralnego Komitetu Ukraińskiego, mając na względzie wszechstronne zaspokojenie kulturalnych i materialnych potrzeb uchodźców, między innymi organizuje i zakłada: a) internaty, b) warsztaty, c) wydawnictwa, d) kooperatywy, e) stołówki (jadłodajnie), f) biblioteki, g) czytelnie, h) szpitale i ambulatoria, k) ogródki dziecięce, l) stowarzyszenia sportowe i gimnastyczne, m) szkoły, n) wykłady, o) różnego rodzaju spółki i towarzystwa, p) biura porad prawnych, r) stowarzyszenia religijne.

Institucje i przedsiębiorstwa powyższe powstają i działają zgodnie z miejscowymi przepisami prawa i rozporządzeniami władzy.

III) Centralny Komitet Ukraiński ma prawo: a) nabywania i sprzedaży ruchomego i nieruchomego majątku, b) zaciągania pożyczek w ogóle i pod zastaw majątku, c) korzysta w ogóle ze wszystkich praw przysługujących osobie prawnej.

Uwaga: Plenipotencje oraz wszelkiego rodzaju akty w imieniu Centralnego Komitetu Ukraińskiego podpisują trzej członkowie, upoważnieni do tego przez Zarząd.

IV) Do składu Centralnego Komitetu Ukraińskiego należą: założyciele oraz 15 osób, zaproszonych przez nich na Członków Komitetu.

Założyciele stanowią stały Zarząd Komitetu. Założyciele kooptują 3-ch Członków do Zarządu jako zastępców na wypadek choroby lub nieobecności którego z Członków Zarządu.

Do kompetencji Zarządu należy: wykluczanie członków Komitetu za ich działalność, szkodliwą dla Komitetu, kooptowanie nowych Członków na miejsce wykluczonych, zarządzanie majątkiem i funduszami Komitetu, prowadzenie rachunkowości zgodnie z przepisami prawa i zwyczajami, decyzje w sprawie nabycia i zbycia nieruchomości, sporządzanie sprawozdań rocznych z działalności i rachunkowości Komitetu oraz budżetu na rok następny, tworzenie oddziałów i nadzór za ich działalnością, w ogóle kierownictwo

діяльністю Комітету oraz przedstawicielstwo i odpowiedzialność wobec władz i instytucji rządowych społecznych, instytucji i osób prywatnych.

Zarząd dzieli między Członków funkcje przewodniczącego, skarbnika i sekretarza.

Posiedzenia Zarządu odbywają się nie rzadszej niż raz na miesiąc i są prawomocne przy obecności trzech Członków.

Z posiedzeń Zarządu sporządzane się protokoły, podpisane przez przewodniczącego i sekretarza.

V) Zarząd w miarę potrzeby zakłada oddziały i wyznacza ich kierowników. Oddziały podlegają kontroli i kierownictwu zwierzchniemu Zarządu w granicach statutu niniejszego. Na walnych zgromadzeniach reprezentowane są przed swych kierowników.

Przez oddziały a także i bezpośrednio Centralny Komitet Ukraiński ma prawo znoszenia się z władzami oraz organizacjami społecznymi.

VI) Zarząd zwołuje raz na rok walne zgromadzenie w celu przedstawienia sprawozdań z działalności, rachunkowości oraz przedstawienia budżetu na rok następny do zatwierdzenia.

Do kompetencji walnego zgromadzenia należy: wybór Komisji Rewizyjnej na rok jeden w celu sprawdzania rachunkowości i stany kasy Komitetu i przedstawiania w tej mierze wniosków Walnemu Zgromadzeniu, decyzji w sprawie zmiany statutu oraz likwidacji Komitetu wraz ze wskazaniem porządku likwidacji majątku i Komitetu i wszelkich jego zasobów materialnych.

Walne Zgromadzenie zwołuje się za pomocą imiennych zaproszeń Członków i jest prawomocne bez względu na ilość obecnych.

VII. Fundusze Centralnego Komitetu Ukraińskiego składają się:

- 1) z dobrowolnych składek i ofiar,
- 2) z dochodów, które dadzą założone przez Komitet przedsiębiorstwa,
- 3) z dochodów, które dadzą koncerty, przedstawienia, wykłady i t. p.
- 4) z sum, otrzymanych od różnych instytucji społecznych i innych.

VIII) Centralny Komitet Ukraiński posiada własna pieczęć i wydaje zaświadczenia uchodźcom z Ukrainy.

IX) Siedzibą Komitetu jest m. Warszawa.

ЦДАВО України, ф. 3508, оп. 1, спр. 1 а, арк. 3–4. Машинопис. Копія.

№ 4

ІНСТРУКЦІЯ ВАРШАВСЬКІЙ ФІЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ³

§ 1

Філія складається з Голови і трьох Членів, які персонально призначаються Центральним Комітетом. На одного з Членів покладаються Центральним Комітетом обов'язки заступника Голови Філії на випадок його відсутності.

§ 2

В своїй діяльності Філія керується Статутом Українського Центрального Комітету, а також цією інструкцією. В випадках непередбачених статутом, чи інструкцією Філія керується директивами, чи вказівками Центрального Комітету.

§ 3

Справи та питання, які виникають з діяльності Філії, розглядаються і розв'язуються колегіальним шляхом в засіданнях Філії. Внески в засідання робляться Головою Філії чи окремими Членами її. Для дійсності цих засідань, мусять бути присутніми в них Голова і всі Члени Філії. В разі відсутности Голови його заміняє Член-заступник і тоді в цьому складі засідання вважається теж дійсним. Засідання призначаються по мірі потреби Головою Філії, чи постановами самої Філії. Ухвали в засіданнях приймаються звичайною більшістю голосів. В разі поділу голосів на рівні частини перевагу дає голос Голови засідання. Всі засідання філії протоколіруються. Особливі думки Членів заявляються в самому засіданні, подаються Голові Філії не пізнійш як на другий день після засідання і прикладаються до протоколу. Копії всіх протоколів і додатків до них надсилаються Головою до Центрального Комітету.

§ 4

В справах, які виникають з діяльності Філії, вона має право зноситись з Польськими Урядовими Інституціями, а також з інституціями інших держав, які перебувають в Польщі. Філія перебуває в контакті з благодійними Українськими організаціями Польщі.

§ 5

Крім особистої участі в засіданнях, окремі Члени Філії виконують завдання і справи, які їм доручаються безпосередньо. В цих справах відповідні Члени інформують Філію в ближчих засіданнях. Обміном думок і ухвалами в засіданнях Філії – координується діяльність Членів її в таких справах і даються загальні вказівки Членам що до порядку і способу виконання.

§ 6

Всякі грошеві і річеві засоби, які будуть поступати до Філії, чи до окремих її Членів мусять передаватися Філією до Центрального Комітету, або до тої організації, чи тій особі, чи витратитися на ті потреби, які будуть вказані Центральним Комітетом. Для записів прибутку та видатку, як грошового також і вічевого – Філія мусить вести відповідні книжки і справоздайність.

§ 7

В своїй діяльності взагалі, та в грошових і матеріальних зворотах з окрема, Філія підлягає ревізійним установам Центрального Комітету. Звіти свої Філія надсилає до Центрального Комітету щомісячно.

§ 8

Для ведення загального діловодства, а також грошової і матеріальної справоздайности при Філії мається канцелярія, яка в своїй діяльності підлягає Голові Філії.

§ 9

Кошти на утримання Філії і її канцелярії асигнуються Центральним Комітетом по кошторисам, які подаються Філією щомісячно.

§ 10

Філія має і в відповідних випадках вживає печатку з написом: «Український Центральний Комітет Варшавська Філія».

ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 283, арк. 1. Машинопис. Копія.

№ 5

УПОВНОВАЖЕННЯ УРЯДУ УНР УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕНТРАЛЬНОМУ
КОМІТЕТУ НА ПРАВО ВЕДЕННЯ РІЗНИХ ФІНАНСОВИХ І СУДОВИХ
СПРАВ ВІД ЙОГО ІМЕНІ⁴

24 квітня 1921 р., м. Тарнов

Porzucając terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej niniejszym upoważnia Ukraiński Komitet Centralny, który zostaje założony przez obywateli Andrzeja LUKASZEWICZA, Andrzeja NIKOWSKIEGO i Filipa PYŁYPCZUKA a ma być zatwierdzony przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej do prowadzenia wszystkich spraw Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej karnych i cywilnych, które to obecnie toczą się i w przyszłości wynikać mogą, we wszystkich instytucjach sądowych, administracyjnych i społecznych, nie wyłączając najwyższej instancji Kasacyjnej, we wszelkiego rodzaju interesach, na drodze cywilnej i kryminalnej, a także w czynnościach postępowania spadkowego, hipotecznego i innych. W tym celu Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej upoważnia Ukraiński Komitet Centralny do przedsięwzięcia w imieniu tegoż Rządu wszystkich prawnych czynności, do wnoszenia za swym podpisem wszelkiego rodzaju podań, zaawizowań, opozycji skarg apelacyjnych, kasacyjnych, i innych, a także podań o uchylenie wyroków prawomocnych, do składania piśmiennych i ustnych wyjaśnień, do odbierania dla Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej wszelkiego rodzaju papierów i dokumentów, od osób lub instytucje rządowych lub prywatnych i kwitowania z odbioru; do oświadczenia w imieniu Ukraińskiej Republiki Ludowej wątpliwości co do autentyczności aktów lub wytaczania sporu o fałsz, do popierania tychże sporów lub występowania przeciwko nim, do przypozywania do spraw osób trzecich lub do wchodzenia z interwencją, czynienia wezwań notarialnych do żądania uznania dłużników Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej za upadłych i brania w imieniu Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej udziału w całym postępowaniu upadłościowym, do występowania o zwoływanie rad rodzinnych i do zastępowania w nich Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej, do kończenia wszystkich spraw Rządu Ukra-

іńskiej Republiki Ludowej polubownie lub przez sądy polubownie z prawem wyboru sądów polubownych, zapisywania się za Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej na sądy polubowne starania się o zatwierdzenie lub uchylenie wyroków tych sądów, do odbierania wyroków, pieniędzy i innego majątku od osób prywatnych, Komisarzów Sądowych, z depozytu Sądu, od wszelkich instytucji Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej, mogące być przyznane Rządowi Ukraińskiej Republiki Ludowej przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej, od wszelkich Banków ich oddziałów i innych instytucji kredytowych, z Kantorów Poczty i jego oddziałów oraz do kwitowania z odbioru w imieniu Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej, do spełniania wszelkich czynności dotyczących wykonania zapadłych na rzecz Rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej wyroków i decyzji z prawem lecz bez obowiązku brania udziału w czynnościach egzekucyjnych.

Pełnomocnictwo to Ukraiński Komitet Centralny ma prawo ustąpić innym osobom według swego wyboru w całości lub w części, wszystko zaś, co Ukraiński Komitet Centralny lub jego sybystytut w granicach tej plenipotencji zdziałają to za dobre, Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej przyjmuje i wszelkich tego powody sporów zrzeka się.

Niniejsza pełnomocnictwo wydane zostało Ukraińskiemu Komitetowi Centralnemu, który zostaje założony przez obywateli Andrzeja LUKASZEWICZA, Andrzeja NIKOWSKIEGO i Filipa PYŁYPCZUKA a na być zatwierdzony przez Rząd Rzeczypospolitej Polskiej.

PREZIDENT RADY MINISTRÓW UKRAIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ:

Minister Spraw Zagranicznych Ukraińskiej Republiki Ludowej:
Minister Sprawiedliwości Ukraińskiej Republiki Ludowej
Minister Skarbu Ukraińskiej Republiki Ludowej
Minister Gospodarstwa Ukraińskiej Republiki Ludowej
Sekretarz Państwowy Ukraińskiej Republiki Ludowej

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 199, арк. 177–177зв. Машинопис. Копія.

№ 6

РЕГУЛЯМІН ЖІНОЧОЇ ПІДСЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ

13 січня 1922 р., м. Варшава

§ 1. На підставі постанови Дирекції У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] від дня 13 грудня 1921 р. при секціях У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] засновується «Жіноча Підсекція».

§ 2. Жіноча Підсекція при секціях У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] є допомогивим його виконавчим органом і залежить цілковито в своїй діяльності від У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

§ 3. Жіноча Підсекція керується в своїй діяльності вказівками та дорученнями У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] і переводить свою діяльність в межах його статуту, свої ж власні проекти вносить на затвердження Дирекції У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

З виконаних справ та доручень складає Ж[іноча] П[ідсекція] звіт У[країнському] Ц[ентральному] К[омітету].

§ 4. Всі грошові суми та майно або інші річі переходять через касу У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] з відповідними розрахунками, справозданнем та документами.

§ 5. Жіноча Підсекція складається з президії, в склад котрої входять на правах членів – Голова, Заступник Голови та Секретарь, і з п'яти членів.

Склад персональний Ж[іночої] П[ідсекції] затверджується Дирекцією У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

§ 6. Для поширення своєї діяльності Жіноча Підсекція може запросити до співпраці нових членів (поверх назначених в § 5), які по письмєнній рекомендації 2-х уже затверджених постійних членів приймаються таємним голосуванням та представляються на затвердження Дирекції У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету]. Таким же порядком поповнюється склад Членів Ж[іночої] П[ідсекції] зазначений в § 5 на случай виходу когось зі складу Ж[іночої] П[ідсекції].

Кооптовані в Жіночу Підсекцію члени по § 6 мають в засіданнях її тільки дорадчий голос.

§ 7. Жіноча підсекція входить в зносини з Дирекцією У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] та керовниками секцій через свою Президію.

§ 8. Справив Ж[іночий] П[ідсекції] вирішуються звичайною більшістю голосів членів по § 5. Для правомочности ухвал потрібна присутність не менш як трьох членів (рахуючи в тому числі й президію).

§ 9. Жіноча Підсекція припиняє свою діяльність і ліквідує справи – по постанові Дирекції Українського Центрального Комітету.

Голова Дирекції

Лукашевич

Члени

Ст. Стємповський
Д[окто]р Лукасєвич

Секретарь

П. Зайцев

З оригіналом згідно

Другий Секретар

(підпис)

Провірів Уряд[овець]

(підпис)

До Високоповажного Пана Члена Дирекції У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] п[ана] П. Пилипчука

Надсилається до відома

Другий секретар

(підпис)

ЦДАВО України, ф. 3508, оп. 1, спр. 2, арк. 25–25 зв. Машинопис. Копія.

¹ Проміжний варіант статуту УЦК, який, ймовірно, виник на початку червня 1921 р. в результаті внесення польською владою ряду змін у початкову українську версію.

¹ Наведено остаточну версію статуту, значно змінену, розширену і вдосконалену, порівняно з першою версією. Ймовірно, саме цей варіант документа було затверджено Міністерством внутрішніх справ Польщі 9 серпня 1921 р. як офіційний статут УЦК.

³ На жаль, з'ясувати, кому належить авторство цього документа, не вдалося, оскільки він не підписаний і зберігся лише в копіях. Однак, можна однозначно стверджувати, що «Інструкція...» була розроблена Міністерством закордонних справ УНР або НДМ УНР у Варшаві. Автором документа може бути міністр закордонних справ УНР А. Ніковський або заступник голови НДМ у Варшаві А. Лукашевич.

⁴ З проханням про видачу цього уповноваження «заднім числом» А. Лукашевич звернувся до РНМ УНР 29 листопада 1921 р., для того щоб мати змогу брати участь у судових процесах, пов'язаних із вирішенням долі державного майна УНР. Це уповноваження мало б надати УЦК юридичні підстави вважатися правонаступником УНР. Чи видала цей документ РНМ УНР, чи ні, з'ясувати не вдалося.

УДК 930.253:[94:314.743:929](477)“1941”

Глушан Олена

С. В. БОРОДАЄВСЬКИЙ: ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ

Вперше опубліковано документи, що висвітлюють один із напрямків громадської діяльності С. В. Бородаєвського в еміграції. Вони засвідчили участь вченого у створенні фахової сільськогосподарської комісії при науково-культурному видавництві Українського національного об'єднання у 1941 р.

Ключові слова: С. В. Бородаєвський, українська еміграція, кооперація, фахова сільськогосподарська комісія, Українське національне об'єднання.

Впервые опубликовано документы, освещающие одно из направлений общественной деятельности С. В. Бородаевского в эмиграции. Они засвидетельствовали участие ученого в создании специализированной сельскохозяйственной комиссии при научно-культурном издательстве Украинского национального объединения в 1941 г.

Ключевые слова: С. В. Бородаевский, украинская эмиграция, кооперация, специализированная сельскохозяйственная комиссия, Украинское национальное объединение.

For the first time there are published the documents which cover one of the directions of the public activity of S. V. Borodaevsky in the emigration. The submitted materials show a participation of the scientist in the creation of the specialized agricultural commission of the scientific-cultural publishing office of the Ukrainian National Union in 1941.

Key words: S. V. Borodaevsky, Ukrainian emigration, cooperation, specialized agricultural commission, the Ukrainian National Union.

Серед визначних представників української політичної еміграції міжвоєнного періоду почесне місце займав Сергій Васильович Бородаєвський¹ (1870–1942) – вчений-економіст, кооператор, політичний й громадський діяч, професор вітчизняних і зарубіжних вищих навчальних закладів. Він є уродженцем м. Охтирка Харківської губернії, закінчив юридичний факультет Харківського університету. З 1896 р. працював у Міністерстві

© Глушан Олена, 2009

фінансів, IX відділі інспекції Державного банку, Управлінні у справах дрібного кредиту й одночасно був секретарем Санкт-Петербурзького відділення Московського комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Під час регулярних поїздок за кордон Сергій Васильович відвідував тамтешні кооперативні організації, брав участь у кооперативних з'їздах та конгресах, підтримував відносини з видатними кооператорами світу, став членом Міжнародного кооперативного союзу.

С. В. Бородаєвський не обмежувався чиновницькою діяльністю, а й плідно займався науковою та викладацькою роботою: читав лекції з кооперації на Вищих комерційних курсах Победінського та в Політехнічному інституті в Петрограді. До 1917 р. вчений написав низку праць із кооперації¹. Особливо популярним був його «Сборник по мелкому кредиту», в якому розглядалися суть, закони, організація й діловодство ощадно-позичкових і кредитних товариств.

У 1918–1919 рр. Сергій Васильович брав активну участь в українському національно-державному будівництві як товариш (заступник) міністра торгівлі і промисловості Української держави, член урядових та дипломатичних делегацій. Опинившись після поразки Української національної революції в еміграції, він викладав у Міжнародній академії в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету, а 1922 р. був обраний доцентом Української господарської академії (далі – УГА) в Подєбрадах. Іншими навчальними закладами, з якими пов'язана його науково-педагогічна діяльність в еміграції, були Український технічно-господарський інститут (далі – УТГІ) й Український вільний університет (далі – УВУ)².

Зважаючи на активну діяльність С. В. Бородаєвського в розбудові Української держави (1918 р.) й УНР часів Директорії (1919 р.) та його вимушену еміграцію, упродовж панування радянського режиму ім'я і наукова спадщина вченого замовчувалися. Праці, що з'явилися в діаспорі³ та в Україні за доби незалежності⁴, сприяють поверненню імені вченого із забуття, подаючи цінну інформацію про його життєвий шлях, окремі напрямки наукової та педагогічної діяльності в еміграції. Однак ще багато аспектів життєдіяльності й науковий доробок С. В. Бородаєвського залишаються малодослідженими. Тож подальше вивчення комплексу документів, що висвітлюють громадську діяльність науковця в еміграційний період його життя, є актуальним.

Провівши на етнічних українських теренах у загальному не більше двадцяти п'яти років (значна частина з яких охоплює період дитинства та юнацтва), Сергій Васильович назавжди залишився палким патріотом рідної землі й активно долучився до справи розбудови української кооперативної науки та освіти за кордоном. Перебуваючи в еміграції спочатку у Франції, потім у Чехо-Словацькій Республіці (ЧСР), він плідно займався педагогічною, дослідницькою, науково-організаційною та громадською діяльністю. Остання мала переважно культурно-освітню спрямованість і зреалізувалася у роботі кількох інституцій та організацій. Насамперед, це діяльність у якості голови Українського університетського

угруповання для Ліги Націй⁵, члена Ради Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй, Виконавчої комісії українських емігрантських організацій в ЧСР у справі міжнародних («нансенівських») паспортів, Міжнародного кооперативного союзу. Учений брав участь у роботі фахової сільськогосподарської комісії (1941–1945) при науково-культурному видавництві Українського національного об'єднання (далі – УНО).

УНО, наймасовіша на початку 1940-х рр. організація, яка об'єднувала українців за кордоном⁶, постало 1933 р. у Берліні. Спочатку воно намагалося згуртувати всі гілки патріотично налаштованих українців, але вплив Організації українських націоналістів був сильніший. Із 1937 р. об'єднання майже повністю перейшло на позиції націоналізму. Діяльність Головної управи УНО провадилася в його референтурах, фахових секціях, науково-культурному видавництві в Празі. Під час Другої світової війни його діячі поклали надію на перемогу Німеччини. Саме для розробки плану «переведення сільського господарства України зі сучасного стану руїни через етап переходовий до стану нормального життя та розвитку» на звільнених від радянського режиму українських землях і створювалася влітку 1941 р. фахова сільськогосподарська комісія⁷.

Організувати й очолити роботу комісії було доручено Віктору Миколайовичу Доманицькому (1893–1962) – відомому вченому-агроному, кооператору, публіцисту, соціологу, громадському діячу⁸. Він мав багатий досвід організаційної діяльності: у 1918 р. був керівником підвідділу хімічних фабрикатів «Українбанку» у Києві, у 1920 р. – агрономічного підвідділу Центрального сільськогосподарського кооперативного союзу, у 1920–1921 рр. – бюро фабрикатів добрив при секції ґрунтознавства Сільськогосподарського наукового комітету України, у 1921–1922 рр. – відділу агропропаганди Уманської сільськогосподарської дослідної станції, у 1938–1939 рр. – генеральним секретарем Хліборобської палати Карпатської України⁹. Вважаючи необхідним «розробити якнайшвидше при участі відповідальних німецьких фахівців, українських фахівців з місць, українських фахівців з еміграції та заступників українського селянства основний закон про землю та селянство на Україні, як рівнож – робочий план аграрної реформи»¹⁰ в умовах нових політичних реалій, що склалися на українських землях у 1941 р., В. М. Доманицький взявся за справу організації фахової сільськогосподарської комісії. Крім того, Віктор Миколайович редагував збірник «Сільське господарство України», що з'явився 1942 р. також з ініціативи науково-культурного видавництва УНО¹¹.

Оскільки проблему «підбору фахівців для господарського відродження України, їх підхід до справи, їх методи праці» В. М. Доманицький розглядав як «надзвичайно важливу»¹², то до участі у роботі комісії він намагався залучити визнаних фахівців у відповідній галузі. З С. В. Бородаєвським його пов'язувала спільна праця на українській кооперативній ниві ще за часів гетьманату П. Скоропадського. Тоді Віктор Доманицький – молодший брат визначних українських кооперативних діячів Василя та Платона Доманицьких – працював

у кооперативних установах Києва, зокрема був секретарем товарного відділу «Українбанку», секретарем правління Центрального сільськогосподарського кооперативного союзу, а С. В. Бородаєвський, будучи в той час заступником міністра торгівлі і промисловості, всіляко сприяв розвитку кооперативних установ Української держави. Згодом співпраця двох науковців продовжилася вже на педагогічній ниві в еміграції, зокрема у стінах УГА й УТПГ в Подєбрадах та УВУ в Празі. Після смерті Сергія Васильовича у 1942 р. саме Віктору Миколайовичу професорська рада факультету права і суспільних наук УВУ доручила керівництво кафедрою кооперації¹³. Вчені також співпрацювали при створенні «Української Загальної Енциклопедії» та в рамках діяльності Українського товариства інженерів, головою якого був Віктор Миколайович. Доманицький знав Бородаєвського як здібного фахівця, вмілого організатора, ентузіаста кооперативної справи, якому й доручив відповідальну справу організації підкомісії сільськогосподарської й кустарної кооперації у складі фахової сільськогосподарської комісії.

Не відомо, з яких саме – чи то з політичних, чи з яких інших – міркувань Сергій Васильович не погодився стати головою підкомісії. Проте вчений дав згоду бути їй «сталим дорадником» і підготувати схематичний план відновлення та розбудови сільськогосподарської (включно з кредитною) й кустарної кооперації в Україні, а також проекти законів про кооперативні товариства та їх союзи й Центральний всеукраїнський кооперативний комітет. Підкомісію ж очолив інший знаний вчений-економіст та кооперативний діяч, добрий товариш і колега С. В. Бородаєвського – Борис Миколайович Мартос.

В особовому фонді С. В. Бородаєвського, що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), відклаталося листування С. В. Бородаєвського з В. М. Доманицьким (док. № 1–4), С. Д. Володимирівим (док. № 5–6) та Б. М. Мартосом (док. № 7–8), що висвітлюють створення фахової сільськогосподарської комісії й участь у цьому процесі Сергія Васильовича.

Документи публікуються вперше зі збереженням їхньої орфографії, стилістики та пунктуації. Автор лише замінила «і» на «ї», «е» на «є», поставила апостроф там, де цього вимагає сучасний український правопис. Пропущені та скорочені слова, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки. Непрочитані слова позначено трикрапкою у квадратних дужках.

¹ *Бородаевский С. В.* Законопроект о кооперативных товариществах. – СПб.: Тип. ред. период. изд. Мин. фин., 1908. – 32 с.; *Он же.* Сельскохозяйственные кооперации в Германии. – СПб.: Изд. СПб. отд-ния Ком-та о сел. ссудо-сберегат. и пром. т-вах, 1908. – 117 с.; *Он же.* Кооперация среди славян (кредитная кооперация; потребительские общества; производственная кооперация, товарищества по совместным закупкам и сбыту, кооперативные элеваторы и прочее). – СПб.: Изд. Упр-ния по делам мел. кредита, 1912. – 80 с.; *Он же.* Потребительская кооперация: (К вопросу о способах дальнейшего развития потребит. общ-в). – Петроград: Тип.

т-ва «Наш век», 1915. – 48 с.; *Он же*. Зернохранилища-элеваторы и кооперативный сбыт хлеба. – СПб.: Изд. СПб. отд-ния Ком-та о сел. ссудо-сберегат. и пром. т-вах, 1912. – 208 с.: илл. та ін.

² Детальніше про С. В. Бородаєвського див.: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 114–115; *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). – Мюнхен, 1965. – С. 27–28; *Власенко В. М.* Сергій Бородаєвський (1870–1942) // Українські кооператори. Історичні нариси / С. *Гелей* (ред.). – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн. 1. – С. 201–210; До біографії С. В. Бородаєвського / Передмова і упорядкування *В. Власенка* // Сумська старовина. – 1999. – № V–VI. – С. 70–74; *Злупко С.* Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів: Євросвіт, 2002. – С. 301–303; *Власенко В. М., Власенко В. В.* Корифей кооперативної справи (До 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 11–22 та ін.

³ *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)... – С. 27–28; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху... – С. 114–115.

⁴ *Власенко В. М.* Сергій Бородаєвський (1870–1942) // Українські кооператори. Історичні нариси... – Кн. 1. – С. 201–210; *Бенч Н.* Бородаєвський // Народжені Україною. Меморіальний альманах. – Т. 1: А–К. – К.: Євроімідж, 2002. – С. 248–249; *Алупко С.* Персоналії і теорії української економічної думки... – С. 301–303; *Марочко В. І.* Бородаєвський // Енциклопедія історії України. – Т. I: А–В. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 351; *Власенко В. М.* Бородаєвський // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3: Біо-Бя. – К., 2004. – С. 358; *Власенко В. М., Власенко В. В.* Корифей кооперативної справи (до 135-річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – Вип. I. – С. 11–22.

⁵ Детальніше про Українське університетське угруповання для Ліги Націй, головою якого був С. В. Бородаєвський див.: *Глушан О. В.* Українське університетське угруповання для Ліги Націй: матеріали до історії організації // Сумська старовина. – 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 207–229.

⁶ Українська політична еміграція 1919–1945: док. і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – С. 47.

⁷ ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 21.

⁸ Детальніше про В. М. Доманицького див.: *Дучимінська О.* Віктор Доманицький. – Вінніпег, 1963–1964. – 84 с.; *Доманицький Віктор* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 561; *Бабенко Л., Аріман М.* Віктор Доманицький // Українські кооператори: історичні нариси / С. *Гелей* (ред.). – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. 2. – С. 294–308; *Рудка Б. В., Костриця М. Ю.* Доманицький Віктор Миколайович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8: Дл–Дя. – К., 2008. – С. 238.

⁹ *Дучимінська О.* Віктор Доманицький... – С. 65–66.

¹⁰ *Доманицький В.* Сільське господарство України в умовах Нової Європи. – Прага: Культурно-наукове видавництво УНО, 1942. – С. 16.

¹¹ *Винар Б.* Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / ред. *Л. Винар*. – Нью-Йорк; Париж; Львів, 2005. – С. 182.

¹² *Доманицький В.* Сільське господарство України в умовах Нової Європи... – С. 18.

¹³ *Дучимінська О.* Віктор Доманицький... – С. 37.

ЛИСТИ В. М. ДОМАНИЦЬКОГО ДО С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО

№ 1

12 липня 1941 р., Подєбради

Вельмишановний Сергію Василевичу!

Дня 4.VII ц[ього] р[оку] Головноуповноважений Проводу Організації Українських Націоналістів¹ призначив мене уповноваженим для створення сільсько-господарської комісії та керівником її чинности. При призначенні я заявив, що в жодній партії я ніколи не був, не є і не збираюсь бути*. Це взято до відома, а, крім того, мені було сказано, що в виборі співробітників комісії я маю вільну руку. Завдання с[ільсько]-г[осподарської] комісії – розробити плян переведення сільського господарства України зі сучасного стану руїни через етап переходовий до стану нормального життя та розвитку. Під Україною розуміється Наддніпрянщина² й Західно-українські землі³. Завдання комісії я розділив між 15 підкомісій, між якими одно з найповажніших місць займає підкомісія «сільсько-господарської та кустарної кооперації»*. Найближчі завдання цієї підкомісії: 1) критично розглянути статут сільсько-господарської артілі 1935 р.⁴ з усіма поправами та доповненнями до нього в рр. 1935–1941 та переробити його на «нормальний статут с[ільсько]-г[осподарської] артілі»; 2) виробити «нормальні статuti» «товариства для спільного обробітку землі» (ТСОЗ), їх районних Союзів та централі; 3) виробити нормальні статuti «машиново-тракторного товариства» (МТТ), їх районного Союзу та Централі (Централа може бути спільна для ТСОЗів і МТТ); 4) намітити плян переходу від сучасних с[ільсько]-г[осподарських] колективів (с[ільсько]-г[осподарських] комун та с[ільсько]-г[осподарських] артілей) до с[ільсько]-г[осподарської] продукційної кооперації (с[ільсько]-г[осподарських] артілей, ТСОЗ'ів та МТТ); 5) розробити матеріали до основного закону про землю та земельний устрій; 6) підготувати законопроекти до Земельного Кодексу та Законів; 7) розробити детальний плян розбудови, інспекції та підтримки с[ільсько]-господарської та кустарної кооперації та норм[альні] статuti вузьких фахових спілок (бурякової, молоч[ної] тощо). Термін «сільсько-госп[одарська] кооперація» розумію я широко – включаючи й кооперацію кредитову.

Так от дуже прошу Вас, Вельмишановний Сергію Василевичу, взяти на себе організацію цієї підкомісії та керування її чинністю. Це та сама** справа, про яку з Вами балакали Левко Дмитрович, д-р Володимирів⁵, а, можливо, й інші. Наколи Ви цю мою пропозицію приймаєте, – дуже прошу Вас представити мені на затвердження персональний склад підкомісії, а то: Вашого заступника – секретаря підкомісії, сталих дорадників та фахівців-виконавців – разом з Вами не більше 6–7 душ. Вибір осіб цілковито залежить од Вас – маєте вільну руку. З мого боку є побажання,

* Тут і далі підкреслення у тексті зроблено автором документа.

** Підкреслено С. В. Бородаєвським. На полі аркуша зроблено надпис олівцем «інша!».

щоб крім інженерів-економістів були заступлені там і інженери-агрономи, які практично провадили поодинокі галузі сіль[сько]-госп[одарської] та кустарної кооперації; з них бодай одного бажано мати уродження західно-українських земель.

Оскільки я над цим питанням рівнож думав, – дозволю собі поділитися з Вами своїми думками про те, хто міг би тут прийти під увагу:

1) проф[есор] Б. Мартос⁶ – Praha – Pankras, Za Zelenou liškou, č 82/15.

2) Д-р, інж[енер]-агр[оном] Євген Храпливий⁷ – Lublin, Veteranenstrasse, 24, general-gouvernement].

3) Інж[енер]-агр[оном] Андрій Палій⁸ (кол[ишний] директор «Маслосоюзу»⁹) – Kattowitz, Schopinstraße 11, Oberschlesien.

4) Інж[енер]-агр[оном] Александер Зибенко¹⁰, ревізор Ревіз[орського] Союзу¹¹ – Krakau, Grünestraße 24 w.6, general-gouvernement].

5) Інж[енер]-агр[оном] Михайло Боровський¹² (організатор пасішного копер[ативу] «Рій»¹³) – «Rij», Landesgenossenschaft der Bienenzüchter in Cholm (Chelm) Lnb Lublinerstrasse, № 28.

6) Інж[енер]-екон[оміст] Антін Кущинський¹⁴ (обслідував лісово-промислові артілі на Карпат[ській] Україні) – адреси не знаю (мабуť на Укр[аїнську] Громаду¹⁵ або через п[ана] Росоневича¹⁶).

Повторюю, що цей реєстр не є для Вас ані в найменшій мірі обов'язковим.

Вельми важливим є питання про Вашого заступника-секретаря. На мою думку, на цю роль найбільше надавалися б або 1) інж[енер]-агр[оном] Олександр Зибенко (многолітній ревізор молочарської кооперації в Ревіз[орському] Союзі у Львові та в Кракові), або 2) інж[енер]-екон[оміст] (кооператор) Антін Кущинський (може цей навіть і ліпше, ніж Зибенко – людина вельми амбітна та зарозуміла, хоч і прекрасний робітник). В разі Вашої на все це згоди, – прошу дотичним особам вислати листи зі завданнями; видатки я поверну.

Якщо Ви моєї пропозиції прийняти не можете, то в такому випадку дуже прошу Вас бодай дати згоду бути сталим дорадником підкомісії та порадити мені, як я мав би її зорганізувати*.

В кожному разі прошу Вас про виготовлення (бажано до 20.VII ц[ього] р[оку]) схематичного плану відновлення та розбудови сільсько-господарської (включно з кредитовою) та кустарної кооперації на Україні для всіх трьох етапів (руїна, переходова доба, нормальна доба). Я вживаю заходів, щоб ця праця була оплачена бодай як праця літературно-фахова – від аркуша.

Очікуючи Вашої цінної швидкої** відповіді залишаюся з правдивою до Вас пошаною
Проф[есор]

Віктор Доманицький

* На полі аркуша навпроти цього абзацу С. В. Бородаєвським зроблено надпис олівцем «Згода!».

** На полі аркуша зроблено надпис олівцем «Відповів 15/VII».

P[ost] S[сїрptum]. Коли б для Вас було щось не ясно, то в вівторок – 15.VII та в п'ятницю – 18.VII, я буду в Празі, могли би ми зійтись в Укр[аїнському] Вільн[ому] Університеті¹⁷. В обох випадках годину прошу Вас визначити після свого погляду – я пристосуюся*.

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 21–22 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 2

16 липня 1941 р., Подєбради

Вельмишановний Сергію Васильовичу!

Вашу цінну відповідь з дня 14.VII ц[ього] р[оку] я сьогодні дістав. Постараюся бути у Вас в п'ятницю 18.VII ц[ього] р[оку] о год[ині] 12^{її}, щоб подати Вам детальніші пояснення. Якби я в п'ятницю не зміг поїхати до Праги, то напевне буду там в суботу – 19.VII ц[ього] р[оку]. В такому разі рано – між 8^{оо} й 8³⁰ год[инами] я позвоню Вам по телефону з Укр[аїнського] Віл[ьного] Університету й умовлюся про годину, коли Вас можна буде відвідати.

Дякую Вам за добре до мене ставлення! До побачення!

З правдивою до Вас пошаною

*(підпис)***

-18/VII- Віктор Доманицький був у мене в 11²⁴ год[ині]. Балакали в саду. Віктор перекон[ував] передум[ати]. [...] 20/VII Я сказав, що не буду».

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 23–23 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 3

18 липня 1941 р., Прага

Всім членам сільсько-господ[арської] комісії

Цим маю за честь просити Вас прибути на перше (організаційне) засідання с[ільсько]-г[осподарської] комісії, що відбудеться в неділю 20 липня 1941 [року] о год[ині] 9-їй, в помешканні Українського Допомогового Комітету – Прага I, Бартоломейська 14, кімната 85/III.

На порядку денному:

1. Інформації про заложення с[ільсько]г[осподарської] комісії – проф[есор] В. Доманицький.

2. Схематичний перспективний плян переведення сільського господарства України зі стану сучасного до стану нормального – реферат проф[есора] В. Доманицького.

3. Регулямін с[ільсько]г[осподарської] комісії.

* На полях листа С. В. Бородаєвським зроблено надпис чорним чорнилом: «Дістав цього листа 14/VII після розмов з пп. Володимирівим та Гол. С[...], яким я обіцяв дати проект закона о Кооперат[ивних] Товар[иствах]. 15/VII напис[ав] Проф[есору] Доманицькому, що я вдячен, але головою підкомісії не можу бути. Допоможу, чім зможу (підпис)».

** На звороті аркуша С. В. Бородаєвський чорним чорнилом написав: «Resp. – 17/VII. Rép. – 17/VII приїду в Унів[ерситет] біля 12 в понеділок, 22/VII. [...] (підпис)

4. Затвердження керівників секцій.
 5. Поточні справи.
- Уповноважений для організації
с[ільсько]-г[осподарської] комісії
Проф[есор]

Віктор Доманицький (в. р.)

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 8, арк. 40. Машинопис. Копія.

№ 4

25 липня 1941 р. Прага

Всім членам сільсько-госп[одарської] комісії

Маю за шану просити Вас прибути на друге чергове засідання комісії, що відбудеться в неділю 27 липня б[іжучого] р[оку] о 10 год[ині] ранку в помешканню Українського Допомогового Комітету, Прага I, Бартоломейська 14, к[імната] 85.

На порядку дня:

1. Інформація Голови Комісії.
2. Реферат інж[енера] М. Скидана¹⁸ на тему: «Еволюція сільського господарства України за часів радянської влади».
3. Організаційні справи.
4. Поточні справи.

Уповноважений для організації комісії
Проф[есор]

Віктор Доманицький в. р.

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 8, арк. 41. Машинопис. Копія.

№ 5

ЛИСТ С. Д. ВОЛОДИМИРИВА ДО С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО

26 липня 1941 р. Прага

Високоповажний Пане Професоре!

Залишаю Вам книгу про торгівлю радянську, а також список книг Славян[ської] Біб[ліотеки]¹⁹ по коопер[ативному] законодавству. Там мається дуже много книг, дуже було б добре щоби Ви сами проглянули каталог (відкрито до обіда).

Коли будете у бібліотеці то дуже прошу мене повідомити таки могли б зустрінутись й я міг би Вам передати аванс за Вашу працю. Дуже прошу Вас прискорити Вашу працю, бо одержуємо накази бути у швидкому готовими до праці на рідних теренах.

Прошу перебачити за папер, але пишу у їдальні й не маю другого.

Книгу по прочитанню передати прошу безпосередньо п[ану] проф[есору] Герасименкові²⁰.

Слава України!

З правдивою до Вас пошаною

Володимирів

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 24–24 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 6

СПИСОК КНИГ ПРО КООПЕРАТИВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО З ФОНДІВ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ, НАДІСЛАНІЙ С. Д. ВОЛОДИМИРІВИМ С. В. БОРОДАЄВСЬКОМУ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ПРОЄКТІВ ЗАКОНІВ ПРО КООПЕРАТИВНІ ТОВАРИСТВА ТА ЇХ СОЮЗИ Й ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ КОМІТЕТ

Кооперація
Законодавство
Славян[ська] біб[ліотека]

1. R340/83 Юридический справ[очник] для колхозной деревни. Москва. 1934.
2. R334/396 4154 Т. Ушаков [И. И.] О проекте общаго коопер[ативного] закона. Москва. 1915.
3. 4401–Т. 4351–Т. 2147–Т. R334/395. Учреждения мелкаго кредита по зак[ону] 1907 г. С.П.Б. 1911.
4. R15429. Уставы девяти союзов учреж[дений] мелкаго кредита. С.П.Б. 1911.
5. R334/393. Уставъ цент[рального] тов[арищества] льноводовъ. Москва.
6. R334/392. Устав тов[арищества] пловодовъ при Кур[ском] отделе Имп[ераторского] рос[сийского] общества плодов[одства]. Курск. 1915.
7. R334/391. Устав Тов[арищества] «Потребитель». Ріга. 19[?]
8. R334/546. Устав Всероссийс[кого] Союза Сельскохоз[яйственных] Коопераций. 1920. Москва.
9. R334/378–372. Труды совещания представит[елей] управ[лений] кооператив[ных] и сословных общ. учреж[дений].
10. R334/370–1–10. Труды 1-го очеред[ного] Всерос[сийского] кооператив[ного] Съезда. 1918. Москва.
11. Т[...] Мартиросянць. «Желател[ьные] измен[ения] въ законодав[стве] по мел[кому] кредиту».
12. R334/889. Теоретичес[кие] проблемы соврем[енной] совет[ской] кооперации. 1930. Москва.
13. R334/115. Сравнител[ьный] текстъ русс[ких] проектов закона о кооперат[ивных] товариществахъ. [Москва, 1912].
14. R31/604. Сеть сельскохоз[яйственных] коопер[ативов] СССР. 1929. Москва.
15. R334/803. Проектъ положення о кооператив[ных] учрежденияхъ. 1912. С.П.Б.
16. R334/295. [К. В. Кекуатов]. Проектъ положення о кооператив[ных] товарищ[ествах] и ихъ союзах. 1915. Петроград.
17. R334/456. А. М. Никитинъ. Общий копер[ативный] законъ [(Материалы по вопросу об издании закона о кооперативных товариществах и их союзах)]. 1916. Москва.
18. R21.725. Малицкий. «Кооператив[ное] законодавство». 1924. В [...]

19. R334/547. Законодатель[ьные] предложения, выбраб[отанные] выбор[ным] ком[итетом] служащих управ[ления] по дел[ам] мел[кого] кредита.

20. R334/12. Единый кооперативный законъ.

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 25–26 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 7

РЕГУЛЯМІН СЕКЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ,
НАДІСЛАНІЙ Б. М. МАРТОСОМ С. В. БОРОДАЄВСЬКОМУ

8 серпня 1941 р.

I. Секція має своїм завданням: а) розробити пляни відбудови сільської кооперації в Україні так, щоб поставити її на рівень, на якому стоїть сільська кооперація в передових державах; б) підготувати в загальних рисах практичні проекти діяльності тих кооперативних підприємств, що мають бути покликані до життя в першу чергу при відбудові народного господарства України.

II. Члени секції запрошуються її головою з числа осіб, що відомі своїми науковими студіями або практичним стажем в галузях кооперативного життя.

III. Всіма справами й працею секції керує голова її, вразі потреби його заступник, з допомогою секретаря.

IV. Плян праці секції розробляється секцією в погодженні з завданнями й діяльністю інших секцій.

V. За своєчасне виконання секцією своїх завдань відповідає її голова, як керівник праці секції. Праця в секції, а також виконання її членами окремих доручень, мають гоноруватись по нормах, встановлених сільсько-господарською комісією.

VI. Засідання секції призначає її голова в міру потреби.

Голова Секції проф[есор]

Б. Мартос

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 22, арк. 33. Машинопис. Копія.

№ 8

ЛИСТ Б. М. МАРТОСА ДО С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО

12 вересня 1941 р., Прага

Дорогий Сергій Васильовичу!

До протоколу за 8.VII вже нічого не можна додати, бо я вже віддав його копію Голові с[ільсько]-г[осподарської] комісії. Але в протокол за 5.IX можна вставити так, як Ви пишете.

В інтересах же самої справи було б дуже добре, як би Ви написали листа хоч би д-ру С. Володимирову або проф[есору] В. Доманицькому, де б вказали на необхідність перевести в життя ці дві справи²¹, як найшвидше.

Щиро вітаю

Б. Мартос

ЦДАВО України, ф. 3883, оп. 1, спр. 29, арк. 27–27 зв. Рукопис. Оригінал.

¹ *Організація Українських Націоналістів* – українська політична організація, заснована 1929 р. внаслідок об'єднання Української військової організації, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді. Ставила за мету створення української самостійної соборної держави. Діяла в підпіллі на західноукраїнських землях та в еміграції. До 1939 р. основна діяльність спрямовувалася проти Польщі, включаючи пропаганду, бойкот, саботажні й терористичні акції. 1940 р. розкололася на прибічників С. Бандери та А. Мельника – ОУН(б) та ОУН(м).

² Наддніпрянина (Наддніпрянська Україна) – умовний термін для позначення тієї частини українських етнографічних земель, які входили до складу Російської імперії, згодом – до Української Народної Республіки (без ЗО УНР), до 1939 р. – в УСРР (з 1937 р. – УРСР).

³ Західноукраїнські землі – у 1919–1939 рр. назва всіх українських земель у складі Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії.

⁴ Йдеться про Примірний статут сільськогосподарської артілі, прийнятий П Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затверджений Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. У наступні роки в статут внесено значні зміни.

⁵ *Володимирів Сергій Дмитрович* (1895 – ?) – інженер-економіст, активіст українського громадського й культурно-освітнього життя в Болгарії та Чехо-Словаччині. Закінчив Пермську гімназію (1914), навчався в Київському університеті Св. Володимира (1914–1916, 1918–1919). До січня 1918 р. служив в російській армії. Активіст культурно-освітньої праці на Чернігівщині (1918–1919). У листопаді 1919 р. насильно мобілізований у Добровольчу армію. 1920 р. разом із денікінцями евакуювався до Туреччини. Перебував у таборі Тузла. Потім виїхав у Болгарію (1921–1922), де був членом і заступником голови Студентської спілки. З 1922 р. – член Української академічної громади у Празі. Закінчив УГА (1927). Професорський стипендіат (1928), асистент УГА.

⁶ *Мартос Борис Миколайович* (1879–1977) – громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. – член Центральної Ради, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, міністр фінансів в уряді В. Чехівського, голова Ради народних міністрів і міністр фінансів УНР. З 1920 р. – в еміграції у Німеччині, потім – у Чехо-Словаччині. Один з організаторів і професор УГА, директор УТГІ (1936–1938). У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945–1949), працював в Інституті вивчення СРСР. З 1958 р. жив у США.

⁷ *Храпливий Євген* (1898–1949) – вчений-економіст, агроном, кооператор, громадський діяч, дійсний член НТШ (1935). Навчався у Тернопільській гімназії, після Першої світової війни закінчив Високу школу хліборобської культури у Відні. Працював референтом та інспектором-ревізором молочарської кооперації Ревізійного союзу Українських кооперативів (РСУК). У 1928–1944 рр. – головний директор товариства «Сільський господар» у Львові. Заснував й очолив Товариство українських агрономів, створив виховну систему «Хліборобський вишкіл молоді», працював в Українському технічному товаристві. У 1934–1939 рр. редагував науковий журнал «Український агрономічний вісник», співпрацював в «Українській Загальній Енциклопедії», підготував до друку «Українську Сільсько-господарську Енциклопедію» (перший зошит). Під час Другої світової війни працював директором відділу РСУК у Любліні (1940–1941) та Хліборобської палати у Львові (1941–1944), професором агрономічного відділу Львівської політехніки (1942–1944). З 1945 р. – в еміграції (м. Ерлянген, Німеччина). Професор УТГІ в Регенсбурзі й УВУ в Мюнхені.

⁸ *Палій Андрій* (1893–1961) – інженер-агроном, кооператор, громадський діяч, звичайний член НТШ. Навчався у Дрогобицькій та Станіславській гімназіях. Брав участь у Першій світовій війні у якості старшини 24-го Коломийського полку. Член дирекції «Маслосоюзу» у Львові (1924–1939), Президії РСУК, секретар товариства «Сільський господар», радник Львівської хліборобської палати. Був головою Укра-

їнської спілки нафтового промислу у Львові, української комбатантської організації «Молода громада», «Карпатського Лещатарського клубу», заступником голови товариства «Сокіл-Батько». Співредактор місячника «Кооперативне молочарство» (1926–1939). У роки Другої світової війни був членом Української Національної Ради у Львові (1941) та Військової управи Української дивізії (1943–1945). В еміграції викладав молочарство в УТГІ в Регенсбурзі. З 1946 р. – в Канаді.

⁹ «*Маслосоюз*» – союз молочарських кооперативів, створений 1907 р. у м. Стрий під назвою Крайовий господарсько-молочарський союз. Ініціатори створення і перші діячі – Є. Олесницький, О. Нижанківський, Л. Горалевич, І. Бачинський та ін. Після занепаду, спричиненого Першою світовою війною, був реорганізований: 1925 р. змінено статут і назву (на Крайовий молочарський союз), керівництво перейняли нові люди, здебільшого, колишні старшини УГА, що закінчили фахові школи за кордоном: А. Мудрик, А. Палій, М. Хронов'ят, О. Лис та ін. Друкований орган – місячник «Кооперативне молочарство». Свою діяльність «Маслосоюз» припинив у 1944 р. з остаточним встановленням радянської влади на західноукраїнських землях.

¹⁰ *Зибенко Олександр* (1893–1960) – інженер-агроном, кооператор. Народився на Маріупольщині. З 1927 р. працював у Ревізійному союзі Українських кооперативів на Волині, у 1932–1944 рр. керував молочарським відділом РСУК у Львові. Директор «Українбанку» у Ковлі. Емігрував до Австралії.

¹¹ *Ревізійний союз Українських кооперативів* (РСУК) – провідна установа організаційного об'єднання кооперації на західноукраїнських землях, член Міжнародного кооперативного союзу. Заснований 1904 р. у Львові під назвою «Крайовий союз ревізійний» (КСР) для встановленої законом періодичної перевірки діяльності об'єднаних кооперативів Галичини. Головою Ради КСР у 1904–1914 рр. був К. Левитський. 1928 р. відбулася реорганізація КСР: змінено назву на «Ревізійний союз Українських кооперативів»; новий статут визначив розподіл повноважень між органами РСУК: загальними зборами, Радою та її президією і тричленною дирекцією. Довголітнім (1922–1944) головою Ради та її президії був Ю. Павликовський. У складі РСУК функціонувало три головні відділи: фінансово-адміністративний, ревізійний і організаційний. 1939 р. РСУК об'єднував 3 455 кооперативів. Під час першого встановлення радянської влади в Галичині, РСУК було ліквідовано. За німецької окупації (1941–1944) РСУК відновлено, йому були підпорядковані ревізійні відділи у Любліні та Кракові.

¹² *Боровський Михайло Леонтійович* (1891–1989) – агроном, фахівець у галузі бджільництва й садівництва. Дійсний член, генеральний секретар УВАН (1956–1973), член НТШ (1958–1969). Навчався у Кам'янець-Подільському (1918–1919) та Варшавському (1921–1922) університетах, на агрономічному факультеті Празької політехніки (1923–1927). Один із засновників і голова пасічного товариства «Рій» в Ужгороді. Разом із П. Кукурузою видавав часопис «Підкарпатське пчолярство» (1923–1925), журнали «Пчілка» (1923–1924) та «Пчолярство» (1925–1926). З 1927 р. працював у видавництві «Сільський світ» і товаристві «Сільський господар» у Львові. Редактор журналів «Український пасічник» (1928–1939) та «Практичне садівництво» (1933–1938). Працював викладачем УТГІ в Подєбрадах (1934–1944), доцентом УТГІ в Регенсбурзі (1946–1948), на дослідницькій станції Манітобського університету (1949–1950), у шкільному уряді Вінніпега (1950–1958). З 1958 р. – надзвичайний професор Українського технічного інституту в Нью-Йорку.

¹³ «Рій» – виробничий кооператив, заснований емігрантами-пасічниками в Ужгороді. Входив до складу Ревізійного союзу Українських кооперативів.

¹⁴ *Куциньський Антін Андрійович* (1897–1992) – громадський та військовий діяч, публіцист, редактор. Під час Першої світової війни та української революції 1917–1921 рр. був військовим старшиною. З 1921 р. проживав у Закарпатській Україні. Навчався в УГА (1922–1927). Працював учителем у школах сіл Кевелів та Кваси (нині – Рахівського р-ну Закарпатської обл.). У березні 1939 р. як командир

Гуцульського коша Карпатської Січі брав участь у боях з угорськими військами. У Рахові потрапив у полон, перебував у концентраційному таборі Варю-Лопош в Угорщині. Після звільнення переправився до Відня, звідти – до Праги. 1945 р. виїхав до Німеччини. Наприкінці 1940-х рр. емігрував до Парагваю. Організатор Спілки української молоді в Парагваї, Уругваї та Аргентині. З 1958 р. – у Чикаго: вихователь Спілки української молоді, член та голова (з 1965) братства при соборі св. Володимира. Один з ініціаторів та активних діячів відродження Українського вільного козацтва (УВК) в США. Обирався генеральним писарем, у 1971–1973 рр. – військовим отаманом УВК.

¹⁵ Українська громада – культурно-освітня організація, створена 1927 р. в Чехо-Словацькій Республіці переважно з колишніх вояків Армії УНР. Налічувала понад 200 членів. Мала кілька філій з центральною управою в Празі. Після окупації ЧСР Німеччиною у 1939 р. ввійшла до складу УНО і діяла до 1945 р. Головою організації протягом усього періоду її існування був М. Галаган.

¹⁶ *Росоневич (Россіневич) Микола* (1893–?) – громадський діяч. Учасник Першої світової війни, штабс-капітан російської армії. З 1918 р. перебував в українській армії. Підполковник Армії УНР. З 1922 р. проживав у Чехо-Словаччині, де закінчив Вищу чеську технічну лісову школу. З 1928 р. – секретар деканату філософського факультету, з 1934 р. – виконуючий обов'язки директора канцелярії УВУ.

¹⁷ *Український вільний університет (УВУ)* – перший вищий навчальний заклад і наукова установа української еміграції за кордоном, створений у січні 1921 р. у Відні, а потім у цьому ж році перенесений до Праги. Ініціаторами заснування УВУ виступили Товариство українських журналістів та письменників, Український соціологічний інститут і Товариство прихильників освіти у Відні. Матеріальну підтримку для існування і діяльності УВУ надавав чехословацький уряд. Ректорами УВУ були: О. Колесса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, Ф. Щербина, Д. Антонович, А. Яковлів, О. Мицюк, І. Борковський, А. Волошин.

¹⁸ *Скидан Михайло* (?) – кооперативний діяч на Волині.

¹⁹ Слов'янська бібліотека – заснована 1924 р. в Празі з фондом у 200 тис. томів. У своєму складі мала й український відділ (14 тис. томів). Адміністрація бібліотеки складалася в основному з українців: В. Тукалевський (директор), М. Михальчук (заступник директора), О. Гайманівський (завідувач українського відділу). До 1938 р. бібліотека перебувала під управою Міністерства закордонних справ Чехо-Словаччини. З 1930 р. при ній діяв Український історичний кабінет.

²⁰ *Герасименко Полікарп* (1900–1958) – хімік, дійсний член НТШ. Навчався на фізико-математичному факультеті Кам'янець-Подільського державного університету, закінчив Карлів університет (1926). У 1925–1930 рр. викладав в УВУ, заснував у ньому фізико-хімічну лабораторію. З 1930 р. – металург-дослідник Пільзенського машинобудівного заводу. Член управи Української громади в Празі, що співпрацювала з УНО, голова управи Секції інженерів і техніків при Українській громаді. З 1945 р. перебував у таборі для переміщених осіб у Німеччині. У 1948–1951 рр. – працівник фірми «United Steel Co» (м. Шефільд, Велика Британія). З 1951 р. – дослідник, професор металургійного департаменту Нью-Йоркського університету.

²¹ Йдеться про запровадження на звільнених від радянської влади українських землях законів про кооперативні товариства та їх союзи і про Центральний всеукраїнський кооперативний комітет.

УДК 930.253(71):[94:314.743](477)“1921”

Матяш Ірина

НЕВІДОМІ ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З БІБЛІОТЕКИ ТА АРХІВУ КАНАДИ

У публікації подано листи Михайла Грушевського до редакції газети «Український голос» у Вінніпезі за травень-вересень 1921 р., які зберігаються у Бібліотеці та архіві Канади в Оттаві. Листи містять важливу інформацію про життя М. Грушевського в еміграції у Відні.

Ключові слова: М. Грушевський, П. Войценко, «Український голос», Канада, Вінніпег, Український соціологічний інститут, видання.

В публикации подано письма Михаила Грушевского в редакцию газеты «Украинский голос» в Виннипеге за май-сентябрь 1921 г., которые хранятся в Библиотеке и архиве Канады в Оттаве. Письма содержат важную информацию о жизни М. Грушевского в эмиграции в Вене.

Ключевые слова: М. Грушевский, П. Войценко, «Украинский голос», Канада, Виннипег, Украинский социологический институт, издания.

The publication have the letters to Mykhailo Hrushevskyyi to the newspaper «Ukrainian Voice» in Winnipeg in May-September 1921, which are stored in the Library and Archives of Canada in Ottawa. The letters contain important information about his life in exile in Vienna.

Key words: M. Hrushevskyyi, P. Voytsenko, «Ukrainian Voice», Canada, Winnipeg, Ukrainian Institute of Sociology, publications.

У сучасній українській історіографії достатньо уваги приділяється життю, діяльності та творчості М. С. Грушевського: підготовлено дослідження і монографії¹, опубліковано добірки документів², побачило світ 11 томів 50-томного видання «Твори Михайла Грушевського» (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України) та 4 томи серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» (Українське історичне товариство; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Втім, у зарубіжних архівах можна виявити документи, які містять додаткову інформацію про життя і наукову діяльність видатного історика і громадсько-політичного діяча. Йдеться, зокрема, про період еміграції (1919–1924) та фонд української громадської діячки Ольги Войценко з Вінніпегу в Бібліотеці та архіві Канади (MG 30 D 212). Складовою частиною фонду є документи її чоловіка – управителя видавництва «Українського голосу» Петра Войценка. Так, у справі 12 (файли 39–46) збереглося листи М. Грушевського з Відня до П. Войценка, відкриті листи й звернення до українців у Канаді та США з текстами для публікації з Женеви (ф. 39), конфіденційні листи з пропозицією щодо

© Матяш Ірина, 2009

публікації оглядів та статей (ф. 40), копії листів, надісланих П. Войценком М. Грушевському впродовж 1920–1922 рр., квитанції на 200 доларів, копії телеграми П. Войценка (ф. 42) та ін.

Відомо, що, залишивши Україну 1919 р., М. С. Грушевський планував створити у нейтральній країні «український культурний центр на зразок польського Раперсвіля, який би став базою для української культурної роботи і для інформування Європи з питань українського життя, історії та культури»³, зібрати бібліотеку, видавати інформаційні видання та наукові праці. Місцем осідку такої установи – Українського соціологічного інституту – попередньо було обрано Швейцарію. Крім центральної установи в Женеві, передбачалося відкрити філії цього інституту «міжнародного характеру» в кількох великих європейських містах, створити розгалужену систему наукових установ. Задумана М. С. Грушевським інституція мислилася не в останню чергу як «українське представництво» в Європі, своєрідна форма народної дипломатії, покликана репрезентувати українство в світі.

Реалізація широко окресленої програми потребувала значних коштів. За підрахунками вченого, максимально необхідна сума становила 1 372 000 швейцарських франків, а мінімальна – 312 000. М. С. Грушевський сподівався отримати деякі кошти від Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризькій мирній конференції, мав надію на матеріальну допомогу американських організацій, кооперативів і культурних товариств, розраховував також на персональні внески своїх знайомих, друзів, колишніх учнів. Намагаючись забезпечити план створення УСІ фінансовою підтримкою, М. С. Грушевський активно виступав у пресі з популяризацією свого задуму і проханнями про допомогу.

Однак, зусилля не завжди давали позитивний результат. Серед перших звернень логічними з точки зору Грушевського були прохання про матеріальну підтримку з боку дипломатів, як з огляду на національне значення утворюваної установи, так і з міркувань особистої причетності до заснування української дипломатії як Голови Центральної Ради. Втім, у грудні 1919 р. доводилося констатувати: «...Голова паризької місії Сидоренко обіцяв підмогу з пресових фондів місії (10 тис.), але не виповнив сеї обіцянки; я двічі умисно їздив в сій справі до мін[істра] загр[аничних] справ Темницького⁴ й добивсь розпорядження про виплату з асігнованих місії фондів 25 тис. фр., але се розпорядження дійшло до Парижа, гроші знов розійшлись і редакція ніяк не може добитись виплати сих грошей і вже бачу й на них стратила надію. Взагалі на сю тему методів розходування наших народніх грошей за кордоном можна б багато писати – при иньших обставинах, а зараз нема охоти. Коротко – продовження часописи⁵ в новім році залежить від участі американських українців»⁶. У рамках заходів щодо фінансового забезпечення діяльності інституту було проведено кілька мітингів під егідою Товариства опіки нових республік Східної Європи, організовано лекцію про окупацію поляками Галичини (М. С. Грушевський) та оприлюднено заклик (англійською і французькою мовами) до європейських народів про захист

Галичини від польських звірств. Але всі зусилля показували, що фундація задуманого центру в Женеві малоімовірна. Укладену в жовтні 1919 р. з Дніпросоюзом угоду про видання доволі значним накладом із істотним гонораром праць українських учених, які перебували в еміграції (Д. В. Антоновича, М. С. Грушевського, І. А. Феценка-Чопівського, П. О. Христюка, М. І. Шрага та ін.), довелося в зв'язку з труднощами реалізації друкованої продукції скоригувати: замість грошей М. С. Грушевський отримував 18% накладу виданих книг, тобто понад 15 тис. примірників⁷. Частина накладу забезпечила фундацію бібліотеки УСІ шляхом обміну з книгарнями, бібліотеками, видавництвами, організаціями, установами. Решту видань М. С. Грушевський намагався реалізувати задля забезпечення хоча б мінімальних коштів для прожитку.

У пошуках сприятливіших умов праці навесні 1920 р. учений із дружиною та донькою виїхав до Праги, забравши бібліотеку і підготовлені до друку книги, а звідти наприкінці 1920 р. родина вирушила до Відня. Тут найважливішим напрямом роботи УСІ залишалася видавнича діяльність, котра приносила хоч мізерні, але реальні кошти для існування. За роки існування інституту на його базі було видано 12 наукових праць у 4-х серіях: а) «інформаційній інтернаціональній»: «Коротка історія України» М. С. Грушевського та «Антологія української літератури» з передмовою А. Мейє, укладена М. С. і К. М. Грушевськими (планувалося видати французькою мовою «Економічну географію України» І. А. Феценка-Чопівського); б) «загальних соціологічних курсів та монографій»: «Генетична соціологія» М. С. Грушевського, «Держава і соціалістичне суспільство» М. І. Шрага, «Теорія нації» В. Старосольського, «Примітивні оповідання, казки та байки Африки та Америки» К. М. Грушевської; в) «соціальної історії України»: «Замітки і матеріали до історії української революції» П. О. Христюка; г) бібліографічній – систематичні покажчики: «Українська соціологічна і соціалістична література за 1871–1920 рр.», «Українознавство 20 ст.», «Праці М. П. Драгоманова» та ін. Невиданими за браком коштів і необхідністю враховувати попит на книги залишилися рукописи М. С. Грушевського, К. Й. Студинського, К. М. Грушевської, Д. В. Антоновича та ін. Ідея репрезентувати в світі українську культуру реалізовувалася в безкоштовному розсиланні видань (навіть у найскрутніші часи) університетам, академіям, публічним бібліотекам Америки, Канади, Німеччини, Польщі, Франції, Чехословаччини та ін.

Зниження попиту на книги, фінансова скрута, загострення цензурних утисків спонукали М. С. Грушевського до постійного пошуку засобів порятунку інституту. Чи не останні надії щодо реалізації цих видань засновник інституту пов'язував зі США та Канадою, систематично (іноді занадто наполегливо) рекламуючи свою наукову продукцію і наголошуючи на потребі її придбати. Потенційним покупцям книг і жертводавцям систематично надсилали інформацію про видання УСІ – «дуже цінні і кожному українському фермерові цікаві книжки» із зазначенням різноманітних знижок (середня вартість однієї книги складала від 1 до 4 доларів США). Щиру допомогу надавав йому громадський і церковний

діяч у Нью-Йорку Василь Кузів. Та незначні кошти, що їх вдавалося зібрати пастору Кузіву, не задовольняли потреб УСІ⁸. М. С. Грушевський, цінуючи сприяння свого друга і благодійника, постійно шукав нові джерела фінансування. З управителем видавництва, заснованого 1910 року українськомовного канадського часопису «Український голос» Петром Войценком, він познайомився саме завдяки В. Кузіву. Вченому імпонувала прихильність видавців до діячів УНР. Він сподівався на сприяння П. Войценка в поширенні наукової продукції УСІ. Однак, фундатори часопису теж переживали не найкращі часи. «Початки “Українського Голосу” були до неописання трудні. Редактори і друкарі працювали майже без платні. Декотрі навіть мешкали там, де працювали. Не раз бракувало грошей на папір і чорнило, на опалення, світло і винаймання приміщення. Ці трудні часи продовжувалися десятками років», – згадувала одна із його співробітників Анна Фігус-Ралько⁹. Надіслані від «Українського голосу» кошти на адресу М. Грушевського свідчили швидше про бажання допомогти вченому, а не про потребу і можливість придбати видання. П. Войченко неодноразово наголошував на тому, що канадські фермери, на жаль, не виявляють особливої зацікавленості запропонованими виданнями, оскільки не мають зайвих коштів для купівлі книжок.

Опубліковані нижче листи свідчать про скрутний фінансовий стан родини Грушевських і відчайдушні спроби М. С. Грушевського знайти хоч якісь кошти на існування. Листи друкуються зі збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

¹ *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Асадеміа: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 320 с.; *Пиріг Р. Я.* Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): дис. д-ра іст. наук: 07.00.02. – К., 1994. – 353 арк.; *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: статті і матеріали. – К., 1995. – 304 с.; *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.; *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 234 с.; *Тельвак В. П., Тельвак В. В.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / УНДІАСД, Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – К., 2005. – 334 с.; *Шаповал Ю. І., Верба І. В.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с. *Пиріг Р. Я.* Михайло Грушевський. – К., 2007. – 64 с.; *Тельвак В. В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті рр. XX століття) / НАН України, Ін-т історії України, Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – К.; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с. та ін.

² Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. П. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – 550 с.; Листування Михайла Грушевського / НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка; упоряд. Г. Бурлака. – К., 1997. – 399 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства; т. 1); Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): зб. док. і матеріалів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; упоряд. Р. Я. Пиріг та ін. – К., 1997. – 184 с.; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / НАН України, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.; упоряд. Г. Сварник. – Львів; Нью-

Йорк, 1998. – 266 с.; Листування Михайла Грушевського / Укр. істор. т-во, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд., коментарі, вступ. ст. Р. Майборода. – К. [та ін.], 2001. – 412 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства; том 2); Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, ЦДІАЛ України; упоряд. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – 158 с.; Листування Михайла Грушевського: [Листи-відповіді М. Грушевському] / Укр. істор. т-во, НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, ЦДІАК України; упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К., 2006. – 718 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства; том 3); Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Укр. істор. т-во та ін.; упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк. – К. [та ін.]: УІТ, 2008. – 552 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства; том 4) та ін.

³ ІР НБУВ, ф. 1, № 26300, арк. 9.

⁴ *Темницький Володимир* (24.07.1879 – 26.01.1938) – правник, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст, літератор. У січні-лютому 1919 р. заступник міністра закордонних справ УНР в уряді В. Чехівського, у квітні-серпні 1919 р. – міністр закордонних справ УНР в уряді Б. Мартоса.

⁵ Йдеться про часопис «Борітеся – поборете!».

⁶ Бібліотека та архів Канади, фонд О. Войценко, MG 30 D 212.

⁷ *Потульницький В. А.* Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Укр. істор. журн. – 1992. – № 2. – С. 50.

⁸ Див.: *Гирич І.* Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Укр. історик. – 1995. – Чис. 1/4. – С. 190–203.

⁹ *Фігус-Ралько А.* Українська Канада / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – 2-е вид., змінене й допов. – К.; Вінніпег, 2003. – С. 103.

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ»¹

№ 1

З ЛИСТА М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ»

20 травня 1921 р., м. Відень

«Недавно проф. Старосольський² згадував на своїх викладах, як він з пок[ійним] Косевичем³ переконав пок[ійного] визначного соціолога Л. Гумпльовича⁴, що українці як і поляки являються нацією – чого їм той відмовляв, а то показавши йому сю історію України-Руси і познайомивши з її змістом. Нашим неприятелям се дуже приємно, що ся книжка зникла. Денікінці в Києві в 1919 р. забрали й спалили останні (некомплектні) примірники, які там були в книгарнях, був се їх «тріумф над українською ідеєю».

Боюсь, що без помочи Америки сеї книги не вдасться видрукувати, принаймні дуже довго, якби в Америці забезпечити дорогою передплати 1000 примірників, то книгу б можна було передрукувати. На оден рік зібрати передплату на 8 томів неможливо, але якби розділити се на три роки, то мабуть се могло б піти. По теперішнім цінам можна б розписати передплату на 2 \$ USA за том, з чого 5% на пересилку і 15% тим книгарням чи редакціям, які прийматимуть передплату...».

*Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войценко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.*

№ 2

30 травня 1921 р., м. Відень, XIX Hofzeile 27, Tschetsehel

Високоповажні земляки!

Так як минуло було вже два місяці від мого листа, котрим я просив вислати бодай частину грошей за замовлені книжки, то мовчання Ваше мене дуже здивувало. Отже я писав Вам, що сі книги стали моїм майже одиноким джерелом прожитку, отже коли Ви вже схотіли мені допомогти в їх розпродажі – за що я Вам дуже вдячний, то думав я, зробите Ви так, аби та поміч була для мене ефективніша. Тим часом два місяці як я Вам післав книги, витратив гроші на пересилку – і от сьогодні дістаю від Вас листа з 27. IV, де пишете, що д[обродій] Войценко⁵ виїхав на кілька тижнів, а як приїде, то гроші пішле і т. д. Даруйте, дорогі земляки, але ж хіба не відчуваєте того тяжкого положення, в котрім я й [плані] в моїм положенню, стративши все в боротьбі за Україну і опинившись на чужині без усякого забезпечення, а не хочючи вирощуватись за всяку ціну до дому, капітулювати перед нинішніми панами ситуації, звертаюсь до Вашої помочи, і Ви нарешті, по довгій мовчанню відізнались прихильно – а тепер знову морите мене таким сугобо формалістичним відношенням!... Повторяю, я дуже Вам вдячен за Вашу охоту мені допомогти, але прошу не депреціювати⁶ сеї Вашої охоти такими проволочками, протяганнями, відмовчуваннями і т. д. Думаю, що книги Ви вже одержали, але в котрім разі вони вже на місці, і коли Ви ще не післали міні грошей, то дуже прошу післати негайно, зараз, по післанім Вам рахункам, і прошу зробити ласкаво все можливе, щоб ширити і дальше забирати від мене книги в як ширших розмірах, аби підтримати і мене персонально і всю нашу роботу для Вітчизни.

Провірівши по поштової книзі я переконався, що декларації були написані зовсім вірно; тільки що не поставлено скількості примірників і ціни в австр. валюті – бо того Ви мені не казали робити. Думаю, що коли Ви дістали другу мою декларацію, то книги Вам видали. На всякий випадок посилаю декларацію одну спільно на все вислане. Але на будуче – чи не могли б Ви самі робити таку декларацію, на підставі тих дат, які Вам уділятиму, а подписані invoice⁷ міг би Вам посилати квотно – щоб чогось знов не забракло, при нинішніх змінах у формальностях, які трапляються так часто? Посилаю Вам на всяк випадок перелік підписаний і {вважаю} а що до передплатної висилки додаю такі пояснення.

Було післано Вам:

2. IV	15 пачок, в них Христюка ⁸ Іст. укр. револ. ч I ⁹	150 прим.,	по 10 шт.
–	17 пачок Груш. Всесвітня іст. I ¹⁰	150 –	по 9
–	19 пачок Груш. Культ. рух ¹¹	150 –	по 9
4. IV	22 – Груш. Іст. України ¹²	150	по 7
5. IV	13 – Груш. Про старі часи ¹³	150	по 12
12. IV	20 – Христюк Іст. револ. ч. II ¹⁴	150	по 7 і 8
13. IV	15 – Груш. ілюстр. історія ¹⁵	150	по 2
14. IV	30 – Груш. Всесвіт. іст. II ¹⁶	150	по 5
	209 пачок		1200 прим.

Щодо записей до Вас я просив написати міні умови точніше, скільки я буду діставати і то згори, щоб не було непорозумінь.

До одержання я не буду ще посилати. Ціню добрі відносини з Вами дуже, і не хотів, щоб були між нами якісь квиси¹⁷. Хотів би Вашої помочи до моєї політичної й видавничої роботи, бо ще довго мабуть не буду мати иньшої помочи в тім, як з Америки – а з ними, американськими хлопчиками, дуже трудно дійти до спілки. Якось усе вони так обставляють справу, наче не відчувають нашого положення – бо не [почуваю] аби хотіли вони його використати.

Рахунки мої на книги, числом три, Ви, сподіваюсь, дістали, всього з коштами експедиції, належить 624,50 \$ USA – в рахунок № 3 я помилився на три доларі, як Ви певно самі завважили (шістьсот двадцять три дол. 60 цент.). Ще раз прошу не задержувати вислання сум. В фунтах се буде 168 фунтів і 10 міл. перевести або в фунтах або в долярах USA бо ... потрібно!

З щирим привітом

М. Грушевський

[...] тут деталі, які книги вислати

*Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войценко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.*

№ 3

3 червня 1921 р., Фьослау, Sohlumberger st. 26
До хв. Ред[акції] «Україн[ського] Голосу», Вінніпег

Високоповажні земляки!

Нині одержав я від вас 5 дрифтів¹⁸ на суму £ 109 515 а 16 з листом з 31. V. По одержанню сих грошей постараюсь їх розділити по найкращому розумінню на матеріальну і культурну поміч і політичну роботу в користь наших братів і Вас про ужиття їх в своїм часі сповіщу.

Про гуцул[ський] комітет дістав прикрі вiсти, і саме викінчив обширний лист до його. Велика сума грошей вислана для нього на руки п. Стоцькому¹⁹ розбудила апетит і наша «Інтелігенція» повела кампанію против гуцулів, щоб узяти розділювання допомоги у свої руки. Т. Жуковський, бувши там, постарався полагодити відносини. Але загальні збори мали необережність вибрати до відділу гуцулів-селян, а до Конт[рольної] Комісії інтелігентів, і ті невдовзі знову посварились з Відділом, почали писати на його до Стоцького, а той замкнув гроші. Я тепер пишу їм, щоб скликали нові загальні збори, які б призначили спеціальну розвідну комісію, розібрали справу, чи перебрали потвердили дотеперішній виділ: контр[ольну] комісію, та написали б п. Стоцькому, щоб переслав решту грошей, як собі того бажають. Не знаю, що з того буде.

Прикро міні, що не вислали досі грошей за післані Вам книги та ще й пишете, що вскорі пришлена «дещо грошей на рахунок». Я ж Вам зробив такий опуст максимальний, який можливий тільки при продажі на готівку і Ви міні обіцяли всі гроші зараз прислати, а тепер, по 3-х місяцях, обіцяєте тільки «дещо на рахунок». Се не порядок, товариші панове, і так не йде, не кажучи вже, що сі книжки мій єдиний ресурс. Тепер і я не звід-

ки не маю ніякого прибутку ні заробітку. Прошу Вас як найскоріше прислати, та обдумайте способи щоб забрати від мене і решту сих книг.

Ваш щиро прихильний

М. Грушевський

*Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войценко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.*

№ 4

19 червня 1921 р., Фьослау, Hans Reim

Шановний Добродію!

Минуло вже два місяці відколи одержав я Вашого листа з 5. V, де Ви обіцяли за тиждень вислати гроші й залагодити інші справи, та й досі не маю тих грошей, і се мене ставить в трудне становище і взагалі дуже сумно настроює. Одержавши Ваше замовленне, по котрому Ви зараз обіцяли мені вислати гроші, скоро прийдуть книги, і подавали ріжні надії на дальше, я вповні покладався на Ваше слово як на представника народної інституції і не думав, що Ви мене будете так водити і годувати проволочками. Будь ласка, коли не налагодили і не вислали грошей, то вишліть негайно, аби у мене не лишалось гіркого «американського» несмаку, і я не мусів прилучати свого голосу до тих, які нарікають на сі «американські норови».

Коли я звертаюсь з пропозиціями в справі книг, видань і т. п. до наших земляків в Спол[учених] Дер[жавах]²⁰, вони вказують, що місцеві наші робітники се така верства яка дуже мало відчуває потребу в книжці і взагалі дуже мало живе своїм національним життям, не так як канадське селянство. І мині справді здається, що укр[аїнська] колонізація Канади може і повинна відограти без порівняння більшу ролю ніж яку відиграє зараз. Наше культурне українське життя, як я здається писав уже Вам, переживає велику кризу, коли ми не дамо [перерватися] нашої національної творчости в сих трудних часах – як напружують свої сили Росіяне, Вірмени, Жиди, всі інші народи, се буде великою користю, коли вона переветься – се буде великою, болючою шкодою для нашого національного життя. І в тім, канадійські українці повинні дуже допомогти тепер – щоб потім не жалкувати гірко.

До укр[аїнських] часописей в Спол[учених] Дер[жавах] про [...] кореспонденцій не писав.

В очікуванні скорого полагодження моїх справ і вперед дякуючи за труд зістаюсь

З щирою прихильністю

М. Грушевський

*Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войценко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.*

№ 5

24 липня 1921 р., м. Відень, Kirchengasse 41

До Редакції «Укр[аїнського] Голосу»

Високоповажні Панове!

До нинішнього дня я так таки й не одержав від Вас грошей за книги, післані Вам в квітні, за котрі Ви обіцяли вислати всі гроші зараз по одержанню.

На пригадки з початку я дістав відповідь, що нема д. Войценка, потім, що він вертає, потім д. Войченко повідомив мене, що він вернув і висилає гроші. І от минає місяць, а тих грошей все таки нема!

Шановна Редакціє, Дорогі Земляки! Невже ж Ви не відчуваєте всеї невідповідности такого поведення, супроти мене – такого ведення справи взагалі, я скажу! Та се не тільки національна інституція в відносінах до поважаного нею громадського діяча, а перша ліпша солідна кунсецька фірма не позволить собі так ставитись супроти якого будь клієнта! Чи ж думаєте, що національна інституція може легковажити своє слово, свої зобов'язання? Шановні Панове! Ми – се між нами – дивимося завжди на Америку, спеціально на Канаду, як на наш резерв, де виховується солідність, культурність, порядність, все, що так цінне в життю і зможе колись нам придатись для Великої України! Сумно буде, як на взірцях нац. інституцій прийдеться розчаровуватися в таких надіях. Ви ж повинні бути взірцем і прикладом!

Щиро відданий

М. Грушевський

Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войченко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.

№ 6

30 вересня, 1921 р., м. Відень, Kirchengasse 41, Pension
До «Укр[аїнського] Голосу» в Вінніпег

Високоповажані Панове!

Сьогодні – після чотирьохмісячного абсолютного мовчання – дістав я нарешті Ваші листи з 7 і 8. IX і переказ на \$ 50. Дуже се маленька квота і Вашої первісної обіцянки – зараз по одержанню книжок прислати всі гроші – я властиво повинен би з Вами за все сваритись на добре. Але признаюся, що все таки трохи відлягло мені від серця і від тої малої квоти і Вашої обіцянки не пізнійше 10. X післати всі гроші. Не так страшно перед зимою, та і на душі лекше. Бо признаюся, що вже чорні підозріння підіймались в мені супроти такої вашої мовчанки. Я вже [якось] вважав [за оден] з українських національних філярів²¹ в теперішній – а тут приходилось думати, яких же способів ужити против свого філяра, щоб змусити до сповнення такого елементарного, купецького обов'язку! Гірко се, ви Панове, бо признаюся, що в нинішній кризі мене лякає не політична сторона (я вважаю, що політично ми дуже виграли!), як культурна і моральна: несовітність, несолідність, легкодушність, яка виявилась в нашій інтелігенції і навіть в народі та нагадує того цигана, «що якби був царем, то вкрав би 100 рублів і втік би!» З сею страшною бідною я буду боротися скільки сили!

І так буду ждати після 10. X решти грошей. Тільки нащо Ви переводите в \$ здається канадійських? Наш же рахунок в долярах U.S.A, канадійські долари мені прийдеться перечисляти на U.S.A зі шкодою для Вас, бо канад[ські] \$ тут на біржі не мають курсу, торгують ними «з вільної руки». Коли не можете переводити на \$ U.S.A, то може краще на £? А зрештою обрахуємось. От сумно, що Ви кажете, що книга у Вас іде слабо. А др. Сіменович²² міні колись то писав, що тільки наші канадійські фермери ще й купують книги, а робітники в Сп[олучених] Д[ержавах]

зовсім ні! Се дуже небезпечно для нашого культурного життя і вимагає агітації. Адже Доячек²³ видає для когось книги і хтось їх купує?

Щі книжки Іст[орії] Револ[юції] Христюка²⁴, Лозинського²⁵ про Галичину²⁶ і своєї Соціології²⁷, що виходить незадовго, вишлю Вам не так багато, а по троху, коли обіцяєте прислати гроші по одержанню. Але перше вирівняйте все за попереднє. Чи не заплатили б за кількох комплектів. «Борітеся – поборете»? Там же багато цікавих статей! Вийде також скоро книга Старосольського²⁸. Добродію Войценкови прошу переказати мою сердечну кондаленцію з приводу його родинного нещастя!

In politicis²⁹ не пишу, не стає часу – сиджу над історією нашого колишнього руху – з нагоди недавнього ювілею Др[агоманова]ва³⁰.

Отже, будьте ставні, і всього добра! *Ваш М. Грушевський*

*Бібліотека та архів Канади, фонд Ольги Войценко MG 30 D 212, Volume 12
Листи М. Грушевського, File 43.*

¹ «Український голос» – найстаріший україномовний часопис, заснований 1910 р. у Вінніпезі (Манітоба, Канада) як періодичне видання Української видавничої спілки «Тризуб». Виходить раз на тиждень. Видавався на кошти української громади. З 1927 р. орган Союзу українців самостійників (СУС), певний час був неофіційним друкованим органом Української греко-православної церкви в Канаді, видавав як додаток «Вісник УГПЦК». З 1996 р. вміщує частину матеріалів англійською мовою.

² *Старосольський Володимир* (8.01.1878, Ярослав, нині Польща – 25.02.1942, Маріїнськ, нині Кемеровської обл., РФ) – громадсько-політичний діяч, соціолог, теоретик права, адвокат. Дійсний член НТШ (з 1923 р.). Доктор права (1903). Навчався у Краківському, Львівському та Віденському університетах. З 1914 р. – член Головної української ради, Бойової управи УСС, Союзу визволення України. 1918 р. – член Українського генерального військового комітету. 1919 р. – товариш міністра закордонних справ УНР. З 1921 р. в еміграції, викладав в Українському вільному університеті та Українській господарській академії в Подєбрадах. З 1927 р. у Львові, працював як адвокат. 1939 р. – професор Львівського державного університету ім. І. Франка, згодом репресований радянською владою, помер на засланні. Автор праць з соціології, історії та права.

³ *Косевич Євген* (1876, Галичина – 1914, Львів?) – український громадський та політичний діяч, адвокат. Один з засновників і співробітників журналу «Молода Україна» (1900–1903); один із засновників Української соціал-демократичної партії.

⁴ *Гумльовіч Людвік* (9.03.1838, Краків – 19.08.1909, Грац, Австрія) – польський соціолог, правознавець. Закінчив Краківський університет. З 1882 р. професор університету в Граці. Один з засновників польської соціології, представник соціологізму.

⁵ *Войценко Петро* (1882, с. Завале, нині Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. – 15.09.1956, Вінніпег, Манітоба, Канада) – громадський діяч, видавець. У Канаді – від 1898 р., вчителював. З 1913 р. працював у видавництві «Український голос» у Вінніпезі, очолював його до своєї смерті. Активний діяч багатьох українських організацій у Вінніпезі, зокрема Союзу українців самостійників.

⁶ Депреціювати (від пол. *deprecjonować*, фр. *déprécier*) – применшувати значення, знецінювати.

⁷ Invoice (англ.) – рахунок, накладна.

⁸ *Христюк Павло* (1880, станиця Єлисаветградська, нині Краснодарського краю, РФ – 28.09.1941, табір «Севвостлаг», нині Магаданської обл., РФ) – український кооператор, політичний діяч, публіцист. Член Української Центральної Ради. Генеральний писар у складі першого Генерального секретаріату УНР. З січня 1918 р. – міністр внутрішніх справ, з лютого – Державний секретар УНР. 1919 р. – товариш міністра

внутрішніх справ в уряді І. Мазепи. З 1919 р. – на еміграції у Відні, був членом «закордонної делегації» УПСР та співредактором журналу «Борітеся – поборете!». 1923 р. повернувся в Україну. 1931 р. заарештований за справою «Українського Національного Центру» і засуджений до ув'язнення. Автор праць з історії революції в Україні.

⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 1. – 152 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали; кн. 1 / Укр. соціолог. ін-т).

¹⁰ Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді: приладжена до програм вищих шкіл і вищих класів шкіл середніх. – К.: Вид. Дніпр. Союзу Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1920. – Ч. 1.

¹¹ Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – 2-е вид. – Б. м.: Вид. Дніпр. Союзу Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1919. – [2], 248 с.: іл.

¹² Грушевський М. С. Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижших класів середніх шкіл. – К.; Відень, 1920. – 216 с.

¹³ Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України: (Для першого початку). – Вид. 6-те. – Відень: З друк. Вальдгайм-Еберле акц. тов., 1919. – 119 с.: іл., фот.

¹⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Прага], 1921. – Т. 2. – 204 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали; кн. 2 / Укр. соціолог. ін-т).

¹⁵ Грушевський М. Ілюстрована Історія України. – К.; Відень: Вид. Дніпр. Союзу Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921. – 575 с.: іл., табл., карт.

¹⁶ Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді: приладжена до програм вищих шкіл і вищих класів шкіл середніх. – К.: Вид. Дніпр. Союзу Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1920. – Ч. 2. – 270 с.: іл.

¹⁷ Напевно, квиси означає непорозуміння (від фр. *quiproquo*).

¹⁸ Дрифт (від англ. *draft*) – чек, вексель.

¹⁹ Смаль-Стоцький Степан (8.01.1859, с. Немилів, нині Радеківського р-ну Львівської обл. – 17.08.1938, Прага) – український учений-філолог, педагог, культурний і громадсько-політичний діяч у Буковині. Закінчив Чернівецький (1882) та Віденський (1885, доктор філології) університети. Професор Чернівецького університету (1885–1918), Українського вільного університету в Празі (з 1921 р.). Дійсний член НТШ (з 1899 р.), ВУАН (з 1918 р.). Один з лідерів українського національного руху в Буковині, співзасновник багатьох українських товариств. Посол до Буковинського сейму (1892–1911), депутат австрійської Державної ради у Відні (1911–1918). 1919 р. посол ЗУНР у Празі. Автор мовознавчих і літературознавчих праць.

²⁰ Сполучені Держави – Сполучені Штати Америки.

²¹ Філяр (від пол. *filar*) – оплот, стовп.

²² Сіменович Володимир (1859, Бучач, нині Тернопільської обл. – 1932) – український громадський діяч у США, лікар, брат О. Кисілевської. Від 1887 р. – у США, був редактором тижневика «Америка» в Шенандоа, організатором кооперативних крамниць у Пенсильванії, активним діячем Українського народного союзу. З 1892 р. у Чикаго, де закінчив медичні студії. Голова Просвітної комісії Українського народного союзу (1912–1914), головний редактор тижневика «Україна» в Чикаго (1930–1932).

²³ Доячек Франк (29.02.1880, Влашім, нині Чехія – 20.04.1951, Вінніпег, Манітоба, Канада) – канадський видавець і підприємець чеського походження. У Канаді від 1903 р. 1906 р. відкрив у першу в Канаді Руську книгарню у Вінніпезі (1920–1984 – Українська книгарня і накладня). Пізніше відкрив магазини в інших містах Канади. Власник української газети «Канадійський фермер» (1913–1927, з 1932). Видавав та розповсюджував книги та періодичні видання різних етнічних громад Канади.

²⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Прага], 1921. – Т. 3. – 160 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали; кн. 3 / Укр. соціолог. ін-т).

²⁵ Лозинський Михайло (1880 – 23.10.1937) – український політичний і державний діяч, публіцист. 1918–1919 рр. входив до складу Української національної ради ЗУНР – ЗО УНР. З лютого 1919 р. – керуючий справами державного секретаріату закордонних справ ЗУНР, член української делегації на Паризькій мирній конференції. З 1921 р. на еміграції, професор Українського вільного університету в Празі (1921–1927). 1927 р. очолив кафедру права в Інституті народного господарства в Харкові. 1930 р. заарештований, відправлений в заслання, згодом розстріляний. Автор праць про український національний рух в Галичині.

²⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – [Відень], 1922. – 228 с. – (Українська революція. Розвідки і матеріали; кн. 5 / Укр. соціолог. ін-т).

²⁷ Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – 129 с.

²⁸ Старосольський В. Теорія нації / Укр. соціолог. ін-т. – [Відень: Загран. бюро і склад вид. в Відні], 1922. – 144 с.

²⁹ In politicis – у справах політичних (лат.).

³⁰ Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922. – 212 с.

УДК 930.253:[94:314.743](477)

Палієнко Марина

**НЕВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОЛЮ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ
ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО
(за матеріалами листування о. Теофіла Горникевича
та Євгена Зиблікевича)**

У публікації вперше подано частину листування українського церковного та громадського діяча, історика-архівіста Теофіла Горникевича з засновником Східноєвропейського дослідного інституту імені В. К. Липинського у Філадельфії (США) Євгеном Зиблікевичем, яке стосується збереження архівної спадщини Вячеслава Липинського. Документи походять з особового архіву професора Олега Горникевича у Відні (Австрія).

Ключові слова: Архів Вячеслава Липинського, Теофіл Горникевич, Євген Зиблікевич, листування, документи української еміграції.

В публикации впервые подается часть переписки украинского церковного и общественного деятеля, историка-архивиста Теофила Горникевича с основателем Восточноевропейского исследовательского института имени В. К. Липинского в Филадельфии (США) Евгением Зибликевичем, касающееся сохранения архивного наследия Вячеслава Липинского. Документы публикуются из личного архива профессора Олега Горникевича (Вена, Австрия).

Ключевые слова: архив Вячеслава Липинского, Теофил Горникевич, Евгений Зибликевич, переписка, документы украинской эмиграции.

This publication contains a part of the correspondence between the Ukrainian church and public figure, a historian and an archivist Theophil Hornykiewicz with a founder of W. K. Lypynsky East European Research Institute (USA) Eugene Zyblikewycz devoted to the preservation of Vyacheslav Lypynsky's archival heritage. Documents come of the professor Oleh Hornykiewicz private archives (Wien, Austria).

Key words: Vyacheslav Lypynsky's archives, Theophil Hornykiewicz, Zyblikewycz, correspondence, documents of the Ukrainian emigration.

© Палієнко Марина, 2009

Важливою і до цього часу майже недослідженою складовою зарубіжної україніки є приватні (особисті та родові) архівні зібрання, які утворились у процесі життя та діяльності представників української науки, культури, церкви у різних країнах світу. Нині вони привертають особливу увагу істориків, оскільки дають можливість значною мірою розширити джерельну базу дослідження багатьох громадсько-політичних та культурних процесів, які відбувалися в українській еміграції.

Надзвичайно високий інформаційний потенціал та історико-культурне значення має зібрання документів відомого вченого, доктора медицини, професора Олега Горникевича, яке містить цінні матеріали з архіву його батька – українського церковного і громадського діяча, історика, архівіста о. Теофіла Горникевича (1891–1969). Останній увічнив своє ім'я активною душпастирською роботою, тривалою викладацькою діяльністю і, безумовно, подвижницькою працею з упорядкування та систематизації архіву видатного українського мислителя Вячеслава Липинського.

Теофіл Горникевич народився 14 лютого 1891 р. в селі Газіїв Долинського повіту, що на Прикарпатті. Він походив зі старого священницького роду – його батько і дідусь (обидва також Теофіли) багато років були парохомі (настоятелями місцевого греко-католицького приходу) в селі Гошів того ж повіту. Середню освіту здобув у Львові, скінчивши українську Академічну гімназію.

З 1910 р. Т. Горникевич студював теологію і філософію у Львівському університеті, у 1915–1918 рр. перебував на санітарній службі в австрійській армії. У вересні 1918 р. його висвячено на священника, після чого до травня 1919 р. він був капеланом Української Галицької Армії. У 1921–1924 рр. Т. Горникевич вивчав біологію та психологію в Українському університеті у Львові, водночас беручи активну участь в організації народних шкіл. Від 1927 р. викладав у львівській Академічній гімназії та вчительській семінарії сестер василіанок. У 1925–1935 рр. о. Теофіл був парохом у с. Сихові біля Львова, віддаючи всі свої сили відбудові місцевої козацької дерев'яної церкви Св. Трійці (нині – пам'ятка архітектури державного значення), яка перебувала тоді у крайньому занепаді. Оцінюючи його душпастирську працю та людські якості, о. Петро Хомин писав, що «він був непересічно здібний, у праці ревний і впертий, незвичайно обов'язковий, чесний, добрий і зразковий священник»¹.

У 1940 р. Т. Горникевич разом з родиною переїхав до Відня, де вже впродовж багатьох років його старший брат о. Мирон був парохом церкви св. Варвари. Згодом, у 1947–1956 рр., о. Теофіл викладав релігію у гімназіях та Вищій технічній школі у Відні. Однак найяскравішою сторінкою «віденського» періоду його життєдіяльності, безперечно, стала праця над упорядкуванням та опрацюванням українських архівних збірок, які у той час перебували на зберіганні в Австрійському державному архіві як депозит митрополита Андрея Шептицького.

У науковій літературі немає відомостей про цю ділянку архівної і науково-дослідної діяльності Т. Горникевича, що обумовлюється, на нашу

думку, кількома факторами: по-перше тим, що згадана праця проводилась за умов цілковитої секретності і впродовж тривалого часу (фактично до розпаду Радянського Союзу) інформація про неї не розголошувалась учасниками тих подій. По-друге, вже після здобуття Україною незалежності та відкриття доступу до засекречених у радянський період архівних фондів з'ясувалось, що в українських архівах відсутня документальна база для вивчення цього питання. Отже, матеріали, що відклалися в архіві проф. о. Горникевича, є надзвичайно цінним джерелом для дослідження історії зберігання, опрацювання та переміщення не тільки архівної спадщини В. Липинського, а й інших документальних колекцій (передусім архіву Уряду ЗУНР, документів митрополита А. Шептицького), які у повоєнний період зберігалися у Відні.

Звертаючись до історіографії проблеми, відзначимо, що вона лише побіжно висвітлена в окремих публікаціях істориків України та української діаспори. Зокрема, перша стаття щодо «одіссеї» архівної спадщини В. Липинського належала перу засновника та першого директора Східноєвропейського дослідного інституту імені В. К. Липинського Євгену Зиблікевичу. У 1985 р. її опубліковано на сторінках «*Harvard Ukrainian Studies*»², а згодом з'явився її україномовний переклад в «Українському археографічному щорічнику»³. На жаль, у цих публікаціях роль о. Т. Горникевича у збереженні та опрацюванні архіву В. Липинського так і не було належним чином висвітлено.

У нарисі Романа Залуцького «Листування Вячеслава Липинського у західних архівах», уміщеному в першому томі «Листування» В. Липинського, оцінка праці Т. Горникевича наводилася лише в одному реченні: «завдяки посвяті та труду брата о. Мирона проф. о. Теофіля Горникевича, стало можливим змікрофільмувати усі матеріали. Мікрофільми з Архіву В. Липинського були передані в користування Східноєвропейському дослідному інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії»⁴.

В одній з наших попередніх публікацій на сторінках «Історичного журналу» було здійснено спробу на основі порівняльного аналізу документів трьох українських архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ України) дослідити заходи митрополита А. Шептицького та о. М. Горникевича, спрямовані на організацію зберігання архівів Уряду ЗУНР та В. Липинського у Відні в міжвоєнний період та в роки Другої світової війни⁵. Згодом цю інформацію було узагальнено в монографії «Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)»⁶.

Натомість діяльність о. Теофіла щодо збереження українських архівних збірок у Відні досі залишається недослідженою. Таким чином, матеріали, які перебувають на зберіганні в архіві проф. о. Горникевича, є цінним джерелом для висвітлення «архівної» праці Т. Горникевича та визначення його внеску в упорядкування, описування та копіювання

документів В. Липинського, організацію пересилки мікрофільмів у США і, зрештою, створення підґрунтя для заснування Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії.

Інтенсивне листування між о. Теофілом Горникевичем і Євгеном Зиблікевичем (1895–1987) – одним з активних діячів українського консервативно-монархічного руху, редактором часопису «Америка» (1953–1962), тривало впродовж 1961–1962 рр. і безпосередньо торкалось опрацювання архівної спадщини В. Липинського, яка перебувала на депозитному зберіганні в Австрійському державному архіві.

Організації копіювання архівів В. Липинського стосувались 13 листів д-ра Є. Зиблікевича, перший з яких датується 28 жовтнем 1961 р., останній – 26 грудня 1962 р. Всі листи є оригіналами, переважна більшість з них надруковано на машинці та засвідчено особистим підписом Є. Зиблікевича (лише один лист від 12 жовтня 1962 р. з Нью-Йорка є рукописним автографом).

Повною мірою реконструювати перебіг тогочасних подій дають змогу листи-відповіді Т. Горникевича, які збереглися в його архіві у формі друкованих на машинці відпусків (копій). Загалом ним за цей період було написано та відправлено з Відня до Філадельфії 15 листів на адресу Є. Зиблікевича, перший з яких датується 13 листопада 1961 р., останній – 30 грудня 1962 р. Усі листи о. Теофіла, які нині зберігаються в архіві його сина проф. о. Горникевича у Відні, є машинописними копіями відправлених адресатам оригіналів. Складність у прочитанні та передачі тексту епістолярій Т. Горникевича за 1961 р. пов'язана з тим, що через відсутність друкарської машинки з кириличним шрифтом він друкував свої листи латинкою польською транслітерацією (загалом таким способом було надруковано чотири листи о. Теофіла від 13 листопада 1961 р., 4 та 22 лютого 1962 р., а також 3 березня 1962 р.). На початку березня 1962 р. йому вдалося придбати друкарську машинку з кириличним шрифтом і вже у листі до Є. Зиблікевича від 18 березня він з радістю писав: «Тішуся, що сьогодні можу до Вас писати на українській машині, яку мені вдалося по довгих розшуках – вправді уживану, але ще в зовсім доброму стані – роздобути. Тільки прошу вибачити мені всі можливі мої похибки, бо я привик писати на «латинці»⁷.

Серед тем, які висвітлювались у листуванні, слід передусім виділити події, пов'язані із заходами Т. Горникевича, спрямованими на одержання дозволу від дирекції Австрійського державного архіву на опрацювання та виготовлення фотокопій документів В. Липинського, які перебували там на зберіганні в якості депозиту митрополита А. Шептицького.

У своєму першому листі до о. Теофіла від 28 жовтня 1961 р. Є. Зиблікевич підкреслював, що «час є дуже непевний, а якщо ці архіви попали б до рук большевиків, то вони знищили б це безцінне джерело різних українських великих натхнень і свідоцтво найвищого горіння українського творчого духа»⁸. У зв'язку з цим на порядку денному постала проблема перенесення архіву у «безпечне місце» та виготовлення із нього «страхових» копій, які могли б зберегтися у випадку втрати оригіналів.

Є. Зиблікевич висловив ідею мікрофільмування всіх матеріалів В. Липинського, в першу чергу – всіх його рукописів, листів, навіть заміток, зроблених на полях прочитаних ним книжок. Обов'язковому копіюванню підлягали, на думку Є. Зиблікевича, також усі фотографії В. Липинського, адресовані йому листи, а також статті вченого, розпорошені по різних виданнях. Особливого значення відтворення цих публікацій набувало через те, що вони на той час перебували у недоступних для емігрантів бібліотечних та архівних сховищах Києва, Кракова тощо і загалом могли бути знищені радянською владою.

Є. Зиблікевич також наголошував на тому, що він свідомий, «що ця справа ще й тепер дуже дискретна і про існування архіву Липинського я не розповідаю навіть у крузі найближчих моїх однодумців», що о. Теофіл є найбільш компетентною особою у справі архіву і користується довірою австрійської духовної та світської влади, а як рідний брат опікуна архіву В. Липинського о. Мирона Горникевича має «моральне право» на опрацювання цього зібрання, оскільки якби не самовіддана діяльність о. Мирона та о. Теофіла «цього архіву сьогодні взагалі не було б»⁹.

Цей лист Є. Зиблікевича був справжнім імпульсом для о. Теофіла. Він вирішив присвятити всі свої сили та енергію упорядкуванню, вивченню та копіюванню українських архівів, які перебували на депозитному зберіганні в Австрійському державному архіві у Відні.

Однак справа з копіюванням архіву В. Липинського була ускладнена низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких найскладнішим було питання одержання «допуску» до цих матеріалів. Як відомо, у міжвоєнний період опікуном «віденських» українських архівів, які перебували у власності митрополита А. Шептицького, був тогочасний парох церкви св. Варвари о. Мирон Горникевич. Останній за дорученням митрополита у 1942 р. передав усі архівні збірки на депозитне зберігання до Австрійського державного архіву.

У повоєнний період українські емігранти та церковні діячі, розуміючи небезпеку, яка нависла над політичними архівами еміграції у зв'язку з «полюванням» за ними радянських спецслужб, усіма засобами намагались запобігти поширенню інформації про місця зберігання цих колекцій, а також перевезти їх у безпечне, як вони відзначали «недосяжне» для рук «совєтів», місце. З огляду на це вони розробляли плани переміщення збірок з Європи до Північної Америки, однак Австрійський архів не давав на це дозволу. Зрештою, наприкінці 1950-х рр. «опіка» над архівом перейшла до нового пароха церкви св. Варвари у Відні о. Ореста Купрянця, який почав розглядати його як власність о. Василіан і не погоджувався надати дозвіл о. Теофілу Горникевичу на опрацювання архіву. У зв'язку з цим останній був змушений звернутися у цій справі до єпископа Івана Бучка в Римі – апостольського візитатора українців у Західній Європі. У листі до єпископа І. Бучка від 17 листопада 1961 р. о. Теофіл наголошував на тому, що Чин Василіан «не має в справах архіву жадних компетенцій» і що «справа архіву, який є власністю всього українського народу, не має нічого спільного з юрисдикцією

в церковних справах»¹⁰. І тільки після втручання у справу єпископа І. Бучка о. Т. Горникевич одержав доступ до архівних збірок.

16 січня 1962 р. о. Теофіл занотував у своєму записнику, що у цей день вперше «побачив цілість «справи», був там, де захована». Цього дня разом з о. Купрянцем він відвідав Австрійський державний архів, де генеральний директор д-р Рат (Rath) та директор д-р Блаас (Blaas) провели їх до сховищ, в яких зберігалися депоновані українські архіви. Наступного дня о. Теофіл приступив до ознайомлення з «цілістю справи», як він називав усю сукупність депонованих митрополитом А. Шептицьким документів. Навіть побіжне ознайомлення зі станом речей дало можливість йому зробити висновок про те, що війна надзвичайно негативно позначилась на збереженості документів. Було порушено цілісність і порядок їх зберігання у скринях, який встановив згідно укладених описів о. Мирон Горникевич. Пакунки з документами були хаотично розміщені на полицях та вкриті товстим шаром пилу.

Усі заходи, пов'язані із переміщенням згаданих архівів, проводились у цілковитій секретності, оскільки на ці документи ще з часів Другої світової війни «полювали» радянські спецслужби. Зокрема, єпископ І. Бучко просив Т. Горникевича «трактувати справу найстрогіше довірочно», не вживати у листуванні «слова “архів”, а радше говорити про “справу”» та загалом пропонував його листи стосовно цієї справи знищувати¹¹.

Є. Зиблікевич з піднесенням зустрів початок праці о. Теофіла над архівом В. Липинського. «Думаю, – писав він у листі від 25 січня 1962 р., – що будемо мати заслугу перед історією за врятування безцінної вартости матеріалів, записок, а може й початих і не закінчених більших праць одної із найбільших духових та інтелектуальних величин і талантів України, обдарованих Богом і генієм української землі»¹².

У своїх листах о. Т. Горникевич постійно інформував Є. Зиблікевича про упорядкування матеріалів. Зокрема, ним було виявлено 15 фасцикул («справ») із записками В. Липинського, зробленими на картках, календарях, вирізках із часописів, а також рукописи праць В. Липинського, щоденники, реєстри надісланих та одержаних листів, лікарські рецепти, рахунки тощо. Т. Горникевич виявив також 25 великих тек (як він їх називав – «Briefordner-ів», близько 500 сторінок кожен) з листами, адресованими В. Липинському, та чернетками (відпусками) його відповідей.

Отець Теофіл самовіддано працював над систематизацією збірок щоденно з 9-ї до 18-ї години лише з одноденною перервою на обід, віддаючи цій справі останні сили, незважаючи на свій похилий вік (на той час йому вже виповнилося 70 років) і стан здоров'я. «Я поставив собі ціллю (може вже останню) мого життя, жертвувати мій час і мою працю для цієї справи», – писав він у листі до Є. Зиблікевича 4 лютого 1962 р.¹³

Уже 22 лютого о. Теофіл надіслав на адресу Є. Зиблікевича перших 1300 аркушів фотокопій «справи», які включали три фасцикули. За його

попередніми оцінками, в цілому копіюванню підлягали близько 18 000 аркушів архівних документів.

18 березня о. Т. Горникевич висловлював припущення, що за «15 днів буде справа фільмування вже остаточно покинчена» і тоді він планував приступити до «спокійнішої вже праці читання всього матеріалу, що займе мені, думаю, добрий місяць інтенсивної, але дуже важкої (не маю іншого звороту на означення цього, бо це не є ані «цікаво», ані «приємно» слідкувати за цим, як ця хрустально чиста душа очевидячки згоряла на жертвеннику любови Батьківщини, або радше на кострі, на який її – зв'язану великою любовію до України – поклали таки сини тієї ж України)»¹⁴.

У квітні 1962 р. фактично було завершено виготовлення фотокопій з архівних документів В. Липинського і останню частину мікрофільмів було надіслано о. Т. Горникевичем до Філадельфії. З цього приводу він писав 18 квітня у листі до Є. Зиблікевича: «Повних три місяці тривало це, заки я успів не тільки довести справу із фільмуванням «справи» до успішного кінця, але в межичасі теж довести її стан до такого порядку, що вона не потребує стидатися, що знаходиться в приміщенні найкращого і найславнішого архіву; водночас і ми не потребуємо стидатися ані тепер, ані перед грядучими поколіннями»¹⁵. Загалом на копіювання та пересилку матеріалів було витрачено 825 американських доларів.

Матеріали В. Липинського, які у вигляді мікрофотокопій було надіслано до США, лягли в основу зібрання Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії, членами-засновниками якого виступили о. Т. Горникевич та д-р Є. Зиблікевич (останній очолював цю інституцію у 1963–1986 рр.). І нині слід особливо наголосити на тому факті, що непересічну роль в упорядкуванні та опрацюванні спадщини В. Липинського відіграв о. Теофіл Горникевич, який своєю самовідданою працею прислужився до збереження архіву цього визначного вченого та громадсько-політичного діяча.

Нижче публікуємо 5 листів з епістолярної спадщини о. Т. Горникевича та Є. Зиблікевича, які опрацьовано згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При передачі текстів листів збережено лексичні та правописні особливості оригіналу. Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Прізвища осіб, назви і терміни пояснено у коментарях, вміщених наприкінці публікації. Вихідні дані про місце зберігання листів, їх достовірність та спосіб відтворення наведено в археографічній легенді.

За надану нам можливість вивчення та опублікування листування о. Т. Горникевича з д-ром Є. Зиблікевичем висловлюємо глибоку і щирю вдячність синові о. Теофіла – професору Олегу Горникевичу.

¹ Хомин П. Посмертна згадка (о. монс. Теофіль Горникевич) / Петро Хомин // Наша Мета. – 1970. – 17 січня. – С. 5.

² Zyblikewycz E. The Odyssey of V. Lypyns'kyj's Archives / Eugene Zyblikewycz // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – № 3/4 (December). – P. 357–361.

³ Зиблікевич Є. Одісея архівної спадщини Вячеслава Липинського (Відень ; Райхенау ; Берлін ; Бадег ; Філадельфія) / Євген Зиблікевич // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 119–123.

⁴ Залуцький Р. Листування Вячеслава Липинського у західних архівах / Роман Залуцький // Липинський В. Листування / Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США); Інститут європейських досліджень НАН України. – Т. 1 (А–Ж). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 45.

⁵ Палієнко М. Невідомі сторінки історії архіву Уряду ЗУНР у Відні / Марина Палієнко // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 13–24.

⁶ Вона ж. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – С. 238–252; 284–286; 392–396.

⁷ Архів проф. о. Горникевича (Відень, Австрія). Лист о. Т. Горникевича до Є. Зиблікевича від 18 березня 1962 р.

⁸ Там само. Лист Є. Зиблікевича до о. Т. Горникевича від 28 жовтня 1961 р.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Лист о. Т. Горникевича до єпископа І. Бучка від 17 листопада 1961 р.

¹¹ Там само. Лист єпископа І. Бучка до о. Т. Горникевича від 27 листопада 1961 р.

¹² Там само. Лист Є. Зиблікевича до о. Т. Горникевича від 25 січня 1962 р.

¹³ Там само. Лист о. Т. Горникевича до Є. Зиблікевича від 4 лютого 1962 р.

¹⁴ Там само. Лист о. Т. Горникевича до Є. Зиблікевича від 18 березня 1962 р.

¹⁵ Там само. Лист о. Т. Горникевича до Є. Зиблікевича від 18 квітня 1962 р.

З ЛИСТУВАННЯ о. ТЕОФІЛА ГОРНИКЕВИЧА ТА ЄВГЕНА ЗИБЛІКЕВИЧА ЩОДО УПОРЯДКУВАННЯ ТА КОПЮВАННЯ АРХІВУ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

№ 1

ВИТЯГ З ЛИСТА Є. ЗИБЛІКЕВИЧА ДО о. Т. ГОРНИКЕВИЧА

28 жовтня 1961 р., Філадельфія

[...]* Час є дуже непевний, а якщо ці архіви попали б до рук большевиків, то вони знищили б це безцінне джерело різних українських великих натхнень і свідоцтво найвищого горіння українського творчого духа.

Справа перенесення цього архіву товклася вже неоднократно в Римі і в Америці. Ви знаєте краще від мене ці труднощі, які стояли на шляху для здійснення пляну переносу архіву в «безпечне місце». Сьогодні ніхто не може сказати, де це «безпечне місце» існує. Але не тяжко поставити твердження, що копія архіву конечна, бо якщо не збережеться оригінал, то може зберегтись його копія.

Так, прийшов я до думки змікрофільмування всіх матеріалів цього архіву, а головню всіх рукописів, всіх листів, а навіть дрібних заміток Липинського, що він їх робив на маргінесах книжок, календарів-термінарів і т. д. Важливі також листи, що приходили до Липинського від різних високопоставлених осіб. Не меншу цінність представляють статті

*Перший аркуш листа відсутній.

Липинського порозкидані по різних газетах і журналах, а які, можливо, знаходяться в архіві. Також дрібні твори Липинського, писані в польській мові, з київського і краківського періоду його діяльності, представляють чималу вартість, тим більше, що бібліотеки і архіви в Києві, Львові, чи Кракові для нас тепер недоступні і не відомо чи большевики не вичистили їх власне з праць Липинського.

Не потрібно натомість мікрофільмувати таких творів Липинського в українській і польській мовах, які існують перевидані на еміграції, як наприклад: «Листи до братів хліборобів», «Україна на переломі», річники «Хліборобської України» (віденські видання, а зате треба перефотографувати збірник «Хліборобської України», пражське видання з 1919 чи 1930 року), «Хам і Яфет», а з польської «З дзеюф України»¹ і «Шляхта на Україні», зате дрібні праці Липинського в польській мові треба б змікрофільмувати, якщо такі в архіві знаходяться.

Всі фотографії Липинського, окремо і в групах, треба б прецизно перефотографувати якнайгострішою сочкою.

Я уявляю собі операцію із мікрофільмуванням у той спосіб, що Ви, В[исоко]преп[одобний] Отче Професоре, домовитесь із дирекцією архіву-бібліотеки чи музею, або з кимось одним, що має доступ до цих матеріалів, про змікрофільмування їхнім фаховим чоловіком, за умовлену ціну* всього того з архіву, що Ви вкажете конечним до зфільмування. Ваша функція обмежилася б отже до висортування з архіву того, що не мало б бути мікрофільмоване (наприклад, крім уже згаданих, якісь чужі чи наші наукові твори, які не мають безпосереднього відношення до Липинського, а можливо, що знаходяться в архіві).

Якщо б Ви, В[исоко]преп[одобний] Отче Професоре передбачали, або натрапили на труднощі щодо одержання офіційної згоди управи архіву-бібліотеки чи музею на мікрофільмування архіву Липинського, то може знайдете спосіб обійти цю засадничу трудність шляхом домови з одним із завідуючих тим приміщенням, де знаходиться архів Липинського, щоб він зробив це на власну руку. Я готовий заплатити окремо за таку чемність даного урядовця чи сторожа.

Ці справи я обговорював ще в 1947, 48 і 49 році за життя Вашого Брата Всв. Отця Прелата Мирона², але тоді сиділи ще у Відні большевики, ну і справа з мікрофільмовою технікою не була така проста як сьогодні. Тоді дві сторінки книжки на мікрофільмовій ленті коштували в Америці 75 американських центів, а сьогодні ті самі дві сторінки коштують 7 американських центів. Ваш Покійний Брат, який був з рамені Митрополита Андрея³ опікуном цього архіву Липинського стояв дуже близько до мене. Ми цілими днями говорили на теми зв'язані з архівом Липинського під час просиджування Отця Прелата в посіlostях якихось австрійських сестер біля Травнштайну в Горішній Австрії, а потім під час його відвідин у Зальцбургу, а врешті перед моїм виїздом із Австрії до ЗДА**, в Зольбад-Галю. Тоді власне зродилася була думка в нас

* Тут і далі підкреслення зроблено авторами документів.

** США.

видати великий Збірник із духовою спадщиною Вячеслава Липинського. Ця думка, яку властиво спрещував* у формі дезидерату** Ваш Брат, наблизилася щойно тепер до здійснення тут в Америці, бо на це тут можна зібрати фонди і вони вже навіть частинно зібрані.

Збірник має мати не менше як 7 томів по 300 сторінок кожний. Таким чином змікрофільмування має не тільки величезну вартість як фотографічний дуплікат оригінального архіву і допоможе його взагалі врятувати, але воно має також практичне пристосування, бо багато дечого з матеріалів, уміщених тепер в мертвому архіві, буде могли*** побачити денне світло і таким чином ці матеріали будуть врятовані назавжди.

Не знаю, яке відношення до цих архівів Липинського має тепер В[исоко]Преосвященний Кир Іван⁴ у Римі, але якщо б треба було його благословенства в цьому ділі, то я до Нього напишу, і думаю, що він такого благословенства не відмовить. Напишіть мені, Високопреподобний Отче Професоре, чи маю я звертатись із тією справою до Риму. Я свідомий, що ця справа ще й тепер дуже дискретна і про існування архіву Липинського я не розповідаю навіть у крузі найближчих моїх однодумців. Дискрецію^{4*} у цій справі, про яку просив мене Ваш Покійний Брат, я збережу в кожному випадку. Я думаю, що Ви, Високопреподобний Отче Професоре, як рідний брат Опікуна цього архіву у Відні, маєте моральне право до цього архіву, бо якби не Ваш Брат і правдоподібно також Ви самі, то цього архіву сьогодні взагалі не було б. Думаю також, що Ви є найбільш компетентною особою у справі розроблення мікрофільмів із цього архіву, та користуєтесь найбільшим довірям австрійських духовних і світських властей також у такій справі.

Думаю, що зробимо велике діло, якщо за Божою і Вашою поміччю зможемо забезпечити величезну частину спадщини Вячеслава Липинського для дальних наших поколінь і для історії взагалі.

Згори дякую Вам Високопреподобний Отче Професоре за Вашу чемність і за Ваш жертвенний труд, та остаюся з почуттям найглибшої для Вас пошани Ваш Зиблікевич [підпис]

П. С. Ця частина цього листа, яка відноситься до архіву В. Липинського, має приватний і довірочний характер.

Листування в справі архіву Липинського прошу слати на мою приватну адресу:

Eugen Zyblikewycz
3014 Baltz Street
Philadelphia 21, Pa.

Архів професора Олега Горникевича (Відень, Австрія), арк. 1–3. Оригінал. Машинопис.

* Висловив.

** Побаження.

*** Матиме можливість.

^{4*} Секретність.

№ 2

ЛИСТ о. Т. ГОРНИКЕВИЧА ДО Є. ЗИБЛІКЕВИЧА

13 листопада 1961 р., Відень

Високоповажний Пане Докторе!

Потверджуючи відбір Вашого чинного листа із дня 28.10.1961, подаю до Вашого відома ось що: Я теж Вашої думки, т. зн. що архів Вяч[еслава] Липинського треба би конечно зфільмувати. Я теж є великим звеличником В. Липинського і вже теж із того огляду хочу в цій справі вчинити все, що тільки з мого боку є можливим. Тільки ця справа, а радше переведення цієї справи виявило зовсім для мене несподівані труднощі, а саме: перед трьома літами мій пок[ійний] брат Мирон, нечучи себе вповні здоровим, запропонував мені перейняти опіку над згаданим архівом і в тій цілі виставив був для мене відповідну грамоту (повновластя). Я одначе відмовився від цього із двох причин: 1. Я не думаю виїздити із Відня навіть на цей випадок, якщо би совіти мали зайняти Австрію. А що мені в цьому випадку грозило би, не треба і мовити. 2. Я не хотів, щоби виглядало, що наша родина т. зн. Горникевичі хочуть цей архів вчинити немов власність їх родини.

Я натомість запропонував мійому братові що іншого, а саме: виставити відповідну повновласть, на основі якої відносний архів стояв би під опікою кожночасного пароха церкви св. Варвари у Відні, із тим, що цей парох має право субделегувати когось іншого.

Тоді був парохом св. Варвари о. др. Гавліч, мій б[увший] учень. Я умовився був із ним, що він власне мене субделегує, але зовсім «тихо» і що я ось так бічною дорогою перейму – на випадок потреби – опіку над архівом. О[тець] др. Г[авліч] на це дуже радо згодився і тоді я уложив спільно з др. Романом Залозецьким (моїм кривним) віденським адвокатом, відповідну повновласть, яку це мій брат – після судового удостовірення її – переслав був її о. др. Гавличові. Отже все виглядало бути у найкращому порядку.

Та одначе перед майже 1,5 роком перенесено др. Гавліча U.S.A., а парохію обійняв із доручення Чина Василян о. Орест Купрянець, який згідно із згаданою повновластю – обняв опіку над архівом. Я одначе тоді у прияві* о. др. Г[авліча] заявив був о. Купрянцеві, що в цій справі Чин Вас[илиян] не має жадних компетенцій, і що я ніколи до цього не допущу, якщо би Чин ОО. Вас[илиян] хотів цим архівом диспонувати.

Якесь одначе було моє здивування, коли це я – після одержання Вашого листа – говорив в цій справі із о. Купрянцем. Він заявив мені, що не він, але власне Чин ОО. Вас[илиян] є опікуном архіву і що він, о. Купр[янець], не може мені дозволити фільмування цього архіву, без попередньої згоди на це о. протоархімандріта Миськова. Він заявив, що о. Миськів застеріг собі виразно це право і тому поручив мені віднести в цій справі листовно до о. Миськова.

*Присутності.

Я заявив о. Купрянцеві на це, що я ніколи в цій справі не буду просити дозволу о. Миськова, чи когось іншого із ОО. Василян, бо я власне був співавтором відносної повновасти і тому знаю, що вона відносилася виключно до особи цього, що в даний час управляв парохією св. Варвари, а не до когось іншого.

На це заявив мені о. К[упрянець], що він зі свого становища не може – як підвладний о. Миськова – уступити, і що він в цій справі навіть писати до о. Миськова не буде.

Після тієї для мене дуже прикрої розмови із о. К[упрянцем] я обговорив цілу справу із др. Залозецьким. Він очевидно теж стоїть на моєму становищі і казав, що буде в тій справі говорити із о. Купрянцем. Др. З[алозецький] не дав мені досі жадної відповіді в цій справі.

Так отже представляється ця справа. Я це все пишу Вам Пане Докторе строго довірочно. В цій справі хочу ще віднести і до В[исоко] преосв[ященого] Кір Івана. Про дальший хід справ Вас своєчасно сповіщу. На всякий випадок я цієї справи не засплю.

У зв'язку із спадщиною по В. Липинським хочу звернути Вашу увагу на переписку Лип[инського] із Кочубеєм⁵, який помер був у Брюсселі. Ця переписка його із Л[ипинським] знаходиться тепер у Сарселі (Франція)⁶. Думаю, що Ви про це може знаєте, але пишу для всякої певності.

Довідався я теж, що пок[іийний] професор др. Володимир Залозецький⁷ (Грац) вів дуже оживлену переписку із Л[ипинським]. Я віднесуся до вдови по др. Зал[озецькому] і запитаю її, чи ця переписка заховалася і чи вона, вдова, згодилася видати цю переписку.

Тільки про цю справу. Пересилаю на Ваші руки теж і моє письмо до редакції «Америки»⁸.

Остаю із висловами моєї високої для Вас Пане Докторе пошани.

Архів професора Олега Горникевича (Відень, Австрія), арк. 1. Відпуск (латинськими літерами польською транслітерацією). Машинопис.

№ 3

ЛИСТ Д[ОКТО]РА Є. ЗИБЛКЕВИЧА ДО о. Т. ГОРНИКЕВИЧА

25 січня 1962 р., Філадельфія

Високопреподобний і Дорогий Отче Професоре,

Дякую Вам сердечно за два останні листи і за всі цінні інформації у зв'язку зі «справою» та Ваші ласкаві заходи в пані професорової Залозецької щодо знімок і матеріалів до якнайвиразнішого накреслення духової та особистої силуетки нашого Вчителя. Останнє повідомлення про підготовні Ваші заходи для мікрофільмування «справи» мене дуже й дуже врадували. Думаю, що будемо мати заслугу перед історією за врятування безцінної вартости матеріалів, записок, а може й початих і не закінчених більших праць одної із найбільших духових та інтелектуальних величин і талантів України, обдарованих Богом і генієм української землі. Щоб тільки Господь дозволив нам довести діло до кінця. Ваша

заслуга в цьому буде найбільша і цій правді я дам свідоцтво у вступі до шеститомового збірника присвяченого для Л[ипинського]. Почуваюся зобов'язаним віддати належне Вашому покійному братові і всім тим, які в той чи інший спосіб були причасні до врятування й збереження для будучих поколінь великої спадщини.

Приступаючи до практичних справ прошу зробити умову щодо мікрофільмування з такою фірмою, яку будете вважати найсоліднішою і найліпшою щодо виконання роботи. Якщо архів, у якому переховується «справа», має свого фотографа-спеціаліста до мікрофільмування, то прошу з ним домовлятися, бо мені здається, що було б незручно, а може й неможливо впроваджувати чужого фахівця-фотографа на терен чужого йому архіву. Різниця одного чи кількох центів на сторінці не така вже важна, як важне добре виконання. З передостаннього Вашого листа я зрозумів, що вважали б за корисне і доцільне робити нараз дві, а то й три однакові копії «справи», тобто дві чи три окремі серії фільмів із цих самих сторінок цілої «справи». Це дуже добра думка й порада. Власне в цих справах я їздив у вільні суботи і неділі до Шикала* (около тисячі миль), до Дітройту, до Торонта та інших ближчих від Філадельфії міст, щоб знайти охочих сфінансувати таке діло. Мої розмови я мусів обмежити до дуже довірених людей, щоб борони Боже не пошкодити «справі» зайвим розголосою про неї. Ці мої подорожі спричинили затримку у моїй відповіді на передостаннього Вашого листа, за що прошу мені вибачити. Ефекти моєї акції у цьому напрямку на загал невеликі. Я здобув декларативно \$ 700 і це є все, чим я під цю пору можу диспонувати, маючи певність, що декларовані фонди стануть за два-три тижні реальними грошми. На цих 700-долярових «лаврах» я не думаю спочивати, тим більше, що не відомо, чи одна копія «справи» не коштуватиме більше як \$ 700. Думаю, що я дотягну без особливого труду до \$ 1000, а може й більше. Все це залежить отже від кількості сторінок «справи». Якщо б до фільмування було менше сторінок, ніж ми сподіваємось, то тоді могла б стати актуальною справа двох, чи навіть трьох копій. Це буде видно Вам найліпше і в цій справі можна буде ще листовно порозумітись. На всякий випадок я перешлю Вам у цю суботу (27-ого) або в понеділок 29-ого січня \$ 200, про які кажете в останньому листі, на почаття роботи і на витрати, які Ви назвали в листі.

Пишете в листі, що перед Вами стоять відчинені двері не лише до «справи», але також і до цілоти, і що для зінвентування тієї цілоти треба при найменше два роки цілоденної праці для одної людини. Я не з цікавості, а просто для орієнтації хотів би довідатись, що це за цілість? Які приблизно кошти були б із цим зв'язані? Може ліпше було б наприклад зробити одну фільмокопію але зі всього, ніж робити дві-три копії «справи». Я був би Вам дуже вдячний за інформацію, скільки коштувала б друга чи третя копія «справи», а я довідаюсь тут, що коштувало б зроблення копії із фільму, виготовленого у Відні, і Вам про це зараз напишу.

* Чикаго.

Переходжу до справи фотографій із участю Л[ипинського], які Ви назвали у професорові Залозецької. Дякую Вам за Ваші зусилля і саму ініціативу в пошукуванні слідів Л[ипинського] та його духа. Якщо це можливо, прошу старатись дістати ласкаву згоду Пані Професорові на пересилку оригінальних фотографій до мене (очевидно рекомендованою посылкою туди і назад та з повною гарантією звороту). Прошу про це тому, що дроблення друкарських кліше з оригіналу дає далеко більшу гарантію виразності і гостроти лиць, ніж на підставі копії з оригіналу. Але якщо б Пані Професорова ніяк на це не хотіла б погодитись, тоді прошу дати зробити на місці в такому фотографічному заведенні, яке виспеціалізувалося в робленні досконалих репродукцій із фотографій, зокрема старих фотографій, які вимагають інколи відповідних ретушів чи підкреслень контурів і т. п. Було б нашим щастям, якщо б у домі Панства Залозецьких вдалося знайти також листування Л[ипинського], або щось іншого з ним зв'язаного.

Якби не те, що перед самим приходом большевиків до Відня наші люди нищили все те, що могло б їм створити труднощі на випадок сподіваних ревізій і арештів, то там можна було б багато дечого знайти з цього, за чим ми нині шукаємо. Але треба дякувати Богові, що хоч це збереглося. Може при нагоді можна буде Вам ще дещо роздобути у приватних осіб у Відні.

В справі бракуючих Вам чисел «Америки», я дав доручення адміністрації вислати їх Вам додатково.

Найближчими днями перешлю Вам чек на \$ 200 і може подам інформацію, скільки коштувала б тут у нас копія з готового вже мікрофільму, зробленого у Відні.

Дякую Вам, Високопреподобний
і Дорогий Отче за всі Ваші труди

Є. Зиблікевич [підпис]

Архів професора Олега Горникевича (Відень, Австрія), арк. 1–2. Оригінал. Машинопис.

№ 4

ЛИСТ о. Т. ГОРНИКЕВИЧА ДО С. ЗИБЛІКЕВИЧА

4 лютого 1962 р., Відень

Високоповажний і дорогий Пане Докторе!

Дякуючи за Ваш милий лист із дня 25.1.62, прохаю вже на самому вступі о можливо негайній відповіді на мої запити на майбутнє. Це не як якійсь докір, але річове прохання, щоби я ось так через брак відповіді на мій запит не був на майбутнє здержуваний у моїй праці.

Нині буду старатись, відповісти на всі Ваші запити, отже:

1) Архів, в якому я працюю, має власного фотографа, який такі роботи виконує. Я говорив в цій справі із директором архіву. Він запевнив мене, що їхній фотограф робить це добре; при цьому заявив одначе, що я можу взяти собі теж якогось іншого, тільки це було би получене

із певного роду небезпекою для наших матеріалів, бо мусіло би бути роблене поза архівом, до якого вони нікого чужого не впускають. Я мусів би особисто все до того фот. носити і там весь час сидіти і т. д. Поза цим сказав він мені, що йому було би приємніше, якщо би це діялося (т. зв. фотографування) на їхньому терені, отже якби це робив їх фотограф, який є добрий фахівець.

Думаю отже, що супроти цього нам належить замовити архівального фотографа. Очевидно, що я і того буду мусити контролювати і ті світлини, які я не узнаю доволі добрими, казати йому вдруге робити. Це відноситься в першу чергу до записок В. Л[ипинського], роблених олівцем і дуже невиразно.

2) І з тим переходжу до самої справи, а саме до цього що я знайшов. Мушу Вам сказати, що я вже першого дня мусів змінити мій план праці, який показався добрим по суті, але вимагаючим дуже багато часу; згідно із тим планом я вспів першого дня перевірити тільки дуже мало фасцикулів. Не знаючи, в якій часті знаходиться «справа» мусів я рахуватись із тією евентуальністю, що я щойно по кількох тижнях, а може і довше потраплю на слід «справи». Я отже попросив директора о дозволі працювати в самому «депо» і о приділенні мені одного і того самого службовця до помочі; цей службовець мусів би бути при мені весь день, очевидно за осібною винагородою. Директор на це погодився і так я при допомозі цього службовця десять днів працював, стоячи весь день на столі посеред регаліїв. Так ось я переконтролював за тих десять днів «цілість», висортувуючи при цьому все це, що відносилось до «справи». Це була жаклива праця, бо всі ці матеріали були покриті грубою верствою порошу (17 літ не змітаних), а в додаток саме в тій частині архіву пробивали у межичасі стіну і все то румовище лежало на актах. Але – дякувати Богу – я це щасливо поконав, а тому службовцеві я за це дав 300 шилінгів (\$ 12). Не перестрашуйтеся тим, бо це виїмковий був видаток (цей tung*); я не належу до тих, які чужими грішми розкидають. Службовця одначе мусів до помочи мати із уваги на мій хребетний стовп. Я іменно мав в серпні 1961 р. в часі мого побуту в Італії там нещасливий випадок із порушенням хребетного стовпа; я був транспортований до Відня із найбільшими болями і труднощами, тут пролежав я майже 3 місяці на ортоп[едичній] клініці в гіпсі, а ще і тепер ношу шнурівку і мушу дуже на хребет уважати, головно при підношенні якогось тягару (а папір є дуже тяжкий).

3) Що я знайшов? Думаю, що ми можемо бути дуже вдоволені, бо в порівнянні до цього, що в часі війни стратила «цілість», я знайшов дуже багато. На це складаються: 15 фасцикулів із безмірно много записками Л[ипинського], робленими на малих і більших картках, термінових календарях, витинках із часописів тощо. При цьому є в тих фасцикулах теж манускрипти Л[ипинського] «Листів», «Хліб[оробської] Укр[аїни]», «Хам і Яфет», передмови, денники, роблені на термін[ових] календарях,

* Йдеться про Sonderleistung – спеціальну винагороду за працю службовця у вільні від роботи дні.

реєстри листів Л[ипинського], рецепіси поручених листів* (дві великі конверти**), лік[арські] рецепти, різні рахунки, при цьому рахунки із продажу землі Л[ипинським] із заповіданням кому і т. ін.

Це все я досі всів переглянути. Крім цього знайшов я 25 великі «Briefordner – и»*** (у кожному пересічно ок. 500 сторін[ок]) із листами до Л[ипинського] і відписами його відповідей. Я не мав іще часу ближче із тими справами познайомитися (завтра починаю це робити), але думаю, що там буде дуже багато для нас цікавих справ і вже сам зміст тих «Briefordner-ів» буде вимагати яких 10–15 тисяч сторінок мікрофільму, якщо весь їх зміст буде надаватися до фільмування. Змісту я одначе ще не знаю, бо щойно від завтра зачну ними ближче займатися.

4) Скільки сторінок мікрофільму займуть (приблизно) ті 15 фасцикулів, які я вже всів переглянути? На це питання мені не легко дати конкретну відповідь. Чому? Бо це залежить від цього, що Ви хотіли би мати, а це є річ особистого підходу до справи. По-моєму – все, що має зв'язок із Л[ипинським], є важним, і тому треба би все фільмувати. Можливо, що в теперішній хвилині не все буде Вам потрібне до використання при складанню матеріалів до збірника; але – думаю – що може добре було би числитися із можливістю видання колись взагалі всього, що мало який-небудь зв'язок із особою чи діяльністю Л[ипинського]. Ми одначе не знаємо сьогодні, чи будемо завжди мати вільний доступ до «справи». Тай і я не вічний. Я поставив собі ціллю (може вже останню) мого життя, жертвувати мій час і мою працю для цієї справи, але якщо би мене не стало, то кого знайдете, хто би схотів безкорисно цього піднятися?

5) І в цій справі я маю до вас конкретні запити, на які прошу негайної відповіді, а саме: чи фільмувати згадані на 1 ст[орінці] манускрипти Л[ипинського] із його поправками і заувагами на маргінесі. Деякі манускрипти писані Л[ипинським] власноручно, деякі на машині; але і ці на машині мають нераз його особисті коректи і зауваги. Ок. 500 с[торінок]. Чи фільмувати матеріали «Укр[аїнського] Посольства у Відні» з того часу, коли Л[ипинський] був укр[аїнським] послом? Дальше знайшов я теж пасквіль (по німецьки) і то дуже огидний до австр[ійського] Уряду на Гетьм[ана] Скор[опадського]. Чи фільмувати манускрипт «Укр[аїна] на перел[омі]». Ок. 500 ст[орінок] вел[икого] формату? Дальше замітки др. Назарука⁹ з приводу статті о. Бошика «Наші хиби» в числі 36 «Х–У»¹⁰ із 1925 р. Як теж і 12 чисел комунікатів (думаю, що теж др. Наз[арука]) в справі Гетьманщини із 1924, 1925 і 1926 рр.? Дальше: «Бюлетень ч. 2 і 5/6 «Головн[ого] Секрет[аріату] Укр[аїнського] Стягу» в Подєбрадах (1.2 і 16.1920 р.). Дальше: Правобережець «Трагедія укр[аїнського] Санчо Панча» (Із записної книги емігранта)¹¹ і В. Лип[инського] передмова «Що таке укр[аїнська] нація?» (характеристика і наук[ова] дефініція модерних націй); «Духова праця і розвиток укр[аїнської] нації до війни». Ок. 2000

* Квитанції рекомендованих листів.

** Конверти.

*** Великі папки для документів з металевим механізмом для скріплювання аркушів.

сторін[ок]. Дальше: «Ліпінські гербу Бродзіч і Гоздава». Моногр[афія] істор[ично]-генеалог[ічна]. Каз[імежа] Пуласького¹². Видано яко рукопис 100 екземпляри. Відень 1922. Отже, як бачите, запитів багато і прошу о відповіді. Про всі чи дрібні, чи великі завваги Л[ипинського], роблені ним на папірцях для власного вжитку не питаю, бо я певний, що все то треба фільмувати. Навіть рецепти, бо вони свідчать про стан здоровля Л[ипинського]. Напр[иклад] дві посвідки особ[ливої] ваги (з аптеки): 7.2.1926 р. – 75 кг, а вже 22.7.1926 р. тільки 71 300 г. Або межі рахунками з дати 20.4.1927 з лічниці* Nauen (Nim) о заложення довгу** за лікування у висоті 18.15 м[аро]к. Це, по-моєму, теж важні речі.

Скажу Вам, В[ельми]п[оважний] П[ане] Д[окто]р[е], одверто, що мені було би найсимпатичніше, якщо би загалом все було фільмовано. Чому? Бо всі записки Л[ипинського] писані так дрібно (дійсно «маком») і так нечітко, із його власними скороченнями (він же писав їх для себе), що їх мені неможливо відчитати. Я з очима стою дуже погано; перед роком оперовано мені праве око, а лівим бачу недобре і то при найсильніших склах. Із уваги на се тяжко мені теж приходить ся осудити, що є важним, а що менш важним (при чому я, як сказано, стою на становищі, що все є важним, якщо має якийсь зв'язок із Л[ипинським]). Отже прошу о директиві.

б) Відносно справи світлин, одержаних [від] п. Залозец[ької], так я думаю, що найкраще буде, коли я – їй нічого не кажучи – пішлю Вам ті світлини, а Ви по використанню їх мені але напевне пришлете. Між іншим я знайшов в «Ілюстр[ованому] додатку до «Шляху»»¹³, Зальцведель 20.8.1919 р., дві гарні світлини: В. Л[ипинського] самого як посла і світліну із членами «Укр[аїнського] пос[ольства] у Відні», посередині – В. Л[ипинський]. Знайшов я теж добрий рисунок, представляючий В. Л[ипинського] як посла; ілюстрація із «Illustr. Kurjer Codzienny», Краків, 29.8.1918 р., № 144, із написом (іронічним, бо «П. К. Codz.» був знаний із ненависті до Укр[аїни]) – «Віденській «амбасадор» Республіки Українській».

Натомість не знайшов я ані однісінької статті чи хоча би найменшої праці Лип[инського] в польській мові. А знаємо чейже, що такі були, і що Л[ипинський], який нотував навіть всі вислані свої листи, мусів теж і такі праці в польській мові занотувати. Я певний, що ці праці знаходилися в окремій скрині, яка цілістю пропала. Бо теж і інші речі, про які я пишу, були порозкидувані і помішані із іншими справами так, що я мав доволі труду, ніж я це яко-тако упорядкував.

Книжок – за виїмком двох чисел «Хліб[оробської] Укр[аїни]» віденського видання (1920 і 1921) – я не знайшов ніяких. Теж дивно і вказувало би на це, якщо багато дечого із «справи» пропало. Та – як кажу – ми можемо бути вдоволені, що тільки заховалося, бо із «цілості» заховалося куди менше.

* Лікарні.

** Боргу.

7) І тим переходжу до іншої, теж строго довірочної справи, про яку питаєте, а саме змісту «цілості». Отже там були – за списком мого по-к[і]йного] брата такі речі:

Три скрині (37 фасцикулів) «Укр[аїнського] посольства у Відні»;
Одна скр[иня] техн[ічно]-господ[арсько]-військових справ;
Одна скр[иня] із військ[овими] справами;
Акти Президії «Укр[аїнського] пос[ольства] у Відні»;
Внутрішні справи: судово-торгов[ельно]-фінанс[ово]-шкільні;
Акти із справами рільництва тютюну, Ліги Народів і матриці Укр[а-
їнських] пошт[ових] знаків;
Список по подин[оким] повітам воєнних утікачів;
Геогр[афічні] карти австр[ійського] геогр[афічного] інституту;
Воєнний архів;
Акти Укр[аїнського] пашпарт[ного] уряду;
Багато укр[аїнських] брошур; комунікати Укр[аїнського] пресов[ого]
відділу; Акти Укр[аїнських] соціал[істів]-революціонерів¹⁴;
Комплект австр[ійської] правн[ичої] бібліотеки; військові шкільні
підручники (по німецьки);
Матриці і книжки «Укр[аїнського] Скитальця»¹⁵;
Дев'ять великих скринь із архівом митроп[олита] Андрея;
Одинадцять скринь «Укр[аїнського] Черв[оного] Хреста»¹⁶;
Дві скрині «Укр[аїнського] ком[ітету] допомоги у Відні»;
Одна велика і 4 малі скрині архіву «справи».

Скільки із того пропало, цього я не можу сказати, але і того що остало* я ще – як це я Вам писав – стільки, що треба би літа цілі (директор архіву сказав, що принайменше 2 роки) цілоденної праці одної людини, щоби це все довела до якогось порядку. Усе, що там є, перейшло через мої руки впродовж тих 10 днів моєї праці при висортуванні потрібних нам матеріалів. При цьому я старався бодай «з грубша» посортувати і матеріали цілості. Найбільше фасцикулів знайшов я таких, які відносилися до праці «Укр[аїнської] ліквідац[ійної] комісії»; там можуть бути всі справи, які відносяться до «Уряду д[окто]р[а] Петруш[евича]»¹⁷. Теж «Воєнний архів» і «Укр[аїнський] Черв[оний] Хрест» є чисельно заступлені. Натомість із архіву Митроп[олита] Андрея знайшов я тільки два фасцикули, які відносяться до справ «Укр[аїнського] Нац[іонального] Музею» у Л[ь]в[ові]¹⁸, отже музею Митроп[олита]. Є теж всі геогр[афічні] карти австр[ійського] «Геогр[афічного] Інст[итуту]», отже карти Генер[ального] Штабу. Дуже багато є книжок Д[окто]р[а] Наз[арука] «Рік на вел[икій] Укр[аїні]» і сотн[ика] о. Левицького¹⁹ «Укр[аїнська] Г[алицька] А[рмія] на вел[икій] Україні». Натомість майже нічого із бібліот[еки] укр[аїнських] революціонерів. Є теж трохи шкільних підручників, а навіть протоколи матуральної укр[аїнської] гімназії, як теж зшитки із шкільн[ими] задачами. Безперечно, що серед того моря актів і справ знаходиться і дуже багато таких речей, які є цінні і мають загальну велику архівальну вартість. Але на це треба дуже багато часу.

* Залишилось.

8) А тепер відносно справи коштів фільмування: Від 1–100 фільмів коштує по 2 авст[рійських] шил[інгів] від сторінки. Понад 100 коштує кожна сторінка 1.30 авст[рійських] ш[илінгів]. Все одно чи розходиться о 1000 чи 100 000 сторінок.

Фотограф архіву, в якому є «Справа», не робить дублетів і тому треба би йому платити за кожний дублет теж по 1.30 ш[илінгів]. Я однак думаю, що 1000 \$, які Ви сподіваєтесь назбирати, ледве вистарчать до перефільмування «справи» і то тільки один раз, якщо ми фільмували [б] весь матеріал, який там знаходиться. Я був би дуже за тим, бо мені прямо неможливо є осудити, що саме є важним із того всього, бо я не в силі – із огляду на мої слабкі очі – цього всього зчитати, хоча я працюю і буду дальше цілий день працювати. Багато записок є роблені олівцем і то дуже невиразно; я буду мусити добре контролювати фотографа, власне відносно тих записок.

9) Вчора одержав я лист п. Ч., який мені повідомив про висилку. По одержанню я в листі до Вас потверджу її відбір.

Це було би все. Багато того назбиралося і дуже хаотично я про це все Вам написав. Вибачайте за це і – будь ласка – упорядкуйте це все Собі як належить. Я пишу так, як думка приходить. Мені остає* тепер тільки одна неділя на поладнання кореспонденції, яка нагромаджується впродовж цілого тижня; а в додаток – як саме сьогодні – і відвідини обов'язкові.

Очікуючи Вашої негайної відповіді остаю із висловами високої до Вас, В[ельми]п[оважний] П[ане] Докторе, пошаною –
Подивляю Ваш ідеалізм!

Архів професора Олега Горникевича (Відень, Австрія), арк. 1–3. Машинопис. Відпуск (українською мовою польською транслітерацією).

№ 5

ЛИСТ Д[ОКТО]РА Є. ЗИБЛКЕВИЧА ДО о. Т. ГОРНИКЕВИЧА

12 лютого 1962 р., Філадельфія

Високопреподобний і Дорогий Отче Професоре.

Прийшовши сьогодні ввечері до дому з редакції, застав Вашого цінного, можна сказати, історичного листа, за якого дуже сердечно дякую.

З'ївши обід, чи там вечерю, сідаю і пишу цього листа, маючи ще трохи хаос у голові від прочитаного з масою різних важливих інформацій. Буду старатись у ході писання якомось посегрегувати акцептоване під першим враженням прочитаного.

На самому вступі хочу сказати, що для мене Ваші опінії** і Ваші сугестії в усіх справах, зв'язаних із мікрофільмуванням, є згори сприйнятливими, бо у Вас те саме бажання, ті самі підходи і той самий пієтизм для Л[ипинського], що й у мене чи найближчих до мене людей тут.

* Залишається.

** Думки.

Я дякую Вам за Ваше ласкаве наставлення консультуватись із мною щодо селекції матеріалів більш чи менш конечних до фільмування (з уваги на обмеженість фондів), але якщо б прийшла хвилинка, що треба було б самим приймати рішення в якійсь справі, навіть на поважнішу суму, то Ваше самостійне рішення я згори вповні акцептую.

Загальні межі видатків на фільмування, якими Ви і ми можемо розпоряджатися, є плюс-мінус \$ 1000. Переступлення тієї суми на 100 чи 200 доларів є в міру конечности можливе. Я маю вправді нові задекларовані суми, але я рахуюся, що це поки що тільки задекларовані суми, і з тим, що з готових мікрофільмів треба буде тут робити фотографічні побільшення, що зв'язане при найменше з такими самими видатками, як за мікрофільмування.

Йдучи по лінії Ваших ласкавих інформацій і запитів, я дякую Вам за дотеперішній і майбутній високожертвенний труд, і за Ваше рішення найняти архівального фотографа і окремого урядовця для помочі Вам при сортуванні матеріалів. При цій нагоді хочу сказати, що на Ваші дрібні витрати (наприклад, на папіроски для когось, хто Вам помагає, чи буде помагати, чи на якийсь малий презент для когось із управи архіву за якусь чемність для Вас), я перешлю Вам на днях \$ 25 від «Америки». З цієї дрібної квоти не потребуєте вираховуватись.

Дякую Вам за Ваші інформації відносно ціни за мікрофільмування (1.30 шілінга за сторінку при відношенні 1 долар = 25 шіл.). Ціна приступна і дешевша, ніж у нас, а виконання правдоподібно добре, згідно зі заявою директора архіву.

А тепер я хотів би висловити мій особистий погляд, прийнятий на швидку руку, про вибір ключа для оцінки ступеня важности і вартости матеріалів, готових до мікрофільмування. Може добре буде, коли підійдемо до тої справи зі становища елімінації* того, що нам принайменше поки що не видається конечним до фільмування, маючи весь час на увазі обмеженість фондами. Я думаю, що до категорії не конечних поки що до фільмування матеріалів належать рукописи і машинописи таких праць Л[ипинського], які вже появилися одним чи кількома виданнями в друку, отже: «Листи», «Україна на переломі», «Хам і Яфет», «Хліборобська Україна», «Релігія і Церква в історії України», «Покликання Варягів, чи організація хліборобів». Я просив би казати сфільмувати тільки (поки що) титулову, себто першу сторінку кожного такого рукопису чи машинопису і по одній сторінці з тексту, де найбільше коректур, чи уваг Л[ипинського] на маргінесі сторінки. Це для того, щоб зробити з цього мені тут кліше до збірника, як ілюстрацію до техніки і способу опрацювання скриптів Л[ипинськ]им.

Зате такі (і подібні) рукописи чи машинописи, як наприклад: «Трагедія укр[аїнського] Санчо Панча», «Духова праця та розвиток укр[аїнської] нації до війни» (яких я ще не бачив виданих друком), чи «Бюлетені ч. 2 і 5 Головн[ого] Секрет[аріату] Укр[аїнського] Стягу в Подєбрадах», або «Ліпінськи гербу Бродзіч...» і т. п. – треба в цілости сфільмувати.

* Визначення, висвітлення.

Великої вартости є напевно, якщо не все, то величезна більшість, матеріалів у 25 «Бріфорднерах», в яких, крім великої вартости листів до Л[ипинського] і його відповідей, може є ще якісь важливі рукописи і машинописи. Зорієнтувавшись щодо цих «Бріфорднерів», Ви самі зможете вирішити, що є менше важне. Майте одначе наставлення сфільмувати радше 10 маловажних сторінок, ніж пропустити одну великої ваги сторінку.

Не меншої ваги є 15 фасцикулів різних записок і нотаток на термінарах-календарях, чи витинках газет, бо це є найцінніші для пізнання кожної людини перші і безпосередні реакції Л[ипинського] на різні актуальні проблеми і справи біжучого дня. Як Ви сказали, в цих фасцикулах є також рукописи і машинописи друкованих уже праць Л[ипинського], і про це я вже висловив свою думку.

Я спинився на трьох категоріях названих Вами дуже цінних матеріалів. Рішайте сами, в якій черзі їх фільмувати.

Крім цих трьох категорій Ви називаєте четверту, а саме матеріали, які відносяться до діяльності Л[ипинського], як посла у Відні. Що з 4-ох скринь актів посольства залишилося, Ви не встигли перевірити. Якщо зможете ці всі акти перевірити, то це дасть Вам погляд на ступні їх цінности і важности для ролі Л[ипинського] і для нашої історії взагалі.

Пята категорія – це різні дрібні посвідки, умови купна, приватні, особисті документи, аптекарські рецепти і посвідки ваги, рецепіси листів та їх реєстри і т. д. Всі вони мають не тільки архівальну, але й практично-дослідницьку вартість. Малого і однородного формату папірці можна б наліпити на один чи кілька аркушів і разом сфільмувати.

Шоста категорія, це ілюстраційний матеріал різного роду, з фотографіями Л[ипинського] включно. Це також дуже важливі речі для збірника. Прошу ласкаво переслати мені фотографії від пані Залозецької, які по зробленні кліше зараз же відішлю назад. Прошу тільки про якнайліпше опакування і заввагу на конверті, щоб поштарі цього не згинали. Прошу також про Зальцведельський «Шлях», згл[ядно] ілюстрації в ньому, як також рисунок Л[ипинського] враз із підписом. Може з часом ще щось попаде Вам у руки, а я бачу, що маєте щасливу руку, то пришліть мені. Думаю, що все те, що Ви знайдете з Л[ипинського] у Відні, а інші віддані справі люди по різних інших містах – це буде остання можливість зібрати разом принайменше велику частину спадщини Л[ипинського]. Це, на мій погляд, остання шанса, бо час дуже скоро затирає всякі сліди.

Окрема справа з досі Вами згаданих у листі – це мемуари д-ра Олєсницького²⁰. В цій справі я напишу Вам у дальшому листі.

Дякую Вам за Вашу готовність контролювати фільмування скриптів* писаних блідо олівцем чи пером.

Чи не добре було б дати зробити печатку, наприклад із буквою «В», яка означала б, набита на якомусь фасцикулі чи акті, що даний матеріал із «справи» ще не був сфільмований.

* Рукописів.

Прошу ласкаво добре поінформуватись, як упакувати фільмові ленти при їх пересилці до мене. А може було б добре, щоб пересилкою займався сам «Штатсархівум»*?

Тепер кілька слів про справи видання Ваших споминів окремою книжкою²¹. Буду шукати накладця**, але великих надій не маю. Якщо не найду його тут, то поспробую шукати його в Німеччині, або Франції, де друк і переплет щонайменше на половину дешевший, ніж тут.

У найбільшій пошані до Вас і безмежній вдячності для Вас за те, що Ви зробили і робите для нашої спільної справи, вітаю Вас усім добром
Ваш

Зиблікевич [підпис].

Р. С. В найближчих дня перешлю Вам дальших 200 доларів. Зиблікевич.

Архів професора Олега Горникевича (Відень, Австрія). Машинопис. Оригінал.

¹ Йдеться про збірник «*Z dziejów Ukrainy*», виданий В. Липинським у Кракові в 1912 р.

² *Горникевич Мирон* (1886–1959) – український греко-католицький священник, церковний та громадський діяч. Народився у с. Розділ Жидачівського повіту в Галичині. З 1904 р. студював богослов'я у Львові, згодом в Інсбруку (Австрія); 1913 р. отримав ступінь доктора теології Віденського університету. У 1923 р. був призначений митрополитом А. Шептицьким парохом Церкви св. Варвари у Відні. За дорученням митрополита А. Шептицького перейняв опіку над архівними збірками уряду УНР та архівом В. Липинського у Відні. З 1945 р. – генеральний вікарій віденського архієпископа для українців в Австрії.

³ *Шептицький Андрей* (1865–1944) – видатний український церковний, громадський та культурний діяч, граф. Митрополит Галицький, глава Української греко-католицької церкви. Зробив вагомий внесок у збереження українських історичних та культурних пам'яток, заснувавши Національний музей у Львові, а згодом його осередок (філію) у Відні, де зберігались у міжвоєнний період архівні зібрання уряду ЗУНР та архів В. Липинського.

⁴ *Кур Іван – Бучко Іван* (1891–1974) – архієпископ, український церковний і громадський діяч. Освіту здобув у львівській Академічній гімназії, а згодом у Римі (1911–1915). Висвячений на священника у 1915 р. У 1939 р. – візитатор українських колоній у Південній Америці, згодом генеральний вікарій Філадельфійського екзархату в Північній Америці та душпастир Нью-Йорку. З 1942 р. постійно мешкав у Римі, представляючи у Ватикані інтереси української церкви. З 1946 р. – апостольський візитатор українців у Західній Європі. Опікувався українськими архівними зібраннями в еміграції. Сприяв праці о. Теофіла Горникевича із упорядкування архівних матеріалів В. Липинського та уряду ЗУНР.

⁵ *Кочубей Микола* – український громадсько-політичний діяч, публіцист, князь. Один із засновників Українського союзу хліборобів-державників, активний діяч гетьманського руху в еміграції.

⁶ Йдеться про архівну колекцію Наукового товариства імені Шевченка в Європі (Сарсель, Франція).

⁷ *Залозецький-Сас Володимир* (1896–1959) – український вчений мистецтвознавець та громадсько-політичний діяч. Викладав в Українському вільному універ-

* Австрійський державний гімн.

** Видавця.

ситеті в Празі, Українському науковому інституті в Берліні. З 1947 р. – професор університету в Граці (Graz), Австрія. Послідовник і політичний однодумець В. Липинського.

⁸ «Америка» – український католицький часопис, який видавався у Філадельфії (США) з 1912 р. У різні часи його редагували О. Назарук, В. Лотоцький, Л. Цегельський, Г. Лужницький, Є. Зиблікевич.

⁹ Назарук Осип (1883–1940) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, за фахом – адвокат. Входив до складу урядів УНР та ЗУНР. Був членом Українського союзу хліборобів-державників, одним з ідеологів консервативного руху. Перебуваючи в еміграції в США, редагував часопис «Америка».

¹⁰ Йдеться про «Хліборобську Україну» – неперіодичний орган Українського союзу хліборобів-державників, який видавався у Відні в 1920–1925 рр. за редакцією В. Липинського.

¹¹ Йдеться про працю В. Липинського «Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта)», виданої 1920 р. під псевдонімом В. Правобережець.

¹² Йдеться про монографію про рід Липинських «Lipińscy herbu Brodzicz i herbu Gozdawa, monografia historyczno-genealogiczna» Казімежа Пуласького, яка вийшла у Відні 1922 р. у кількості 100 примірників на правах рукопису.

¹³ «Шлях» – часопис з тижневим ілюстрованим додатком, який видавався у 1919–1920 рр. у таборі полонених вояків-українців у Зальцвелді (Німеччина) за редакцією З. Кузеля.

¹⁴ Йдеться про Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), частина членів якої наприкінці 1919 р. емігрувала до Відня, де у 1920 р. було створено «Закордонну делегацію УПСР» (до складу якої входили М. Грушевський, М. Шраг, М. Чечель та ін.). Частина закордонного архіву УПСР зберігалась у Відні разом із іншими збірками митрополита Андрея Шептицького.

¹⁵ «Український Скиталець» – часопис (місячник, згодом – двотижневик) військової еміграції ЗУНР. Виходив у 1920–1923 рр. у Ліберці, Йозефові та Відні.

¹⁶ Український Червоний Хрест (УХЧ) був заснований у квітні 1918 р. з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві. Серед організаторів УХЧ були лікарі Є. Лукасевич та В. Матюшенко (згодом – голова Закордонного бюро УХЧ). УХЧ співпрацював з Міжнародним комітетом Червоного Хреста в Женеві, представником до якого був Є. Бачинський.

¹⁷ Йдеться про уряд ЗУНР, очолюваний Президентом Є. Петрушевичем.

¹⁸ Національний музей у Львові був заснований митрополитом Андреем Шептицьким у 1911 р. внаслідок реорганізації Церковного музею. Ця культурна установа мала не тільки збирати та зберігати історичні пам'ятки, але й організувати їх вивчення, видання та популяризацію. У 1926 р. митрополит прийняв рішення про організацію осередку (філії) Національного музею у Відні з метою зберігання в ньому архівів української еміграції.

¹⁹ Левицький Осип (1886–1973) – військовий та культурно-освітній діяч, сотник Української Галицької Армії, редактор часопису «Український пластун» (1920–1924). Автор спогадів «Галицька Армія на Великій Україні» (1921).

²⁰ Олесницький Євген (1860–1917) – український громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист родом з Галичини. Освіту здобув у Львівському університеті. Діяч народовецької, згодом Національно-демократичної партії. У 1907–1917 рр. був послом до віденського парламенту. Автор спогадів «Сторінки з мого життя».

²¹ Йдеться про подорожні записки о. Теофіла Горникевича «Відень-Царгород-Атени», які були опубліковані в часопису «Америка» у 1961–1962 рр., а 1964 р. вийшли окремою книгою.

УДК [930:737](510)“10”

Кулешов Сергій

**РІДКІСНА ПАМ'ЯТКА
З ТЮРКСЬКИМ РУНІЧНИМ НАПИСОМ**

Повідомляється про бронзову китайську монету початку XI століття з викарбованими на ній тюркськими рунами.

Ключові слова: середні віки, тюркські руни, карбовані знаки, китайська монета.

Сообщается о бронзовой китайской монете начала XI столетия с надчеканенными на ней тюркскими рунами.

Ключевые слова: средние века, тюркские руны, надчеканенные знаки, китайская монета.

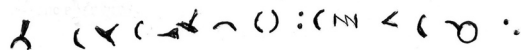
The bronze Chinese coin with counterstamped Turkic runes of early XI century was represented.

Key words: medieval age, Turkic runes, counterstamped signs, Chinese coin.

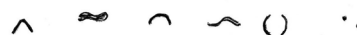
В одному приватному нумізматичному зібранні зберігається середньовічна китайська монета. Вона карбована у часи династії Північна Сун і датується роками правління імператора Jing-de yuan bao (1004–1008 рр. н. е.). Майже всі імператорські китайські монети, починаючи з III ст. до н. е. і до середини XIX ст. виготовлялися з бронзи. Вони мали: однакову форму (більшого чи меншого розміру) з квадратним отвором посередині; ієрогліфи (на одному чи обох боках), що були символами того чи іншого імператора; вільне поле шириною 2–4 мм вздовж краю монети. Саме на цьому полі нашої монети з обох боків виявлено напис ймовірно тюркськими рунами (на лицевому, де викарбовано 4 китайські ієрогліфи – 14 рун, на зворотному – без ієрогліфів – 4 руни).

Слід зауважити, що знахідки китайських або інших подібних до них східних монет країн, що знаходилися на порубіжжі з Китаєм, з видряпаними на них тюркськими рунами не є рідкісними¹. Зокрема, в Інтернет-порталі східних монет Zeno.ru подано саме монету зазначеного імператора із видряпаним на реверсі написом тюркськими літерами (див. малюнок 2)². Однак, відмінність нашої монети полягає у тому, що на ній руни не видряпано, а викарбовано. Розмір кожної літери сягає від 2 до 3 мм.

Напис на аверсі

Напис на реверсі

Малюнок 1.

© Кулешов Сергій, 2009

Малюнок 2.

На нашу думку, руни належать до типу так званих орхонсько-енисейських, відповідно до їхніх класифікацій, наведених сучасними вченими. Вони мали поширення у VI–XII ст. на території сучасної Монголії, середньої Азії та Сибіру³. Незважаючи на відносно високий рівень збереженості напису і наявність в ньому розділових знаків між словами (:), його поки що не розшифровано. Однак фахівці висловлюють припущення, що написи рун на монетах є побажаннями всіх гараздів власнику монети, яка носилася як амулет⁴.

Найцікавішим, безперечно, є факт карбування літер, на кожному з яких було виготовлено штемпель. Слід зауважити, що китайці вже в XI ст. друкували тексти книжок і документів на папері за допомогою рухомого шрифту. Спочатку ці літери виготовляли з глини, потім – вирізували з дерева, а з XV ст. – з металу⁵. Якщо припустити, що знаки на нашій монеті карбувалися у часи, наближені до тих, коли вона була в обігу, то це карбування можна вважати попередником друкування текстів із застосуванням рухомих літер. Взагалі найдавнішим прикладом такого способу вважається відомий глиняний Фестський диск, що відноситься до часів Мінойської культури, тобто до середини XV ст. до н. е.⁶

Оскільки виготовлення штемпелів з такими маленькими зображеннями було трудомісткою роботою, то ймовірно, що мав місце не один виріб з викарбованими знаками. Їхні знахідки прислужаться до розшифрування напису на нашій монеті і відкриють можливість внести додаткові відомості до побутування тюркського рунічного письма.

¹ Кызласов И. Л. Монеты с тюркоязычными енисейскими надписями // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука, 1984. – Вып. XIV. – С. 84–99.

² <http://zeno.ru/showphoto.php?photo=63162>

³ Див., наприклад: Фридрих И. История письма. – М.: Наука, 1979. – С. 417; http://warpedia.mobi/ru/Древнетюркское_руническое_письмо#2

⁴ Кызласов И. Л. Монеты с тюркоязычными енисейскими надписями... – С. 84–99.

⁵ Книговедение : Энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. – 1982. – С. 244.

⁶ Кондратов А. М., Шеворошкин В. В. Когда молчат письмена. – М.: Наука, 1970. – С. 90–93.

Шипко Людмила

**ЕПІСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО
АРХІВНОГО ФОНДУ В. І. БЕЛЯЄВА**

У публікації розглянуто епістолярну спадщину видатних учених України В. І. Беляєва та М. П. Семененка. У науковий обіг упроваджено епістолярій з особового архівного фонду В. І. Беляєва, що нині зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України.

Ключові слова: В. І. Беляєв, епістолярна спадщина, листування, особовий архівний фонд.

В публикации рассмотрено эпистолярное наследие известных ученых Украины В. И. Беляева и Н. П. Семененко. В научный оборот введено эпистолярий из личного архивного фонда В. И. Беляева, хранящегося в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Ключевые слова: В. И. Беляев, эпистолярное наследие, переписка, личный архивный фонд.

The article is devoted consideration of V. I. Beljaev's and N. P. Semenenko's epistolary heritage. The work is based on the involving in the scientific circus of V. I. Beljaev's and N. P. Semenenko's epistolary texts, the biggest part of them was not published till present time.

Key words: V. I. Beljaev, epistolary heritage, epistolary texts, personal archival fund.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) зберігається особовий архівний фонд океанографа, фахівця з математичного моделювання складних систем в оболонках Землі – атмосфері, гідросфері та техносфері, академіка Національної академії наук України (далі – НАН України) (1988) Валерія Івановича Беляєва¹. Серед документів фонду № 60, який налічує 338 справ за 1948–1997 рр., на увагу сучасних науковців у вивченні проблем у галузі математичного моделювання та геохімії заслуговує листування В. І. Беляєва з українським вченим у галузі планетарної геохімії, походження земної кори і складу мантиї, академіком Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – АН УРСР) (1948) Миколою Пантелеймоновичем Семененком². Листування учених повністю присвячено проблемі математичного моделювання геохімічної киснево-водневої моделі Землі. Так, шість листів В. І. Беляєва до М. П. Семененка та дванадцять – Миколи Пантелеймоновича до Валерія Івановича хронологічно охоплюють період від 20 грудня 1977 р. до 28 жовтня 1985 р. Слід відзначити, що «пальму першості» у дослідженні киснево-водневої моделі Землі, походження кори і складу мантиї, геохімії окисованої Землі, балансу стадій розвитку Землі, мінерального фазового стану в глибинних сферах Землі та проблем планетарної геохімії було закладено саме М. П. Семененком. Детальне вивчення вченим протягом

© Шипко Людмила, 2009

1975–1985 рр. цих питань висвітлено в низці його праць «Геохимическая кислородно-водородная модель Земли» (1974), «Геохимическая модель геосфер Земли и роль водорода и кислорода» (1977), «Геохимическая модель геосфер Земли» (1980), «Проблемы глубинного магматизма» (1980), «Геохимия сфер Земли» (1987). Листування В. І. Беляєва і М. П. Семененка, розпочато наприкінці 1977 р. з ініціативи Валерія Івановича. Воно засвідчило спільність наукових інтересів учених та відобразило творчу лабораторію їхньої співпраці, результатом якої стало опублікування в 1988 р. у співавторстві наукової роботи «Схема эволюции Солнечной системы с учетом формирования ее химического состава»³.

Для з'ясування перебігу багаторічного змістовного листування науковців стосовно дослідження проблеми киснево-водневої моделі Землі вважаємо за доцільне опублікувати добірку листів В. І. Беляєва і М. П. Семененка: фонд № 60, опис 3, справа № 22 (шість листів) та справа № 69 (дев'ять листів). Листи є оригіналами та машинописними копіями, підписаними авторами. Їх згруповано за хронологічною ознакою і розташовано за порядком номерів. Особливості подачі текстів листів: датування упорядником у разі відсутності дати документа (подається в квадратних дужках), неповнота тексту документа або помилки, допущені в ньому, непрочитані слова, відомості про наукові публікації авторів листів застережено в примітках наприкінці статті. Тут же подано інформацію про діячів української і російської науки, історію та діяльність наукових установ та товариств того періоду.

Тексти листів передано згідно з сучасним правописом та збереженням мовних особливостей того часу. Технічні і граматичні помилки виправлено без застереження. Епістолярій публікуємо вперше.

¹ *Беляєв Валерій Іванович* (14.10.1905 – 28.03.1999) – видатний вчений у галузі метеорології та океанології, фахівець з математичного моделювання складних систем в оболонках Землі – атмосфері, гідросфері та техносфері, академік НАН України (1988). Завідувач відділу та заступник директора з наукової роботи (1962–1973) Морського гідрофізичного інституту (далі – МГІ) НАН України, завідувач відділу математичного моделювання (1973–1981) Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського, завідувач відділу оптики і біофізики океану (1981–1999) МГІ НАН України, голова Кримського відділення НАН України (1992–1999), організатор і директор Наукового центру з проблем моделювання в екології та рекреаційної географії НАН України (1992–1999). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2000, посмертно). Суттєвий внесок В. І. Беляєв зробив у розвиток нового наукового напрямку океанології – математичного моделювання морських екологічних систем, що перебуватимуть в умовах антропогенних навантажень. Також ним був створений новий тип моделей – логіко-інформаційні моделі екологічних еколого-економічних систем, що призначалися для пошуку оптимальних схем прийняття рішень органами управління при переході екстенсивних та інтенсивних технологій освоєння та використання ресурсів моря і суші. Разом зі своїми учнями В. І. Беляєв розробив моделі екосистем шельфу пелагіалі Чорного моря, модель екосистеми його сірководневої зони, модель еволюції Сонячної системи та ін.

² *Семененко Микола Пантелеймонович* (16.11.1905 – 25.08.1996) – український вчений в галузі планетарної геохімії, походження земної кори і складу мантії, академік

АН УРСР (1948), заслужений діяч науки УРСР (1957), академік-секретар Президії АН УРСР (1948–1950), віце-президент АН УРСР (1950–1970), засновник і директор Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (1969–1977). Головні дослідження присвячені геолого-петрографічному вивченню докембрійських кристалічних масивів (Український масив, Мамська смуга та хребет Хамар-Дабан), а також геології Криворізького залізрудного басейну і залізисто-кремністих формацій України. Автор робіт з теоретичної петрографії: з проблем метаморфізму гірських порід, парагенетичного аналізу і систематики метаморфічних порід, міграції елементів, а також класифікації магматичних порід.

³ *Беляев В. И., Семенов Н. П.* Схема эволюции Солнечной системы с учетом формирования ее химического состава // Геохимия и рудообразование. – К.: Наук. думка, 1988. – Вып. 16. – С. 3–23.

№ 1

20 грудня 1977 р., [м. Севастополь]

Глубокоуважаемый Николай Пантелеймонович!

На днях я был в Киеве (на пленуме общества «Знание»¹), заходил в книжный магазин на Крещатику и встретил Вашу книгу «Континентальная кора»². Я вспомнил о нашем разговоре относительно математической формулировки кислородно-водородной модели Земли. Меня эта задача заинтересовала, поскольку она связана с некоторыми современными экологическими проблемами – дальнейшей судьбы атмосферы и океана в условиях мощного антропогенного вмешательства.

Сейчас я Вашу книгу прочел, правда, пока поверхностно. Впечатление о модели такое, что она вполне подходит для представления в форме математических выражений, непосредственно пригодных для расчетов и анализа. В частности, весьма важно, что Вы ограничиваетесь выбором двух, как мы говорим, информативных компонент – кислорода и водорода. (Большинство современных математических моделей сложных явлений строится на принципе выбора информативных компонент, сведения о распределении и поведении которых в системе характеризуют систему в целом, ее эволюцию).

Мне, однако, необходимо согласовать с Вами некоторые исходные положения, которые можно было бы принять при выводе модели:

1. В модели рассматриваются только две переменные – концентрации кислорода и водорода в земных оболочках – от ядра до верхней границы атмосферы. Принимаются в расчет только те процессы, с которыми связано изменение концентраций этих элементов, и только те соединения, в состав которых они входят. Основной процесс – диффузия и термодиффузия соединений, содержащих О и Н с участием конвекции и химических реакций.

2. Я не уверен, нужно ли считать переменной задачи температурное поле Земли, поскольку оно определяется многими факторами. Возможно, на первых порах, можно как-то задать его ход во времени.

3. Что взять в качестве начального состояния? Можно ли исходить из первоначально однородной литосферы? В таком случае нужно предположить, что процесс формирования планеты из пылевого облака

протекал очень быстро по сравнению с процессом последующего перераспределения веществ внутри литосферы с образованием ядра и оболочек. Наверное, такая схема будет не очень надежна, так как потребует принятия многих дополнительных гипотез. Повидимому, целесообразно начать расчет кинетики формирования нынешнего состояния оболочек Земли, исходя из некоторого «реликтового» состояния, наблюдавшегося достаточно давно, и в то же время о котором имеются более или менее достоверные представления. (Само же «реликтовое» состояние может быть найдено из решения самостоятельной задачи, описывающей процесс формирования планеты из пыли с одновременным формированием оболочек. Однако начать расчет нынешнего состояния так издалека, очевидно, нецелесообразно).

4. Таким образом за основу можно взять схему, представленную на рис[унке] 3 Вашей книги. Во всех оболочках нужно задать начальное состояние (отвечающее реликтовому периоду) O и H или концентраций соединений, в которые они входят. Затем нужно учесть главные процессы, протекающие в оболочках по схеме рис[унке] 3, и рассчитать изменение во времени распределения концентраций соединений, включающих O и H, а также взаимодействующих с ними.

На момент времени, отвечающий нынешнему периоду, нужно получить в результате расчета нынешнее содержание O и H во всех оболочках, в составе содержащих эти элементы соединений.

Мне хотелось бы знать, насколько приемлем изложенный подход к постановке задачи, и насколько он отражает Вашу модель. Если у Вас нет возражений, то в следующем письме я пришлю вопросы уже более конкретного характера, касающиеся исходных данных модели.

Пользуюсь случаем поздравить Вас с Новым 1978 годом, пожелать Вам крепкого здоровья и новых творческих успехов.

Ваш

В. И. Беляев

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 1–1зв.

№ 2

26 грудня 1977 р., Київ

Уважаемый Валерий Иванович!

Я с удовольствием прочел Ваше письмо. Очень хорошо, что Вы решили заняться математическим моделированием «Геохимической кислородно-водородной модели геосфер Земли»*. Я согласен с Вашей постановкой задачи.

Исходным моментом является облако, на 85% состоящее из водорода свободного и в виде гидридов элементов (это льдинки – водорода, воды, углеводородов, амиака и остальных водородных соединений NH₄ и т. д.). Некоторые соображения об изучении циклических процессов

* Тут і далі – підкреслено червоним олівцем.

Вы получите из дополнительной моей статьи, которую Вам высылаю. (Космическое окружение и Земля)*.

На следующем этапе после потери свободного водорода (за сколько времени – имеется подсчет $3 \cdot 10^5$ – $3 \cdot 10^8$ млн (Руби) идет разложение воды в ультрафиолете и окисление верхних частей до глубины 2 700 лет (граница с внешним ядром).

Сколько разложилось H_2O и ушло водорода (диссипация) при образовании кислородного каркаса Земли?

Сейчас происходит диссоциация H_2O в ультрафиолете, скорость известна ($7,7 \cdot 10^{-16}$ млн H_2O см²/сек)**. За сколько времени вся современная гидросфера будет диссоциирована, если нет поступления флюидов воды из глубин, и какой может быть приток?

Атмосфера азотно-кислородная образовалась путем диссоциации NH_3 и H_2O – сколько улетучилось водорода?

Предполагается, что к 4 000 млн лет на Земле, так же как и на Луне, образовалась оплавленная базальтовая кора. На Луне процессы прекратились, т[ак] к[ак] был потерян весь водород (гидриды) вследствие ее небольших размеров.

На Земле, начиная с 3 500 млн лет образуется гранитная кора, выносятся первичными и вторичными глубинными флюидами замещающие гранитные массы, которые приводят последовательно*** к образованию сиалической коры континентов. Гранитные флюиды, замещающие верхнюю кору, мощностью 30 км выносят до 9% H_2O (при давлении 4 000 бар и 900^0), а остается 1%.

Сколько вынесено воды и водорода из недр при образовании континентальной коры объемом $5,5 \cdot 10^9$ км³ и т[ак] д[алее]?

Жду Вашего письма с вопросами конкретного характера.

Шлю новогодние поздравления и мои добрые пожелания.

С почтением Ваш

Н. П. Семененко

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 1–1зв.

№ 3

18 січня 1978 р., [м. Севастополь]

Глубокоуважаемый Николай Пантелеймонович!

Большое спасибо за Ваше письмо от 26 декабря [19]77 [г.] и копию статьи³. Построение модели в форме уравнений для кислородно-водородной модели Земли я решил проводить последовательными приближениями, начиная с упрощенных соотношений. Сейчас модель первого приближения мною составлена с точностью до некоторых постоянных па-

* В дужках від руки дописано «Космическое окружение и Земля». Ймовірно йдеться про книгу «Космическое окружение Земли» (К., 1977), в якій опубліковано статтю М. П. Семененка «Геохимическая модель геосфер Земли и роль водорода и кислорода» (С. 5–20).

** Далі слово не прочитано.

*** Слово «последовательно» дописано від руки.

раметров, которые необходимо задать из условия совпадения переменных модели с их реальными значениями. Чтобы было удобнее оперировать с моделью, я решил запрограммировать ее на ЭВМ* – ускорит перебор вариантов с целью выбора наиболее правдоподобных гипотез. Эту модель и результаты ее расчетов и анализа на ЭВМ я рассчитываю прислать Вам в ближайшее время. Однако мне нужно уточнить, правильны ли предположения, которые я кладу в основу уравнений.

При формировании Земли, верхняя ее оболочка содержала льдинки H_2O и CO_2 . Основная часть кислорода содержалась в H_2O . В модели первого приближения я учитываю только кислород, первоначально находившийся в H_2O . Под влиянием разогрева из верхней оболочки образовалась протоатмосфера с гидросферой. Началась фотодиссоциация H_2O и появился свободный кислород. Образовались кислородный каркас и некоторое количество воды на нижней границе кислородного каркаса, которая пошла наверх и поступила в атмосферу и гидросферу.

Таким образом, я принимаю, что весь кислород планеты вначале находился в составе протоатмосферы и гидросферы. Его количество равно $10\,000 - 15\,000 \cdot 10^{15}$ [т]. Затем часть этого кислорода освободилась и вошла в состав окислов кислородного каркаса. Общее количество кислорода в кислородном каркасе около $12\,000 \cdot 10^{15}$ т (считая 50% от массы породы). Если масса кислородного каркаса $22\,000 \cdot 10^{15}$ т, то его средняя толщина 12 км, но это земная кора, а на схеме рис[унка] 3 к кислородному каркасу отнесена верхняя мантия.

Таким образом, я предполагаю, что свободный кислород возникал только на верхней атмосфере при фотодиссоциации. Литосфера в начальный момент не была окислена, т[о] е[сть] толщина кислородного каркаса равнялась нулю. Для расчета мне нужно знать, сколько кислорода содержится в окислах кислородного каркаса, а также содержание кислорода в кислородном каркасе, можно ли его принять 0,5 (или 50%), как для коры. Какова нынешняя средняя толщина кислородного каркаса. Можно ли принять, что под кислородным каркасом имеется зона реакции между окисленными и неокисленными породами, в которой и образуется вода, идущая затем наверх. Сколько времени длилась фотодиссоциация?

Это время равно времени плавления и испарения верхней оболочки, состоящей из льдинок за счет солнечного и внутреннего тепла земли, а затем плюс еще время образования кислородного каркаса (пока ледовый панцирь не расплавился, вероятно, окисления не было). Практически это время существования Земли в целом от момента формирования земного шара из пылинок и частиц первоначального облака.

Я смутно припоминаю, что это время равно 6–7 млрд лет, в отличие от возраста коры, которой 3,5 млрд лет.

Для модели было бы очень хорошо принять такой возраст для фотодиссоциации, тогда не потребовалось бы предполагать слишком большие скорости фотодиссоциации на начальных стадиях Земли.

* Тут і далі: «Электронно-вычислительная машина».

Таким образом, верно ли принять время существования Земли 6–7 млрд лет. (Для существования коры – вернее процесса ее развития до нынешнего состояния – 3,5 млрд лет – это время образования кислородного каркаса).

Вообще для этого должно быть 3 млрд [лет] – теплота плавления льда, количество пошедшего на гидросферу, теплота парообразования льда, пошедшего тепла, идущего от Солнца и из недр Земли на влагу в протоатмосфере.

С уважением Ваш

В. И. Беляев

IA НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 2–2зв.

№ 4

15 лютого 1978 р., Київ

Уважаемый Валерий Иванович!

В Вашем письме от 18 января [19]78 [г.] Вы правильно считаете, что весь кислород в начале был представлен H_2O , HO – гидридом кислорода и он был вследствие дифференциации изначале сосредоточен во внешних оболочках облака на глубине 3 000 км в смеси с другими гидридами SLH , AlH , KH , NaH и др. и преобладающим H_2 . Начало потери свободного водорода и затем фотодиссоциации $H_2O \sim 5\,000$ млн лет время солнечной системы. Окисление и давало тепло – энергию слипания – связи кислородного каркаса и оплавления.

В настоящее время – верхняя мантия – верхняя часть кислородного каркаса до глубины 1 000 км содержит 50% кислорода, а нижняя мантия полуокислена, содержит сульфиды диспропорционированные окислы SiO_2 , SiO , Al_2O_3 , AlO , $NaAlO$, FeO , FeS , FeC . Можно допустить она содержит и 30% кислорода до глубины 2 700 км. Естественно можно подсчитать, сколько OH групп было израсходовано на образование окислов металлов и сколько водорода улетучилось за пределы планеты.

Около 4 000 млрд лет тому назад образовался кислородный каркас с базальтовой верхней корой как на Луне, так и на Земле и гидросфера.

На протяжении последних 3 500 млн лет идет процесс дальнейшей тепловой разгрузки Земли и образование гранитной коры последовательно разрастающейся вследствие дифференциации пиролита (глубинного вещества) на гранит и ультрабазит, составляющие верхние дифференцированные оболочки Земли.

Гранитный слой порядка 15–12 км, всего 30 км с базальтовым, каждый раз выносил около 9% воды, которая пополняла океаны. Кроме того вода в большом количестве выделялась из глубин в процессе постоянного длительного вулканического процесса.

Сколько воды вынесено при образовании верхней дифференцированной сиалической коры за 3 500 млн лет?

Таковы, мне кажется, основные параметры.

С уважением Ваш академик АН УССР

Н. П. Семененко

IA НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 2–2 зв.

Глубокоуважаемый Николай Пантелеймонович!

Видимо, библиотека им. В. И. Ленина⁴ потеряла Ваш заказ на статью [Дж. П.] Кейпера о фотодиссоциации паров воды⁵. Они обычно быстро выполняют заказы, когда сам к ним приходишь. Нужно по каталогу находить требуемую статью и уже со всеми ее шифрами оформлять заказ на ксерокопию. Тогда заказ через день – два бывает готов. У меня есть родственник в Москве, который может оказать мне помощь в этом деле, получить ксерокопию и прислать ее мне. Нужно только прислать мне точное заглавие этой статьи и ее библиографические данные. К сожалению, в Вашей книге (Континентальная кора⁶) в списке литературы этой статьи нет.

Расчет фотодиссоциации нужно очень хорошо обосновать, т[ак] к[ак] он является узловым моментом во всей схеме формирования кислородного каркаса. Если этот расчет выполнить не очень надежно, то и дальнейшие довольно трудоемкие расчеты будут выглядеть также сомнительно. Поэтому мне хотелось бы добиться положения, чтобы исходные данные нашей схемы расчета кислородного каркаса были безупречными настолько это возможно и ни у кого не вызвали сомнения.

Месяц назад я был недолгое время в Москве (проездом в Чехословакию) и заходил в Ленинскую библиотеку, где по каталогу искал литературу по фотодиссоциации воды. Практически я ничего не нашел за последние годы. Фотодиссоциация изучается в основном для других веществ в рамках различных технических задач. Кроме того я пытался выйти на литературу через специалистов. Мне подсказали, что в Институте космических исследований¹² имеется группа атмосферы Марса. Эта группа пыталась теоретическим путем оценить содержание кислорода в атмосфере Марса. Поэтому они рассмотрели все механизмы появления свободного кислорода, включая якобы и фотодиссоциацию молекул воды. К сожалению, я не сумел с ними встретиться во время проезда через Москву и предполагаю это сделать во время очередной командировки. До встречи с ними я хотел бы изучить статью [Дж. П.] Кейпера, чтобы наш разговор был более конкретным.

За последнее время я собрал также много литературы по расчету формирования планет из первоначального облака. Эти статьи мне полезны, т[ак] к[ак] из них можно заимствовать кое-какие параметры и константы для нашей схемы, а также заимствовать и некоторые представления, которые сохраняются и в нашей схеме. Это в основном работы, появление которых было стимулировано теорией О. Ю. Шмидта⁸ ([19]50–[19]60-е годы).

Я надеюсь в ближайшее время закончить сбор исходных данных и приступить к анализу модели и расчетам.

С уважением Ваш

В. И. Беляев

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 3–3 зв.

Глубокоуважаемый Николай Пантелеймонович!

Высылаю Вам описание модели, учитывающей роль кислорода и водорода в эволюции Земли и Солнечной системы.

Уравнения изложены в несколько краткой форме. Не раскрыты буквы, обозначающие механизмы процессов, а также нет значений констант. Здесь я предполагаю делать некоторый перебор вариантов, чтобы установить, какие из них могли привести к нынешнему состоянию. Например, в модели образования кислорода путем фотодиссоциации по [Дж. П.] Куйперу⁹, можно считать, что интенсивность солнечного света была всегда практически такой как сейчас, или в момент вспышки Солнца она была более интенсивной. Конечно, такие предположения о вариантах хода процессов я не собираюсь «брать с фонаря» и рассмотрю только то, чем располагает современная астрофизика.

По ходу вывода уравнений сделаны допущения и предположения о ходе процессов. Важно, чтобы здесь все было правильно. Расчет будет довольно трудоемким. На один момент времени будет строиться свыше 50-графиков. А таких моментов интересно взять несколько: до вспышки Солнца, в момент начала формирования кислородного каркаса, в последующий момент времени, спустя, например 1 миллиард лет, и нынешнее состояние. Поэтому я смогу приступить к расчету, когда Вы одобрите все предположения, изложенные в настоящем тексте и касающиеся геохимической части проблемы.

Сейчас я в отпуске. К сожалению, не совсем здоров. У меня бронхит, который не выпускает меня на улицу при холодной погоде. Я не уверен, что это у меня пройдет к 19 дек[абря]. Поэтому в Киев я сейчас, возможно, не смогу приехать. Как только у меня все это пройдет, я постараюсь приехать в Киев, чтобы обсудить с Вами ход выполнения этой задачи. В течение зимы я предполагаю эту работу закончить и подготовить к публикации. Ни в какую статью она, конечно, не «влезет». Видимо, придется рассчитывать на брошюру, состоящую из разделов: 1. Изложение кислородно-водородной модели применительно к нуждам математической ее интерпретации. 2. Изложение математической модели с обоснованием выбора уравнений и формул для описания процессов. 3. Описание метода решения уравнений и обоснование его выбора. 4. Описание результатов расчета, их истолкование, обобщение и выводы.

В целом математическая модель получается довольно интересная, учет геохимических процессов выгодно отличает ее от имеющихся попыток моделировать эволюцию Солнечной системы, делает модель в целом более содержательной.

С уважением Ваш

В. И. Беляев

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 4–4 зв.

Дорогой Валерий Иванович!

Я очень рад, что Вы составили схему математического моделирования.

У меня имеются следующие пожелания. Мне кажется, что глубина 400 км не обоснована. Первая глубина, которая улавливается реально – это 700–900 км: область границы верхней мантии. Область же глубокофокусных землетрясений – трансформирования флюидов и зарождения магматизма.

Мною разработаны данные экспериментов о фазовых состояниях глубин Земли. Экспериментальные данные показывают, что вблизи границы верхней мантии проходит граница устойчивости кубического оливина, а ниже уже существует MgO и стишовит. Эта граница 700 км и ниже является областью глубокофокусных землетрясений.

На глубине 2 200 км и глубже в нижней части мантии проходит граница устойчивости силикатов, ниже 1,75 мегабар они целиком распадаются на окислы.

При переходе ко внешнему ядру 2 900 км наблюдаются явления металлизации и переход к сутоводородным сферам, рождающим первичные флюиды, в связи с чем наблюдается пластичное состояние внешнего ядра.

Высылаю Вам мою схему минеральных фазовых равновесий в глубинных сферах, где показана область устойчивости силикатов и их полного диспропорционирования на окислы при переходе к гидридно-металлически-водородному внешнему ядру на глубине 2900 км.

Формирование кислородного каркаса Земли закончилось в основном 3500 млрд лет тому назад в виде базальтоидного состава типа лунного.

Основными первичными компонентами протооблака были:

- 1) тугоплавкие водородные соединения (гидриды, карбиды);
- 2) водород;
- 3) вода;

вторичные компоненты

4) окислы и силикаты; они образовались после диссипации свободного водорода. В составе первичных компонентов протооблака силикатов не было. Очевидно присутствовали гидриды азота – аммиак, органическое вещество – формальдегиды.

Собственно формирование планеты есть геохимический процесс образования окислов и силикатов кислородного каркаса, вследствие выметания Солнцем водорода из околосолнечного пространства. Основной интенсивный процесс окисления проходил от 4 500 млрд лет начала формирования солнечной системы до 3 500 млрд лет время образования древнейших силикатов Земли, когда образовалась уплотненная базальтовая оболочка Земли, типа базальтов Луны.

В дальнейшем идет процесс периодического разложения запечатанных остаточных гидритов ядра Земли и под воздействием поступающих

из недр вторичных и первичных флюидов идет процесс дифференциации и образования верхней литосферной плиты, состоящей из перидотитового слоя и верхнего гранитного слоя коры континентов, мощностью 150 км на континентах.

Вы правильно предлагаете издать эту работу отдельной книгой¹⁰.
Желаю успеха.

[Н.П. Семененко]

ІА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 5.

№ 8

22 квітня 1980 р., Київ

Дорогой Валерий Иванович!

Полагаю, что в схеме эволюции планет нужно пять компонентов: U_1 – водород; U_2 – вода; U_3 – гидриды; U_4 – окислы-силикаты; U_5 – металлы, соотношение которых меняется в связи с потерей водорода.

Первичное облако состоит из водорода, воды и гидридов. В нем на первой стадии в планетах земной группы идет потеря свободного водорода. На второй стадии, когда остаются вода и гидриды, начинается процесс разложения воды и гидридов и образование окислов; формируется окисленная оболочка с гидридным ядром. При этом вся первичная вода исчерпана на образование мощной кислородной силикатной оболочки. В окислении гидридов принимает участие и вторичная вода, образующаяся при разложении гидридов – окислении их кислородом, возникшим под воздействием солнечной радиации.

На третьей стадии, начиная с 3 500–4 000 млн лет в связи с разложением гидридов ядра и дальнейшей потерей водорода идет процесс металлизации ядра и преобразования первичных водородных флюидов во вторичную воду флюидов.

При полной потере водорода образуется планета, состоящая из окисленной периферической оболочки и металлического ядра, лишенная атмосферы. Эту последнюю, конечную стадию представляет, очевидно, Меркурий.

Промежуточный этап развития переживает Земля, которая находится в стадии частичной металлизации гидридов ядра с мощной окисленной оболочкой и пополняющейся дыханием Земли атмосферой и гидросферой.

На начальной стадии находится Юпитер, который сохранил водородный состав.

Предполагается такая схема дифференциации на разных стадиях компонент U_1 , U_2 , U_3 , U_4 и U_5 :

Водород вынос	НАЧАЛЬНАЯ СТАДИЯ	U_1, U_2, U_3
	заканчивается потерей водорода	U_1
	ВТОРАЯ СТАДИЯ	U_2, U_3, U_4
	окисления периферии	
	оболочек заканчивается	

3,5–4 млрд лет

КОНЕЧНАЯ СТАДИЯ
третья – металлизации ядра

U_4, U_5

Земля находится в промежуточной стадии частичной металлизации ядра, состоит из U_2, U_3, U_4 и U_5 ; U_2 – вторичная вода; U_5 – частичная металлизация внешнего ядра.

С почтением

Н. П. Семененко

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 6–6 зв.

№ 9

7 липня 1981 р., Київ

Дорогой Валерий Иванович!

Хорошо, что Вы продолжаете думать над нашей задачей. Мною закончена для печати сводка моих работ за последние пять лет под наименованием «Геохимия сфер Земли»¹¹. Посылаю Вам ее оглавление, а также первую главу «Происхождение окисленного протовещества планет» и часть главы «Энергетика Земли».

Я выделил этапы развития Земли от 5 000 млн лет до 3 500 млн лет – время потери свободного водорода и окисления в силикаты гидридов мантии, до глубины 2 900 км; первый этап потери свободного водорода проходит очень быстро, а с 3 500 млн лет, когда уже образована пиролито-базальтовая поверхность и начинается образование литосферы – гранитной коры и перидотитового твердого слоя мощностью до 150 км под континентами, процесс образования литосферы идет под воздействием выделяемых горючих первичных флюидов и углеводородов из ядра. Используются данные о свойствах гидридов; Si и Al являются газообразными в протооблаке, а K, Na, Ca, Mg, Fe – твердые гидриды-пылинки. Поэтому окисление силиция и алюминия происходит в первую очередь, а в ядре концентрируются сохранившиеся преимущественно гидриды Fe, Mg, Ca.

Мною подсчитана энергия, затраченная на окисление гидридов в силикаты мантии до глубины 2 900 км и рассчитано, что энерговыделение на протяжении первых 1 500 млн лет в разряженном протооблаке было в 35 раз выше, чем на современном этапе энерговыделения. Вычислено, что в протооблаке было 5% воды.

Если масса мантии $4\,016 \cdot 10^{24}$ г, то количество воды, которое было использовано на образование окисленной оболочки Земли $\sim 2\,000 \cdot 10$ [г]²⁴.

Земная гранитная кора имеет массу $28,4 \cdot 10^{24}$ г. Гранитная магма может растворять и выносить более 10% воды. Отсюда можно вычислить, сколько выносилось воды гранитами.

Имеются цифры, что Земля в сутки теряет 100 тонн водорода, который диссипирует. Отсюда можно подсчитать, сколько водорода в виде воды выносится из недр Земли за 3 500 млн лет.

Если за 3,5 млрд лет гранитная кора покрывала 1/3 поверхности планеты, и если такие темпы разрастания гранитной коры сохраняются, то силикатическая гранитная кора может покрыть всю Землю за последующие 7 млрд лет. Сколько при этом выделится водорода?

В ядре планеты гидриды содержат 2–7% водорода при периодической пульсации – дыхании – Земли. Когда будет исчерпан весь водород и Земля вступит в стадию Меркурия – состава: окислы-металлы?

Таковы мои некоторые соображения о путях расчета.

Интересны, конечно, и расчеты различных циклов обращения на Земле.

[Н. П. Семеновко]

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 7–7зв.

№ 10

2 жовтня 1981 р., [Київ]

Уважаемый Валерий Иванович!

Нет оснований считать, что в древних базальтах и перидотитах больше железа чем в молодых, как предполагает [О. Г.] Соротхин¹². Подсчеты показывают, что серпентинит-ультрабазиты отличаются малой железистостью как в древних, так и в фанерозойских образованиях; базальты отличаются переменной железистостью более высокой чем дуниты как в докембрийских, так и фанерозойских образованиях; и, наконец, в кислых и средних породах, как фанерозоя, так и докембрия, железо преобладает резко над магнием. Поэтому нет оснований думать, что в верхней мантии изменилось количество железа.

[О. Г.] Соротхин полагает, что ядро не может быть чисто никелисто-железистым, так как эти материалы слишком плотные и тугоплавкие и вес ядра был бы при этом на 15% больше. Поэтому железо (по [О. Г.] Соротхину) путешествует к центру планеты. В качестве легкой добавки к железу [О. Г.] Соротхин предложил кислород; железо при высоких давлениях становится одновалентным, чтобы удержать один атом кислорода нужно два атома железа Fe_2O , плотность окиси железа возрастает на величину, которой не хватает для плотностной модели ядра. Остается совершенно непонятным, в какой форме освободившийся кислород из окиси железа в жидком ядре будет подниматься вверх и откуда возьмется новая порция железа в верхней части мантии для поглощения кислорода; как проходит эта циркуляция кислорода вверх и вниз и транспортируется постоянно железо в ядро. Источники свободного кислорода, бьющего из недр планеты, нигде не наблюдаются. Мы нигде не видим процессов глубинного окисления и выноса свободного кислорода. Наоборот, на глубине наблюдаются восстановительные процессы и характерно в глубинных флюидах присутствие H_2 , CH_4 , C_nH_m , NH_3 , CO .

В газах современных вулканов установлено присутствие углеводородов и нигде не установлено выделение свободного кислорода. По нашему мнению, кислород переносится из глубин в виде вторичных

флюидов H_2O , CO , CO_2 и участвует в кругообороте когда H_2O разлагается солнечным ветром на H и O , где водород диссипирует за пределы Земли, а кислород возвращается и идет на окисление Fe_3O_4 , FeO и Fe_2O_3 на поверхность. Железо в ядре образует твердые растворы водорода в металле, в котором растворимость атомов водорода повышается с температурой пропорциональной корню квадратному из упругости водорода.

В общем, по нашей кислородно-водородной модели, существует кругооборот кислорода в связи с утечкой водорода из ядра и тепловой энергетической разгрузкой планеты. Водород на границе внешнего ядра и нижней мантии образует вторичные флюиды H_2O , что сопровождается выделением тепла:

При этом будет проходить преимущественно недоокисление и восстановление железа – его металлизация будет преобладать среди недоокисленных силикатов в нижней мантии на границе с ядром.

Вторичные флюиды, сопровождающие вулканические и магматические процессы, пополняют на поверхности гидросферу. Если объем поступающей воды из недр в океаны больше испарения H_2O за пределы слоя вымораживания атмосферы и диссипация* водорода вследствие разложения воды солнечным ветром, то будет увеличиваться объем гидросферы. Высказывается предположение, что в юре наблюдалось увеличение объема океана. Если же разложение воды и диссипация водорода будут преобладать над поступлением вторичных флюидов из недр, то объем гидросферы будет уменьшаться. Кислород все время будет поглощаться недоокисленной литосферой. Если ядро, состоящее 1/3 планеты, не представлено силикатами, то количество кислорода составляет 35% (весовых) массы планеты; для полного окисления вещества планеты нехватает 15% кислорода от веса планеты.

При образовании дифференцированной литосферы из гранитного и перидотитового слоев под воздействием вторичных флюидов, порождающих магматическую дифференциацию пиролита и разуплотнение внешней литосферы, свободный кислород атмосферы снова поглощается осадочным слоем и идет, при метаморфизме и магматизме, в кругооборот, перемещаясь в перидотитовый слой и пиролит мантии. При наличии в веществе ядра 2–7% водорода при его полном выделении за пределы ядра и его полной металлизации будет образовываться в восемь раз больше воды чем водорода от массы ядра. Планета в конечном итоге будет состоять из окислов в оболочке и металлов в ядре, начав свой путь от состава: водород + вода + гидриды и закончиться составом: окислы + металлы.

С почтением, академик АН УССР

Н. П. Семененко

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 69, арк. 8–10.

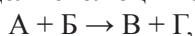
* Слово «диссипация» дописано вгорі тексту від руки.

№ 11

29 жовтня 1981 р., [м. Севастополь]

Дорогой Николай Пантелеймонович,

согласно Вашей статье «Стадии развития Земли»¹³, в математической модели эволюции Солнечной системы мы учитываем реакцию:

где

A – пылевидные частицы гидридов,

B – кислород, образующийся при фотодиссоциации воды,

V – пылевидные частицы окислов,

Г – вода.

Возник вопрос, сколько весовых частиц (точнее частей массы) компонент A, B, V, Г участвуют в этой реакции. Другими словами, пусть M – суммарная масса исходных (A и B) или конечных (V и Г) продуктов реакции. Согласно закону сохранения будет выполняться условие:

$$b_1 M + b_2 M = b_3 M + b_4 M,$$

где b_1, \dots – весовые части реагирующих количеств A, B, V, Г.

Меня интересуют значения величин b_1, b_2, b_3, b_4 .

Сейчас, на стадии отладки программы, меня интересуют хотя бы грубые оценки этих величин. В дальнейшем, когда программа будет нормально работать в нее можно будет подставить их уточненные значения.

Возможно, у Вас есть исходные данные для быстрого вычисления этих величин. Конечно, здесь придется сделать предположения о первоначальном составе протооблака. Мне помнится, у Вас такие соображения имеются.

С уважением Ваш

В. И. Беляев

ИА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 5.

№ 12

28 жовтня 1985 р., [м. Севастополь]

Глубокоуважаемый Николай Пантелеймонович,

в прошлом году я начал расчеты с нашей моделью образования планет Солнечной системы. К сожалению, не все пока получилось, не так хорошо, как мне бы хотелось. Пришлось внести существенные изменения в математические соотношения модели. Общая, согласованная с Вами, схема процесса при этом сохранена. В ближайшее время я рассчитываю получить новые результаты по нашей модели.

Мое положение несколько осложнено тем, что последние годы над этой проблемой основательно поработали американцы со своими мощными вычислительными машинами и мне бы не хотелось, чтобы математическая часть нашей работы выглядела бы на этом фоне слабой.

Я рассчитываю в свой очередной приезд в Киев встретиться с Вами и продолжить обсуждение нашей работы.

Пользуюсь случаем сердечно поздравить Вас с наступающим праздником Великого Октября, пожелать Вам крепкого здоровья, новых творческих успехов и большого личного счастья!

С уважением Ваш

В. И. Беляев

ІА НБУВ, ф. 60, оп. 3, спр. 22, арк. 6.

¹ Товариство «Знання» – наймасовіша громадська науково-просвітницька організація України, заснована 16 січня 1948 р. як Товариство по поширенню політичних і наукових знань УРСР. Першим головою товариства став Президент АН УРСР академік О. В. Палладін. В 1977 р. товариство нараховувало 670 000 членів, серед них низку учених і викладачів вузів. Головами Товариства «Знання» були члени-кореспонденти АН УРСР (1968 р. – М. Є. Сиваченко, з 1972 р. – І. І. Конділенко). Товариство видає місячник «Наука і суспільство» (до 1966 р. – «Наука і Життя»), «Людина і світ» (в 1960–1964 рр. «Войовничий атеїст»), «Трибуна лектора», щорічник «Наука і культура» та серії популярних брошур. Протягом 1948–1949 рр. створено обласні організації товариства, а у 1958 р. – народні університети (культури, правових знань та ін.). У листопаді 1990 р. XII позачерговий з'їзд Товариства «Знання» УРСР конституювався в Установчий з'їзд Товариства «Знання» України.

² Семененко Н. П. Континентальная кора. – К.: Наук. думка, 1975. – 198 с.

³ Йдеться про статтю М. П. Семененка «Геохимическая модель геосфер Земли и роль водорода и кислорода».

⁴ Федеральний державний заклад «Російська державна бібліотека» (колишня Державна бібліотека імені В. І. Леніна) – національна бібліотека Російської Федерації (далі – РФ). Заснована в 1862 р. при Румянцевському музеї як перша державна публічна бібліотека в Москві. В її фондах налічувалося тоді 100 тис. книг і рукописів. Ім'я В. І. Леніна їй присвоєно в 1925 р. Щороку у фонди бібліотеки надходить понад 800 тис. книг, журналів та річних комплектів газет. Ведеться міжнародний книгообмін, що охоплює понад 60 країн світу.

⁵ Працю Дж. П. Кейпера (Дж. П. Куйпера, Gerard P. Kuiper) не вдалося встановити.

⁶ Семененко Н. П. Континентальная кора...

⁷ Інститут космічних досліджень Російської академії наук (далі – РАН) створено 1965 р. Головний академічний інститут з дослідження та використання космічного простору в інтересах фундаментальних наук. Виконує експериментальні наукові роботи з таких напрямів космічної фізики як астрофізика, фізика планет та малих тіл Сонячної системи, фізика Сонця і сонячно-земних зв'язків, космічна плазма та дослідження в галузі нелінійної геофізики.

⁸ Отто Юлійович Шмідт (30.09.1891 – 07.09.1956) – видатний вчений-геофізик, спеціаліст у галузі математики та астрономії, дослідник Арктики; академік АН СРСР (1935), академік АН УРСР (1934), Герой Радянського Союзу (1937), перший віце-президент АН СРСР (1939–1942). В 1937 р. з ініціативи О. Ю. Шмідта створено Інститут теоретичної геофізики АН СРСР (з 1946 р. – Геофізичний інститут АН СРСР), директором якого він був до 1949 р. Керував експедиціями на криголамах «Г. Седов» (1929–1930), «Сибіряков» (1932), пароплаві «Челюскін» (1933–1934). У 1937 р. очолював повітряну експедицію, яка висадила на Північному полюсі учасників полярної станції «Північний полюс-1». Розробив космогонічну теорію походження Землі та інших планет Сонячної системи з холодної газопилової туманності.

⁹ Kuiper, Gerard P. The Atmospheres of the Earth and Planets. – Chicago: University of Chicago Press, 1949. – 366 p.

¹⁰ Ймовірно, йдеться про опубліковану в співавторстві в 1988 р. працю: *Беляев В. И., Семенов Н. П.* Схема эволюции Солнечной системы с учетом формирования ее химического состава // *Геохимия и рудообразование.* – К.: Наук. думка, 1988. – Вып. 16. – С. 3–23.

¹¹ Праця вченого була опублікована: *Семенов Н. П.* Геохимия сфер Земли. – К.: Наук. думка, 1983. – 142 с.

¹² *Соротхін Олег Георгійович* (нар. 17.05.1927) – академік Російської академії природничих наук (1991); доктор фізико-математичних наук, професор, заслужений діяч науки РФ, почесний полярник (1964). У 1951–1952 рр. працював в Гідропроєкті СРСР, проводив гідрогеологічну розвідку на Куйбишевській гідроелектростанції та Туркменському каналі. З 1953 р. – в Інституті фізики Землі АН СРСР. Протягом 1957–1964 рр. брав участь в трьох арктичних експедиціях. З 1966 р. – завідувач відділу тектоніки літосферних плит та завідувач лабораторії теоретичної геодинаміки Інституту океанології АН СРСР (РАН). Автор моделей походження формацій докембрія, алмазонасних кімберлітів, розробник адіабатичної теорії парникового ефекту атмосфери, яка надає пояснення еволюції земних кліматів. Наукову працю, про яку йде мова у листі, не вдалося встановити.

¹³ *Семенов Н. П.* Стадии развития Земли // *Геохимия и рудообразование.* – 1980. – № 8. – С. 3–5.

УДК [94:929](477)

Поліщук Тетяна

**МЕМУАРИСТИКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО
(за публікаціями у журналі «Киевская старина»)**

Розглянуто публікації мемуарів, здійснені О. Лазаревським на сторінках журналу «Киевская старина». Проаналізовано хронологічні рамки, тематичну спрямованість джерел, вказано на цінність та історичне значення їх. Надруковано спогади О. Лазаревського про заснування часопису «Киевская старина».

Ключові слова: «Киевская старина», О. Лазаревський, мемуари, щоденник, спогади, публікація, археографія.

Рассмотрено публикации мемуаров, осуществленные А. Лазаревским на страницах журнала «Киевская старина». Проанализировано хронологические границы, тематическую направленность источников, Указано на их ценность и историческое значение. Напечатано воспоминания А. Лазаревского об основании журнала «Киевская старина».

Ключевые слова: «Киевская старина», А. Лазаревский, мемуары, дневник, воспоминания, публикация, археография.

It is researching the status of the memoirs publication that was carried by A. Lazarevskij in the journal «Kievskja starina». Analyzed chronological boundaries, thematic sources, determined by their value and historical significance. A. Lazarevskij's memories about foundation of «Kievskja starina» is published.

Key words: «Kievskja starina», A. Lazarevskij, memoirs, diaries, memories, publishing, archeography.

© Поліщук Тетяна, 2009

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) – відомий український історик, археограф, аматор старовини. Унікальність його як історика полягає в тому, що він «не був професійним істориком, ніколи не працював у ВНЗ чи то науковій установі, не мав ні професійного звання, ні наукового ступеня. Все життя він був чиновником різних установ Чернігова, Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська і, нарешті, Києва»¹. Проте, незважаючи на це, він є автором численних праць і документальних публікацій з української історії і його професіоналізм не поступається академічним історикам.

Постать О. Лазаревського як історика, археографа, джерелознавця привертала увагу багатьох науковців. Ґрунтовні дослідження його життя та діяльності з'явилися ще на сторінках «Українського археографічного збірника»², присвяченого 25-річчю від дня смерті історика.

Дослідники радянського періоду більшу увагу приділяли аналізу праць О. Лазаревського з соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст. Найбільший внесок у вивчення його творчої спадщини у цей час зробив В. Сарбей³.

Нову сторінку у вивчення творчого доробку О. Лазаревського вписали історики у 1990-х – на початку 2000-х рр., коли з'явилась низка праць про вченого, у тому числі дисертаційних досліджень. Зокрема, його науковій спадщині присвячено дисертацію В. Воронова⁴, в якій проаналізовано внесок ученого у розвиток археографії, джерелознавства та української історіографії, з'ясовано особливості його підходів до вивчення історії, характерні ознаки наукової концепції. В. Риневич дослідив колекцію історичних документів О. Лазаревського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁵. Він звернув увагу на кількісний та якісний склад документів колекції, розглянув використання матеріалів колекції самим О. Лазаревським та іншими науковцями тощо. Значну увагу творчості Олександра Матвійовича, особливо археографічним аспектам його діяльності приділив відомий український археограф І. Бутич⁶. Високо оцінивши наукову діяльність дослідника, він охарактеризував основні публікації історичних документів, здійснені ним, вказав на спосіб відбору документів до публікації, підхід до систематизації їх, місце зберігання оригіналів тощо. Важливим є те, що значну увагу у його статті було приділено характеристиці публікацій мемуарних джерел на сторінках «Киевской старины». У ній подано коротку характеристику самих документів, історичні умови написання їх, археографічні принципи публікації.

Різні сторони життя та наукової творчості О. Лазаревського охарактеризовано у доповідях, виголошених на науковій конференції, присвяченій 160-річчю від дня народження вченого. У збірнику праць цієї конференції надруковано понад 20 наукових публікацій про О. Лазаревського⁷, в яких проаналізовано історичні, археографічні, краєзнавчі дослідження вченого, окреслено коло його спілкування, визначено роль у суспільно-політичному і громадському житті, оцінено значення його наукових здобутків для сьогодення.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених аналізу творчої спадщини вченого, поза увагою дослідників залишилась його едиційна діяльність у галузі мемуаристики. З огляду на це, метою цієї статті є виявлення публікацій мемуарних джерел, здійснених істориком на сторінках «Киевской старины», встановлення їх хронологічних рамок, тематичної спрямованості, з'ясування їх джерельної цінності та значення.

Олександр Матвійович був одним із засновників, найактивніших авторів та членів редакції історичного журналу «Киевская старина». У спогадах про свого батька Г. Лазаревський відзначав велике значення цього часопису у його житті: «А дорогим для батька, улюбленим був журнал «Киевская старина», якому він віддав так багато з дня його заснування аж до самої смерті, то працюючи в особливому його редакційному комітеті, то виконуючи обов'язки фактично його редактора, водночас не залишаючи майже жодної книжки журналу без своїх статей, рецензій, заміток, зредагованих матеріалів тощо, чи то за своїми підписами, чи то без них – анонімно»⁸.

Згалом перу О. Лазаревського належить 315 публікацій з історії, генеалогії, біографістики, іконографії, музеєзнавства, етнографії, які з'явилися на сторінках журналу впродовж 1882–1902 рр. Із них близько 20 мемуарних джерел різних за типами, формою, видами, характером публікацій. Особливе місце серед цих джерел посідають надруковані «Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко» (1884–1886), «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича» (1891–1897), «Дневник Петра Даниловича Апостола» (1895), В. Ломиковського (1895), Г. Галагана (1898, 1902). Висока цінність багатьох його джерельних публікацій полягає у тому, що після загибелі їхніх оригіналів вони залишаються єдиними джерелами, зберігаючи для нащадків унікальні історичні матеріали.

Важливою рисою О. Лазаревського як дослідника і джерелознавця було дотримання документальної точності, фактологізму у передачі історичних подій, явищ і фактів. Оцінюючи його як археографа, можна виділити низку характерних рис, притаманних його публікаціям. Практично всі джерела, надруковані ним, мають передмову або післямову, наукові коментарі та археографічну легенду. Водночас учений далеко не завжди подавав докладний палеографічний опис рукописних оригіналів, його видання не супроводжувались допоміжними показниками. До позитивних рис його джерельних публікацій слід віднести елементи критики джерел із використанням принципів палеографічного і текстологічного аналізу. Як зазначив В. Воронов, редакторська техніка О. Лазаревського базувалась на точному відтворенні тексту джерела в публікації, із збереженням орфографії і пунктуації; скорочення текстів допускалось з огляду на великий обсяг документів⁹. Така характеристика загалом відповідає рівню публікацій мемуарних джерел, здійснених ним на сторінках «Киевской старины».

Однією із найвідоміших публікацій О. Лазаревського у часописі є щоденник М. Ханенка¹⁰. Микола Ханенко був внуком гетьмана Право-

бережної України Михайла Ханенка. Дослідники характеризували його як високоосвічену людину, яка закінчила Київську академію і Львівську братську школу. Після здобуття ґрунтовної освіти він служив у козацькому війську, згодом був переведений до військової канцелярії (1717), обіймав посаду генерального канцеляриста (1721). М. Ханенко був наближений до Івана Скоропадського та Павла Полуботка. За вірність останньому його ув'язнено у Петропавлівську фортецю, з якої звільнено лише в 1727 р. За Данила Апостола він обіймав посаду полкового судді, а згодом обозного Стародубського полку, генерального бунчужного (1741). Чималі маєтності на Чернігівщині отримав від Кирила Розумовського.

Щоденник, який включає записи за період 1727–1731 рр., 1742–1753 рр. друкувався у додатках до журналу в 1884–1886 рр. Основну роботу із пошуку, опрацювання та видання цієї історичної пам'ятки здійснив О. Лазаревський, проте розпочата вона була з публікації в «Черниговских губернских ведомостях»¹¹ частини щоденника архієпископом Філаретом (Гумілевським) (1865) та пізніше О. Бодянським (1858)¹². Останній опублікував уривок твору, що стосувався подій 1722 р. Згодом, після О. Лазаревського частину щоденника опублікував А. Титов, презентувавши читачам уривок за 1719–1723 рр. та частину твору за 1754 р.¹³ Сам О. Бодянський був захоплений щоденником М. Ханенка. Він зазначив, що «невольно переносишься в то время, читая эти простые заметки. Чем дальше вчитываешься в этот простодушный рассказ, тем более не хочется оторваться от него»¹⁴. Він високо оцінив джерело і вважав його достатньо достовірним, оскільки тут містився «рассказ непосредственного очевидца [...] и при том, очевидца вовсе не думавшего о гласности, но записывавшего для себя «памяти ради» и удовлетворения собственной любознательности»¹⁵.

Написана О. Лазаревським передмова до щоденника містила характеристику документа та історичної постаті М. Ханенка. Автор не вдавався до детального опису його генеалогії, бо ця інформація вже була доступною читачам завдяки дослідженню О. Бодянського. Археографічна легенда мала коротку історичну довідку про батьків та походження автора щоденника, його службове та особисте життя. Основними джерелами для О. Лазаревського стали архівні опубліковані документи, збірники законів, зображальні джерела, матеріали часописів, епістолярна спадщина, зокрема: дарча грамота, віднайдена в бібліотеці церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, в якій наявні відомості про передавання у церковну власність частини земель Михайла Ханенка як подарунок; рукопис слідчого документа Стародубського полку (1729), рукописний журнал генеральної канцелярії за 1728 р.; «Акты Юго-Западной России» (12-й том); ікона церкви с. Городища, Стародубського повіту із надписом, що стосується родини Ханенків; «Черниговские губернские ведомости».

У передмові до публікації О. Лазаревський подав зовнішню характеристику джерела, зазначивши, що воно – це декілька зошитів, написаних дрібним, характерним почерком М. Ханенка, і декілька сторінок, на-

писаних іншою рукою. Останні писалися, можливо під диктовку автора твору. Згодом ці зошити було зшито в одну книгу. До О. Лазаревського щоденник цілісним не дійшов. Зокрема, у ньому не вистачало матеріалів за 7 років (1734–1741 рр.). Нащадки Ханенка та й сам історик припускали, що сторінки із записами було загублено дочками Ханенка після його смерті. В одному з листів О. Ханенко (правнук автора щоденника) писав О. Лазаревському: «2-я же часть, известная Вам подлинная рукопись подарена мне покойным дядею в таком виде, как она впоследствии мною переплетена. Дядя мой был человек очень образованный и вероятно недостающие листы и тетрадка не им потеряны, а его тетками, дочерями, у которых хранились все бумаги и книги во время нахождения на службе сыновей»¹⁶.

О. Лазаревський зазначив, що друкує щоденник з оригіналу в тому обсязі, в якому він зберігся в Олександра Івановича Ханенка, який був особливо зацікавлений у публікації щоденника свого прадіда. З цього приводу Олександр Іванович писав в листі до О. Лазаревського: «...желаю напечатать в «Киевской Старине» дневник моего прадеда [...]. Я вполне сознаю, что этим рукописям настоящее место не в архиве, а в «Киевской Старине». И искренно желаю их напечатать»¹⁷.

При передачі тексту джерела О. Лазаревський зберіг правопис оригінального твору, за винятком тих змін, які ним внесено для уможливлення кращого прочитання щоденника¹⁸. Текст джерела супроводжують змістові примітки, в яких історик подав короткі біографічні відомості про тих осіб, які згадано у щоденнику, із зазначенням років життя, родинних і товариських зв'язків, роду занять. Кожна довідка супроводжувалась посиланням на джерело інформації. Чимало приміток розкривали згадані у тексті топоніми, з інформацією про належність сіл до повітових центрів чи про віддаленість їх від якогось великого населеного пункту. У тому випадку, якщо назви сіл станом на кінець XIX ст. було змінено, а у тексті щоденника подавалися старі – О. Лазаревський у примітках наводив сучасну назву, уже відому читачам. У примітках до щоденника є також пояснення діалектів. Часто автор подавав детальніший опис подій, змальованих у щоденнику, пояснював побутові традиції населення, згадані М. Ханенком, перевів метрологічні дані на сучасну йому систему.

М. Ханенко, людина високоосвічена, у тексті мемуарів часто вживав латинські вирази, переклад яких О. Лазаревський зробив у примітках. Іноді у щоденнику згадувались факти, незрозумілі читачам, які історик також намагався пояснити у коментарях. Наприклад, згадана в жовтні 1732 р. подія, коли М. Ханенко подавав документи полковому судді, зазначена як «к делу» була залишена без будь-якої інформації. О. Лазаревський, дослідивши цей факт біографії М. Ханенка, припустив, що генеральний хорунжий хотів отримати для себе якийсь маєток, оскільки довідався, що для цього є сприятлива можливість¹⁹. У публікації є текстуальні примітки, проте їх мало.

Таким чином, публікацію щоденника М. Ханенка на сторінках «Киевской старины» здійснено на високому науковому та археографічному рів-

нях, бо автор її був добре обізнаний з історією роду та життєвим шляхом М. Ханенка, географією описаної місцевості, народними звичаями та діалектами.

Іншою відомою публікацією О. Лазаревського був щоденник Якова Марковича²⁰, що зберігався у правнука автора – П. О. Марковича, в його глухівському маєтку. Нині оригінал цього твору зберігається в колекції О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського²¹.

Яків Андрійович, як і його батьки, зробив блискучу кар'єру: бунчуковий товариш (1721), наказний полковник лубенський (1721, 1723–1735), неоднаразово висувався до обрання в генеральні уряди та не був обраний через неприхильне ставлення козаків до нього й до його батька. Проте, в українську історію Я. Маркович увійшов не як військовий діяч, а завдяки своїй літературній праці. Освіту він здобув у Києво-Могилянській академії, був улюбленим учнем Феофана Прокоповича. Його перу належать переклади з латинської мови, прозові твори й вірші за мотивами псалмів і «слів» Іоана Золотоустого та інших церковних діячів. Він залишив також «Генеалогические заметки» та «Діяріюш» (охоплює період з 1717-го по 1764), що містять відомості про політичну, соціально-економічну та культурно-побутову історію України за часів Гетьманщини. Спроби видати щоденники Я. Марковича робилися тричі: О. Марковичем, О. Лазаревським та В. Модзалевським. Незважаючи на це, значна частина їх так і залишилась неопублікованою²². Порівнюючи публікацію щоденника, здійснену О. Лазаревським, із роботою його попередника (О. Марковича), М. Палієнко відзначала науковий підхід першого. О. Маркович подав текст у російському перекладі, в скороченому і змішаному вигляді. Публікація ж щоденника в «Киевской старине» точно відповідала його оригіналу за винятком деяких частин твору. О. Лазаревський видав три томи щоденника, завершивши подіями 1734 р.²³ Археографічний підхід історика до публікації його був подібним до застосованого ним при публікації щоденника М. Ханенка.

Ще однією із здійснених О. Лазаревським публікацій мемуарних творів у часописі «Киевская старина» є уривки зі щоденника Г. П. Галагана²⁴. Поштовхом до видання їх було відзначення десятиріччя від дня смерті останнього. Учений з повагою ставився до цього відомого громадського діяча і вважав, що пам'ять про нього має жити. Свою роль відіграла і особиста симпатія О. Лазаревського до Г. Галагана як до людини, що відіграла певну роль у процесі розкріпачення селян, а також була відома своєю благодійницькою діяльністю.

Публікацію джерела розпочато 1898 р. Тоді оприлюднено матеріали, що стосувалися юнацьких років автора. В археографічній передмові упорядник коротко познайомив читачів з роллю Г. Галагана в суспільному житті та історією написання ним щоденника. Характеризуючи джерело, О. Лазаревський зазначив, що записи у щоденнику велися з 1836 р, коли автору виповнилося 17 років. На той момент – це записи у двох зошитах, які мали певні прогалини у подіях. У передмові також зазначено місце

зберігання документа – Колегія Павла Галагана. Історик звернув увагу на те, що у «Киевской старине» джерело публікувалося з уривками, оскільки «многих мест из этого дневника печатают, впрочем, нельзя еще по цензурным и другим причинам, при чем все эти опускаемые нами места заключают в себе эпизоды из семейных и соседских отношений Галаганов из некоторых юношеских вспышек самого Галагана»²⁵.

До тексту публікації додано текстуальні і змістові примітки. У них увагу зосереджено на встановленні осіб, які побіжно згадувались у щоденнику, уточненні назви населених пунктів, коментуванні подій, висловлювань Г. Галагана тощо. У примітках О. Лазаревський звертав увагу на достовірність та об'єктивність описаних у творі подій. Окремо він наголошував на тому, що не всі описані у щоденнику події і сюжети слід сприймати як достовірні, що їх треба піддавати науковій критиці, порівнювати з відомостями інших джерел. Зокрема, Г. Галаган висловлював своє захоплення П. П. Скоропадським – поміщиком Котопського повіту, з яким товаришував. Розповіді останнього про козацьке та рекрутське життя він охоче переповідав. О. Лазаревський навів декілька фактів із рекрутських традицій та спогадів наближених до П. Скоропадського людей на користь того, що ці розповіді є плодом великої фантазії автора і результатом модних суспільних тенденцій 1840-х років. З огляду на це історик зробив справедливий висновок, що при використанні щоденника як історичного джерела потрібно давати критичну оцінку поданим у ньому окремим фактам²⁶. Водночас О. Лазаревський відзначив відвертість автора і достовірність більшості описаних подій. Практично вся передмова автора пройнята симпатією до Г. Галагана через його певні українофільські настрої і намагання щось змінити у суспільстві.

Серед пам'яток мемуарного жанру, опублікованих О. Лазаревським в «Киевской старине», слід назвати щоденник сина гетьмана Данила Апостола Петра²⁷, який охоплює період з травня 1725 р. по серпень 1727 р. Спочатку у 1894 р. було опубліковано кілька уривків щоденника французькою мовою (мовою оригіналу); проте, як відзначив у передмові О. Лазаревський, він планував згодом видати переклад джерела в повнішому вигляді. Публікація щоденника П. Апостола супроводжувалася короткою передмовою з характеристикою його. У ній О. Лазаревський звернув увагу на історію написання джерела та охарактеризував його автора, відзначивши високий рівень освіти та ерудицію останнього. Місце зберігання джерела не було зазначено. Натомість згадувалось, що крім щоденника ще є мемуари П. Апостола, які перебувають у власності одного із нащадків Петра Апостола Алексеєва, які було б добре отримати і надрукувати²⁸. Примітки до щоденника подано не у звичній для публікацій О. Лазаревського формі підрядкових посилань, а у самому тексті джерела. Публікуючи його, історик в уривках намагався зберегти структуру щоденника, подаючи короткий зміст пропущених частин у регестах.

Свої плани щодо публікації щоденника Петра Апостола у російськомовному варіанті О. Лазаревський зміг втілити у життя вже в 1895 р., тобто

через рік після видання його уривків мовою оригіналу. У серпневому номері «Киевской старины» щоденник надруковано під назвою «Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727)»²⁹. У цій публікації не відтворювалась частина щоденника, яка стосувалась подій з червня по серпень 1727 р., проте О. Лазаревський не зазначив у передмові, що у ній відсутні деякі частини джерела. Публікація є своєрідним історичним дослідженням про відносини Данила Апостола і гетьмана Мазепи, які вплинули на подальшу долю малого гетьманича Петра.

У передмові до публікації є невеличка археографічна частина, яка знайомить з історією життя автора щоденника та історією написання твору. Тут наголошено на важливості цього джерела для вивчення національної історії, окреслено теми, які воно допомагає розкрити, подано інформацію про місце зберігання рукопису та його зовнішні ознаки. Історик описав це так: «В числе рукописей, поступивших в 1894 г. в библиотеку Киевского Университета от наследников О. М. Судиенка, находится небольшая (в осьмушку) рукопись, переплетенная в форме портфеля в кожу и заключающая в себе дневник Петра Даниловича Апостола, одного из сыновей гетьмана, писанный на французском языке»³⁰. Оскільки у тексті щоденника були окремі слова, у тому числі географічні назви, мовою оригіналу, то О. Лазаревський у примітках наводив франкомовний варіант та переклад російською мовою. Текст щоденника було подано в уривках і пропуски у ньому вказувалися. Автор зазначив, що пропустив «нецікаві записи дрібних розтрат під час мандрівки Петра Апостола в Петербург і перебування його там»³¹.

О. Лазаревський опублікував ще й уривок щоденника миргородського поміщика В. Я. Ломиковського³². Останній зацікавив історика після прочитання його листування із І. Р. Мартосом. За словами дослідника, основною темою їхнього листування була так звана «містика»; час від часу кореспонденти звертались до побутових проблем. Власне щоденник – це витяг із одного з таких листів. Довідковий апарат публікації складається із короткої передмови та приміток. У передмові подано коротку історичну довідку про автора щоденника та історію його написання. В подальшому О. Лазаревський планував підготувати ширший опис життя та діяльності В. Ломиковського. Відзначаючи історичне значення цього документа, автор публікації підкреслював, що «мы в нем находим любопытные черты из общественного быта глухих уголков Малороссии первой четверти настоящего столетия. Из этого же отрывка знакомимся ближе и с самим Ломиковским, наблюдательность и писательская способность которого показывают, что это был человек, выделявшийся из современного ему общества»³³.

Щоденник було надруковано в повнотекстовому вигляді за винятком тієї частини, яку О. Лазаревський вирішив пропустити, вважаючи, що вона не містить цінної інформації. Незважаючи на те, що джерело супроводжується короткою та неповною археографічною передмовою, воно має просторі інформативні коментарі упорядника. Останні доповнюють текст щоденника історичною інформацією, яку О. Лазаревський

подав, спираючись на дані з інших джерел. У публікації є примітки текстувальні: пояснення деяких фактів і сюжетів, які не були розкриті В. Ломиковським повно.

О. Лазаревському належить також публікація «Дневник Я. И. Костенецкого»³⁴, вміщена в червневому номері часопису за 1899 р. у розділі «Документы, известия, заметки». Він назвав щоденник чудовою пам'яткою з історії провінційного життя другої половини XIX ст., періоду реформ, у тому числі й звільнення селян. Майже в усіх цих реформах Я. Костянецький брав участь як земський гласний та почесний мировий суддя³⁵. Особливість даної публікації полягає в тому, що її автор подав власні спогади, пов'язані з ім'ям Я. Костенецького та його твором.

Передмова до неї має історичну та археографічну частини. В історичній частині автор познайомив читачів з особою Я. Костенецького, поділився власними спогадами про цю людину, відзначив вагому роль його щоденника у житті його нащадків. В археографічній частині зазначено місце зберігання джерела, висловлено побажання щодо його подальшого використання.

З ініціативи О. Лазаревського в «Киевской старине» надруковано твір мемуарного характеру – «Записка о последних годах жизни гр. Ал. К. Розумовского в Малороссии, его кончине и похоронах»³⁶. Документ датується 1869 р. і стосується чотирьохрічного перебування О. Розумовського в Україні (1818–1822). Автор «Записки» – дворовий селянин, зазначений як Н. Ш., а сам текст записки включав відповіді на поставлені йому запитання. Публікації передують коротенька передмова, де пояснено мотиви написання спогадів (на прохання нащадка автора). Частину передмови займає історична довідка про О. Розумовського з оцінкою його життя та діяльності дослідників. Інша частина її містить коротку характеристику джерела. О. Лазаревський зазначив, що джерело друкується в уривках, однак не вказав на принципи відбору матеріалу. Пропущені його місця позначено крапками. На думку О. Лазаревського, дане джерело містило інформацію біографічного характеру не лише про О. Розумовського, а й про його нащадків³⁷.

У передмові автор не навів даних про зовнішні ознаки джерела, місцезнаходження оригінального твору. До тексту не подано будь-які примітки, що загалом не було характерним для публікацій мемуарних джерел, здійснених О. Лазаревським.

Оцінити місце мемуарного жанру у творчій спадщині О. Лазаревського не можна, не звернувшись до аналізу власних мемуарів історика, які також побачили світ на сторінках «Киевской старины». У журналі було опубліковано його «Отрывки из Черниговских воспоминаний»³⁸, які торкалися часу проведення селянської реформи 1861 р., коли автор займав державні посади у Чернігівській губернії. У спогадах йдеться про скасування кріпацтва і участь О. Лазаревського у цьому процесі.

Спогади автор подав у скороченому вигляді, з метою подальшого продовження їх у наступних номерах журналу. Вони не мають передмови, хоча супроводжується примітками: в основному подано певні

уточнення, пояснення тих чи інших подій. Якщо у тексті були згадки про документальні джерела, О. Лазаревський подавав інформацію про місце зберігання чи публікацію їх.

У березневному номері 1897 р. «Киевской старины» з'явилися спогади О. Лазаревського, які розкривають питання його історії заснування. Поштовхом для написання їх була стаття П. Лебединцева в «Трудах Киевской духовной академии», яка висвітлювала участь останнього у заснуванні історичного журналу. О. Лазаревський, який брав у цьому процесі активну участь, вирішив внести деякі уточнення. Незважаючи на невеликий обсяг спогадів, вони мають велике значення для розкриття історії заснування «Киевской старины», оскільки автор був безпосереднім учасником подій і одним із фундаторів журналу.

Вперше спогади опубліковано на сторінках «Киевской старины» і підписано криптонімом «А. Л.». Нижче подаємо повний текст їх із збереженням його орфографії. Текст спогадів адаптовано до вимог сучасного написання із заміною літер гражданського шрифту з метою легкого прочитання їх. У коментарях розкрито та уточнено згадувані у тексті факти і події, подано інформацію про окремих осіб.

Таким чином, публікації О. Лазаревського займають чільне місце серед історичних джерел, опублікованих у «Киевской старине». Поряд із актовими матеріалами, епістолярними джерелами історик значну увагу приділяв мемуарним публікаціям. Мемуари, опубліковані ним на сторінках часопису, створено провідними діячами суспільно-політичного та культурного руху XVIII–XIX ст. Вони допомагають розкрити маловідомі сторінки історії України зазначеного періоду. Археографічний рівень цих публікацій є досить високим. Більшість із них мають передмови із зовнішньою та внутрішньою критикою, авторські коментарі у вигляді підрядкових посилань. З огляду на це можна зробити висновок про високе науково-інформативне та джерельне значення мемуарних публікацій О. Лазаревського у «Киевской старине».

¹ *Бутич І.* Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902 / І. Бутич; [Матеріали до бібліографії. Упоряд. І. М. Забіяка]. – К., 1994. – С. 7.

² Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2.

³ Див. зокрема: *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.

⁴ *Воронов В. І.* Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: дис. ... к. і. н.: / Воронов Віктор Іванович. – Д., 1996. – 223 с.

⁵ *Ринсевич В. П.* Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття: дис. ... к. і. н.: / Ринсевич В'ячеслав Петрович. – К., 2000. – 331 с.

⁶ *Бутич І.* До питання про археографічну діяльність Олександра Лазаревського / І. Бутич // Плав'юк М. Україна – життя мос. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – С. 901–912.

⁷ Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): доп. та матеріали наук.-практ. конф. [«Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяч. 169-річчю від дня народження О. Лазаревського]. – К., 2003. – Вип. 1.

⁸ Лазаревський Г. О. Київська старовина / Г. О. Лазаревський – К.: МАУП, 2007. – С. 17.

⁹ Воронов В. І. О. М. Лазаревський як історик та археограф / В. І. Воронов // УІЖ. – К., 2009. – № 3. – С. 62.

¹⁰ Лазаревський А. Дневник генерального хорунжого Миколая Ханенка (1727–1753 гг.) / А. Лазаревський // КС. – Приложение. – 1884. – № 3–6, 8–11; 1885. – № 3–4, 6–7, 9, 12; 1886. – № 4–5, 7–12.

¹¹ Періодичне видання, яке видавалось і редагувалось при губернському правлінні з 1838 р. в м. Чернігові. Спочатку виходило щотижнево, з 1886 р. – два рази в тиждень, з 1894 р. – щоденно.

¹² Бодянский А. Диаруш или журнал / А. Бодянский – М.: В Университетской типографии, 1858.

¹³ Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1733 и 1754 гг.) / А. Титов // КС. – 1896. – № 7/8. – С. 151–196.

¹⁴ Бодянский О. Историческое сведение о генеральном хорунжем, Ханенке [Электронный ресурс] / О. Бодянский. – Режим доступа до публікації: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan23.htm>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Герасименко Н. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського / Н. О. Герасименко // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 103.

¹⁷ Там само. – С. 101–102.

¹⁸ Лазаревський А. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727–1753) / А. Лазаревський // КС. – Приложение. – 1884. – № 3. – С. I–XV.

¹⁹ Там само. – С. 80.

²⁰ Лазаревський А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича / А. Лазаревський // КС. – 1893. – № 1, 3–6, 10–12; 1894. – № 1–6, 11–12; 1896. – № 4–12.

²¹ ІР НБУ, ф. І, од. зб. 66857–66861

²² Томазов В. Вони служили Україні (з історії козацьких родів єврейського походження) / Валерій Томазов. – Режим доступа до публікації: <http://amkob113.narod.ru/hron/>

²³ Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): дис. ... к. і. н.: / Марина Генадіївна Палієнко. – К., 1994. – С. 150.

²⁴ А. Л. (Лазаревський А.) Матеріали для біографії Г. П. Галагана / А. Лазаревський // КС. – 1898 – № 7/8. – С. 189–224

²⁵ Там само. – С. 191.

²⁶ Там само. – С. 220.

²⁷ А. Л. (Лазаревський А.) Дневник гетьманьчя Апостола / А. Лазаревський // КС. – 1894. – № 11. – С. 300–303.

²⁸ Там само. – С. 300.

²⁹ А. Л. (Лазаревський А.) Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727) / А. Лазаревський // КС. – 1895 – № 8 – С. 100–155.

³⁰ Там само. – С. 100.

³¹ Там само. – С. 105.

³² А. Л. (Лазаревський А.) Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского / А. Лазаревський // КС. – 1895 – № 11 – С. 230–243.

³³ Там само. – С. 231.

³⁴ А. Л. (Лазаревський А.) Дневник Я. И. Костенецкого / А. Лазаревський // КС. – 1899 – № 12. – С. 137–140.

³⁵ Там само. – С. 140.

³⁶ А. Л. (Лазаревский А.) Записка о последних годах жизни гр. Ал. К. Розумовского в Малороссии, его кончине и похоронах (1818–1822) / Лазаревский А. // КС. – 1894. – № 3. – С. 426–439.

³⁶ Там само. – С. 426–427.

³⁸ А. Л. (Лазаревский А.) Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861–1863) / А. Лазаревский // КС. – 1901. – № 3. – С. 353–367; № 5. – С. 143–145.

АЛЕКСАНДР ЛАЗАРЕВСКИЙ.
КАК ОСНОВАЛАСЬ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

1897 г.

Автор напечатанной в январской книжке «Трудов Киевской духовной академии»¹ статьи о П[етре] Г[авриловиче] Лебединцеве², говоря об участии покойника в основании «Киевской Старины», в конце добавляет: «мы, кажется, не ошибаемся, если даже скажем, что именно он и был настоящим инициатором в основании этого журнала». Это замечание вызывает настоящее пояснение – как это основание произошло на самом деле.

Весною 1879 г., свиделись в Киеве два любителя малорусской старины (один – киевлянин³, а другой – черниговец⁴) и, разсуждая о необходимости основать здесь, в Киеве, исторический журнал на манер *Русской Старины*⁵ или *Русского Архива*⁶, затруднялись вопросом о лице, которое могло бы взять на себя редакторство такого журнала. Перебрав несколько имен, киевлянин наконец остановился на П[етре] Г[авриловиче] Лебединцеве. По его мнению, последний мог быть желаемым редактором *Киевской Старины* или *Киевского Архива*⁷, по своей научной известности, так и по своему общественному положению, дававшему ему возможность легко получить и разрешение на издание предполагаемого журнала.

Чтобы не откладывать дела, – сказал киевлянин черниговцу, – поедем сейчас к П[етру] Г[авриловичу] Лебединцеву, я вас познакомлю, а затем и поговорим... Сказано – сделано, хотя был уже поздний вечер. Поехали, любезно были приняты и, после обычных фраз, киевлянин изложил причину – несколько странного по поре дня – визита. Дело хорошее, отвечал Петр Гаврилович, по обыкновению посмеиваясь. Затем, поговорив еще о подробностях издания *Старины* или *Архива*, хозяин ответил гостям, что взять на себя издание он не может, будучи очень занят, но прибавил П[етр] Г[аврилович], пригодный для этого дела человек найдется может, а кто он такой – об этом де станет известно тогда, когда сей человек согласится...

На этом гости с хозяином и растались. Почти через два года после этого, в к[онце] 1881 г. пишущего эти строки посетил (в Киеве) Феофан Гаврилович Лебединцев⁸ и, после первых фраз знакомства, сказал, что он пришел к нему, на ряду с другими, поговорить о плане программы предполагаемой им к изданию *Киевской Старины*. При этом Ф[еофан] Г[аврилович] пояснил, что когда он выслужил в Холме срок⁹, дающий право на пенсию, то написал Петру Гавриловичу о своем раздумьи –

что делать после отставки... Петр Гаврилович отвечал брату, что можно заняться в Киеве каким небудь делом и – при этом – как на одно из таких дел, указал на издание *Киевской старины*... Переселившись из Холма в Киев Ф[еофан] Г[аврилович] уже в нач[але] 1881 г. стал хлопотать об осуществлении предложенного братом дела, а в январе 1882 г. вышла первая книжка «Киевской Старины».

А[лександр] Л[азаревский]

А. Л. Как основалась «Киевская старина» // *Киевская старина*. – 1897. – № 3. – С. 63–64.

¹ Йдеться про статтю: *Титов Ф.* Києво-Софійський кафедральний протоієрей Петро Гаврилович Лебединцев // *Труди Київської духовної академії*. – 1897. – № 1; «*Труди Київської духовної академії*» – науковий місячник, виходив у 1860–1917 рр. Крім наукових – богословських та історико-літературних дослідів, приділяли багато уваги історії церкви, релігійних течій і богословської думки на Україні, містили праці відомих учених. Редакторами були ректори і професори академії: архимандрит Філарет Філаретов, А. Олесницький, В. Певницький та ін.

² *П. Лебединцев* (1819–1896) – історик церкви, археограф, протоієрей Софійського собору в Києві. В «Киевской старине» співробітничав у 1882–1892 рр. Автор 31 публікації з церковної історії та історії Києва.

³ Йдеться про В. Антоновича (1834–1908), одного із засновників «Киевской старины», активного співробітника журналу впродовж 1882–1900 рр.

⁴ Йдеться про О. Лазаревського, який у той час обіймав посади в установах судового відомства на Чернігівщині.

⁵ «*Русская старина*» – щомісячний історичний журнал; заснований в Санкт-Петербурзі в 1870 р. М. І. Семевським. Виходив до 1918 р.

⁶ «*Русский архив*» – історико-літературний журнал, який видавався з 1863 р. по 1917 р. у Москві під редакцією П. І. Бартенева.

⁷ Один із першопочаткових варіантів назви часопису «Киевская старина»

⁸ *Ф. Лебединцев* (1828–1888) – церковний і громадський діяч, історик церкви, педагог. Редактор-видавець «Киевской старины» у 1882–1887 рр. За його редакцією вийшло 19 томів (72 числа журналу).

⁹ *Ф. Лебединцев* у 1865–1880 рр. перебував на посаді начальника Холмської, згодом Радомської навчальних дирекцій у Царстві Польському.

УДК [930.253:94:929](477)

Ємчук Оксана

«ЧЕКАЮ НА ВАШ СУД – ПРАВИЙ, МИЛОСТИВИЙ...»¹ (ІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ СЕРГІЯ МАСЛОВА)

У статті проаналізовано склад, зміст, специфіку та джерелознавчу цінність епістолярної спадщини видатного вченого-філолога С. Маслова (1880–1957). Подано декілька листів, що свідчать про великий авторитет С. Маслова серед колег.

Ключові слова: епістолярна спадщина, листи, авторитет, С. Маслов

В статті проаналізовано состав, содержание, специфику и источниковедческую ценность эпистолярного наследия выдающегося ученого-филолога

© Ємчук Оксана, 2009

С. И. Маслова (1980–1957). Представлено несколько писем, которые отражают большой авторитет С. И. Маслова у коллег.

Ключевые слова: епистолярное наследие, письма, авторитет, С. И. Маслов

This article analyses the epistolary heritage of the of outstanding scientist-philologist S. I. Maslov (1880–1957), its composition, contents, specific and source value. The article presents a number of letters about great S. I. Maslov's authority among scientists.

Key words: epistolary heritage, letters, authority S. I. Maslov,

Особовий архів Сергія Івановича Маслова (1880–1957), видатного літературознавця, педагога, книгознавця, палеографа, бібліографа, організатора архівної справи, складається зокрема із масштабної епистолярної спадщини, яку недостатньо залучено до наукового обігу. Головні етапи творчої біографії вченого здебільшого висвітлено українськими науковцями². Архів та бібліотеку його також оглянуто в деяких розвідках.³ Науковий спадок С. Маслова, автора понад 100 наукових праць, зберігається в його особовому фонді (ф. 33) в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Він складається із 8351 од. зб. У публікації маємо на меті подати загальну характеристику епистолярних джерел та, на прикладі кількох листів, продемонструвати великий авторитет науковця серед колег.

Епистолярна спадщина С. Маслова складається із офіційного листування, що відтворює його службову, педагогічну та громадську діяльність у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, Київському педагогічному інституті, Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, інших навчальних закладах, а також у Всенародній бібліотеці України, численних державних та громадських установах, наукових товариствах, комітетах, комісіях тощо.

Листування С. Маслова з багатьма видатними діячами науки і культури можна умовно поєднати із листуванням з друзями та родичами тому, що представники родини Маслових були талановитими вченими, педагогами, дослідниками. Так, рідний брат Василь Іванович Маслов (1884–1959) був також відомим літературознавцем, педагогом, другом, помічником та колегою Сергія Івановича. Професійне оточення С. Маслова складалось переважно із друзів-однодумців, листування торкалося важливих питань їхньої наукової та педагогічної роботи. Сергій Іванович був відкритою, комунікабельною людиною. Його листування передає атмосферу в середовищі наукової еліти тих часів, висвітлює головні прикмети тогочасного наукового життя.

В особовому фонді наявне листування з багатьма діячами науки і культури: В. П. Адріанова-Перетц, І. Я. Айзеншток, М. П. Алексєєв, Б. О. Барвінський, О. І. Білецький, Д. І. Багалій, Л. А. Булаховський, М. С. Возняк, М. К. Гудзій, В. В. Данилевський, В. В. Дорошенко, В. М. Перетц, М. К. Зеров, І. М. Каманін, Є. П. Кирилюк, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Максименко, Ю. О. Меженко І. І. Огієнко, В. Л. Модзалевський,

Н. Д. Полонська-Василенко, П. М. Попов, М. Т. Рильський, В. О. Романовський, Д. М. Ревуцький, П. І. Рулін, П. Г. Тичина, І. Я. Франко та ін.

Серед архівних документів інших осіб, що зберігаються в цьому особовому фонді, є приватне та офіційне листування академіка В. М. Перетца, вченого-філософа О. М. Щербини, вчених Ю. А. Кулаковського та С. Ю. Кулаковського. Найвніше листування дядька С. Маслова з боку матері В. Н. Александренка, професора міжнародного права Варшавського університету. Також збережено приватне листування його вітчима Г. І. Карамзіна. До колекційних епістолярних джерел можна віднести листування К. П. Победоносцева, фотокопії та рукописні копії листів Олександра Блока до Панаса Мирного, копію листа імператриці Катерина II 1787 р. із Києва в Петербург⁴.

Загалом епістолярна спадщина С. Маслова цінна не тільки як інформаційне джерело, вона демонструє приклад ретельного обліку, упорядкування та атрибутування документів. Лист розглядався вченим як важливий історичний документ. Кожний лист мав обов'язкові записи про дату отримання з його власноручним підписом у тексті та на конверті, переважно червоного кольору. Інформацію про листування збережено також у щоденниках науковця. Останні включають нерідко копії більш важливих листів, наприклад – В. М. Перетца⁵. Загальну картину усіх поштових зв'язків можна відтворити завдяки списку поштових відправлень, бандеролей, грошових переводів, який складав учений в окремих зошитах⁶.

Архів містить цінні зразки поштової кореспонденції часів Великої Вітчизняної війни – бланки, конверти, листівки⁷. Відомо, що С. Маслов цікавився філателією як історик. Збережено копію циркуляру про вилучення із архівів усіх фіскальних торгових марок у 1922 р.⁸ Його син Юрій збирав колекцію поштових марок. До епістолярних джерел можна віднести також велику колекцію візитних карток, зібрану в особовому архіві⁹. Наприклад, відомий історик-архівіст І. М. Каманін (1850–1921) у 1916 р. відправив у Саратов лист-привітання Сергію Івановичу на чудовій великій візитці¹⁰. Епістолярна спадщина С. Маслова відтворила його щоденний графік роботи: він писав листи частіше вночі, аж до ранку, про що розповідають особисті записи в щоденниках та помітки на листах.

Вагома частина епістолярної спадщини – це листування С. Маслова з академіком В. Перетцом (1870–1935), його вчителем, колегою, близьким другом, керівником семінару російської філології при Київському університеті¹¹. Вважасмо доцільним подати один лист С. Маслова від 25 листопада 1906 р. до І. Франка, де він писав про доручення В. Перетца віднайти деякий матеріал для нього. Важливо, що з цим проханням В. Перетц звернувся саме до Сергія Івановича як талановитого молодого вченого та відповідального дослідника.

Тривалий час С. Маслов листувався з відомим істориком В. О. Романовським (1890–1971). Їх поєднувала також дружба родинами. В архіві є цікаві, захоплюючі листи Віктора Олександровича 1915–1955 рр. Наприклад, перебуваючи під час Великої Вітчизняної війни в Караганді, у листі Сергію Івановичу в м. Уфу, автор першого вітчизняного під-

ручника з архівознавства згадував евакуацію в Саратові 1915 р., коли тема архівного будівництва в Україні поєднала у розлогих розмовах С. Маслова, В. О. Романовського та І. М. Каманіна¹².

Значна частина епістолярної спадщини С. Маслова складається із різноманітних вітальних листів до нього від колег, друзів, родичів, учнів та ін. Привертають увагу, передусім, ті вітальні листи, що не були розраховані на публічне привітання і писались відверто, без перебільшень, виказували щире ставлення до Сергія Івановича, влучно підкреслювали його головні якості як вченого. Як правило, такі листи писали вже після святкувань, урочистих зборів чи інших публічних привітань. Публічні вітання, ювіляр отримував здебільшого у формі телеграм. Наприклад, відомо, що до святкування 75-річчя від дня народження С. Маслов отримав понад 100 телеграм¹³. Учений уже перебував на пенсії, але залишався улюбленим вчителем і другом для багатьох людей.

Нижче публікуємо вітання 1939 р. Н. Полонської-Василенко (1884–1973), надіслане в Київ (№ 2). Дружні і професійні зв'язки поєднували Сергія Івановича з відомим істориком, педагогом, зокрема, під час співпраці в Київському археологічному інституті, який деякий час він очолював¹⁴. У листах до Сергія Івановича Наталія Дмитрівна турбувалася станом справ в інституті під час її хвороби, обговорювала з ним низку організаційних питань¹⁵. Зберігся її лист від 17 лютого 1920 р. щодо придбання приватної колекції старожитностей для музею КАІ¹⁶.

Багато років поруч із С. Масловим працював В. Базилевич (1893–1942) – відомий київський історик, колега по роботі в Київському археологічному інституті, член Товариства Нестора-Літописця, завідувач Музею війни та революції при Київському університеті¹⁷. Нижче публікуємо його лист-вітання від 24 листопада 1940 р. із м. Таганрога (№ 4). Цей хвилюючий лист був, вірогідно, останнім посланням Сергію Івановичу перед загибеллю від німецьких фашистів.

Історія взаємин цих двох учених була непростою. Між ними була болюча образа, пов'язана із певними обставинами. Йшлося про рідкісну книгу «Синопис» із бібліотеки В. Базилевича, про яку С. Маслов писав дослідження¹⁸. Цю книгу було віддано йому на один день, але Сергій Іванович не встиг вчасно її повернути. У зв'язку з цим В. Базилевич написав розгніваного листа з безпідставними звинуваченнями та узагальненнями. Сергій Іванович відповів коротким листом, який вважаємо за потрібне подати (№ 3). Він красномовно засвідчив манеру поведінки Сергія Івановича, його культуру, стиль мови, стриманість, цілком шляхетну форму з'ясування конфліктних ситуацій з колегами. Це, мабуть, єдиний лист, де свідомо пропущено обов'язкові епістолярні форми «Шановний», «З повагою». Проте згодом досадне непорозуміння між друзями було забуто, співпраця продовжувалася й далі¹⁹.

Важливим етапом у науковій роботі С. Маслова стала підготовка декількох видань «Слова о полку Игореве», перші з яких вийшли друком у 1950 р. та 1952 р. Це була фотокопія «Слова» 1800 р. Переклади зробили М. К. Грунський та М. Т. Рильський. Сергій Іванович написав статтю, ко-

ментар та список літератури про «Слово»²⁰. У 1953 р. «Слово о полку Игореве» видано в українських художніх перекладах та переспівах. Бібліографічні примітки, передмову та узагальнюючу статтю до цього видання також написав С. Маслов²¹. У 1954 р. він видав «Киевские экземпляры «Слова о полку Игореве» в издании А. И. Мусина-Пушкина»²². Отже, архів ученого зберіг чимало матеріалів стосовно роботи про «Слово» та значну епістолярну спадщину щодо цієї теми.

Важливим є листування з дійсним членом АН УРСР, відомим поетом, перекладачем, публіцистом М. Рильським (1895–1964), який зробив віршований переклад перших видань «Слова». Ім'я цього поета рідко пов'язують з іменем С. Маслова, хоча їх творчі шляхи перетинались ще з часів евакуації в м. Уфі під час Великої Вітчизняної війни. Молодший за Сергія Івановича на 15 років Максим Тадейович у науковій роботі уважно прислухався до думки поважного професора, шанував його професіоналізм, глибокі знання літератури, суворі вимоги щодо підготовки наукових творів. Один з листів М. Рильського що стосувався підготовки видання «Слова о полку Игореве», подаємо нижче (№ 5).

Професійне листування С. Маслова не обмежувалося Україною та Радянським Союзом, учений мав авторитет і за кордоном. Про це свідчить лист-відповідь із бібліотеки Британського музею Лондона від 30 січня 1937 р. (№ 6). Він пов'язаний із дослідженнями вченого у галузі бібліографії рукописів та стародруків, зокрема питання про залучення всіх примірників видань до наукового аналізу²³. Лист було надіслано на ім'я директора ВБУ, С. Маслов отримав його лише через місяць від керівництва Академії наук.

Цікавим є родинне листування, особливо листи старшого сина Сергія Івановича – Юрія Маслова (1914–1990), доктора філологічних наук, спеціаліста із загальної, німецької та слов'янської філології. Винятково цінні, на нашу думку, листи Юрія до батька в період його відрядження до слов'янських країн після перемоги у Великій Вітчизняній війні. Історія, культура і мова Болгарії захопили його, він став чудовим знавцем болгарської мови, захистив з цієї теми докторську дисертацію. Лист Ю. Маслова до батька від 13 жовтня 1944 р. містить ґрунтовний опис місцевості, архітектури, господарства Болгарії після війни. Повсюди була бідність, розруха, «сухой стук» дерев'яного взуття, що носили бідні болгари, але його вразила безліч фруктів, вина, сонця. Юрій, зокрема, писав: «Нас, Красную Армию, встречали исключительно горячо. В одном месте меня качали, в другом – несли на руках. Причем это – неподдельное, искреннее чувство, это не дипломатия, как у румын, не вежливость»²⁴.

Особисте листування з коханою дружиною, О. Масловою (Шуляк), відтворює портрет С. Маслова як емоційної, романтичної людини²⁵. Обдарований філолог, Олена Митрофанівна Маслова (1887–1934), вирізнялася різноманітними науковими інтересами, особливо в історії зарубіжної літератури. Відомі її праці «Рукописна книга» (1925), «Життя та літературна спадщина Лодовико Гвіччярдіні» (1929). Вона була надійним другом Сергія Івановича, вихователем їх синів Юрія та Олексія (1916–1941).

Епістолярна спадщина С. Маслова засвідчила, що він здобув повагу наукової спільноти ще молодим дослідником завдяки таланту, глибоким знанням, відповідальності, неупередженості, об'єктивності суджень. Листування суттєво доповнює біографію вченого, який подолав тяжкий шлях звинувачень у релігійності, аполітичності, українському буржуазному націоналізмі, та навпаки – причетності до російської культури. Він прожив тривале творче життя, не припиняючи вести щоденники за православним календарем. Усі особисті записи починались із дати православних свят, постів тощо.

Оточення С. Маслова об'єднувалось на ґрунті загальнолюдських цінностей, відданості науці, прагнення до істини. Підсумовуючи, зазначимо, що епістолярна спадщина Сергія Івановича – не тільки цінне джерело для вивчення його наукової біографії, але й великий малодосліджений масив документів з історії вітчизняної науки і культури.

В опублікованих листах збережено стиль, орфографію та інші ознаки оригіналів.

¹ Із листа М. Т. Рильського – Маслову С. І. – ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, спр. 6314.

² Див.: Перші книгознавчі читання: зб. наук. праць / О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997. – 146 с.; Сергій Маслов. 1902–1927. – К., 1927. – 50 с.; Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф. Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880–1957): бібліогр. нарис. – К., 1996. – 43 с.; Матяш І. Яскрава постать української науки: Сергій Маслов і архівна справа // Спеціальні історичні дисципліни. – 2002. – Ч. 2. – № 8/9. – С. 247–267.

³ Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): путівник. – К., 1998. – С. 65–71; Степченко О. П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1934). – К., 2008. – С. 93–109; Ємчук О. Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // Архіви України. – 2009. – № 1–2. – С. 105–115

⁴ ІР НБУВ, ф. 33, оп. 2, од. зб. 660, арк. 49

⁵ Там само, спр. 3674, арк. 33–44

⁶ Там само, оп. 3, спр. 6713

⁷ Там само, оп. 2, спр. 430, додаток

⁸ Там само, спр. 2226

⁹ Там само, оп. 3, спр. 6782–6814

¹⁰ Там само, спр. 5580

¹¹ Там само, спр. 6087–6181, 8063, 8092, 8157–8160, 4914–4946.

¹² Там само, спр. 6346, арк. 2.

¹³ ІР НБУВ, ф. 78, спр. 1618, додаток, арк. 3.

¹⁴ Див.: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років / Держкомархів України. УНДІАСД. – К, 2000. – 591 с.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, спр. 6222–6230

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 2172.

¹⁷ Див.: Казьмирчук Г., Вербовий О. Василь Митрофанович Базилевич. Життя й наукова діяльність // Спеціальні галузі історичної науки: зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – С. 138–146.

¹⁸ Маслов С. К истории изданий киевского «Синописа» // зборник статей в честь академика А. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 341–348.

¹⁹ Див.: ІР НБУВ, ф. 33, спр. 4677–4678, 5098–5141.

²⁰ Слово о полку Игореве. Фотокопія видання 1800 р.: Стаття і коментар С. Маслова. – К., 1950, 1952. – 120 арк.

²¹ «Слово о полку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах»: Підг. С. Маслов. – К., 1953. – 252 с.

²² Маслов С. И. Киевские экземпляры «Слова о полку Игореве» в издании А. И. Мусина-Пушкина // Труды Отдела древне-русской литературы. Том X. – М.; Л., 1954. – С. 251–254.

²³ Див.: Визначення дуплетів в ділянці стародруків. – К., 1936. – 13 с.

²⁴ ІР НБУВ, ф. 33, опис 3, спр. 5927, арк. 2.

²⁵ Там само, опис 2, спр. 4880–4882.

№ 1

ЛИСТ С. І. МАСЛОВА – І. Я. ФРАНКУ

25 листопада 1906 р., м. Прилуки

г. Прилуки Полтавской губ[ернии] 1906. XI. 25

Многоуважаемый Иван Яковлевич!

В. Н. Перетц поручил мне отыскать в Киевских библиотеках «Анфологию» 1636 г.² и списать для Вас рассказ о змее в доме. Так как в киевских библиотеках этой книги не оказалось, я просил знакомых в Петербургской Публичной библиотеке. На днях мне сообщили из Петербурга, что ни лицо, наводившее справки, ни пришедший на помощь И. А. Бычков³ не смогли отыскать в «Анфологии» 1636 г. интересующего Вас рассказа. Ознакомившись с содержанием книги, И. А. Бычков заметил, что такой рассказ вряд ли мог попасть сюда, т. к. он не гармонирует с общим характером сборника.

С глубоким почтением

Серг[ей] Маслов

У П. Строева в «Описании книг гр[афа] Толстова» (М., 1829)⁴ в соответств[ующем] месте приведена только Предмова Петра Могилы, не заключающая в себе никаких подробностей относительно содержания сборника.

Копия. Оригинал хранится в архиве Франко в Институте литературы АН СССР. Списано 27 апреля/10 мая 1952 г.

С[ергей] М[аслов]

ІР НБУВ, ф. 33, оп. 2, спр. 5005, арк. 1. Автограф⁵.

№ 2

ЛИСТ Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО – С. І. МАСЛОВУ

19 лютого 1939 р., Київ

19/II. 1939. [Київ], Тарасовская, 20/5

Дорогой Сергей Иванович!

Спешу от всей души поздравить Вас с избранием членом-корреспондентом Академии наук и пожелать дальнейших успехов. В лице Вашем приветствую торжество науки, которой Вы так преданно служите столько

лет. Я была в заседании и с радостью слушала, как хорошо говорилось о Вас и Вашей кандидатуре.

Шлю сердечный привет и буду очень рада видеть Вас.

Душевно преданна

Н. Полонская

IP НБУВ, ф. 33, оп. 3, спр. 6229, арк. 1. Машинопис. Рукопис⁶.

№ 3

ЛИСТ С. І. МАСЛОВА – В. М. БАЗИЛЕВИЧУ

13 січня 1927 р., Київ

[Київ] 13 января 1927 г. 5 ч. 30 м. у[тра]⁷

Василий Митрофанович, возвращаю Вам Ваш экземпляр «Синописа». Благодарю и очень извиняюсь за те тревоги и страдания, которые Вам причинил тем, что задержал книжку на лишние сутки. Молю Бога, чтобы в дальнейших работах Он избавил меня от необходимости пользоваться Вашей любезностью.

Серг[ей] Маслов

IP НБУВ, ф. 33, оп. 2, спр. 4678, арк. 1. Автограф.

№ 4

ЛИСТ В. М. БАЗИЛЕВИЧА – С. І. МАСЛОВУ

24 листопада 1940 р., м. Таганрог⁸

Дорогой Сергей Иванович!

Вы и Ваша семья давно занимаете видное место в моем сознании. Вот почему я с особым чувством прочитал в «Учительской газете» сообщение о Вашем сорокалетнем юбилее⁹.

Приветствую Вас и горячо желаю всего доброго.

В заметке сказано, что Вы – старейший профессор Киевского университета. Возможно, что это точно, но это не вяжется с моим представлением о старейших – М. Ф. Владимирского-Буданова, А. В. Романовича-Славатинского, В. С. Иконникова¹⁰, Юлиана Андреевича, Тимофея Дмитриевича, Василия Николаевича, но – Сергей Иванович и... старейший. Это – несовместимые понятия. Несовместимые, потому что мое воображение рисует Вас с густыми черными волосами, в черном сюртуке торжественных заседаний, когда Вы так и просились на рисунок в стиле blanc et noir. Знаю, что теперь Ваши черные волосы покрылись белым серебристым налетом времени, мыслей и чувств. Но знаю также, что под этим неизбежным налетом Вы по-прежнему молоды душой и также преданы, как и раньше, любимой научной работе.

Очень досадую, что не мог лично присутствовать на Вашем чествовании, что не мог слышать юбилейные приветствия, которые вопреки обычая, звучали без гипербол, потому что всякая похвала соответствовала действительности, и что не мог присоединить и свой слабый, но искренний голос к хору горячих приветствий и добрых пожеланий. Делаю это

письменно и заочно. Крепко обнимаю Вас. Вместе с тем прошу передать мой привет Всем Вашим, а также многоуважаемой Анне Петровне.

Всего доброго
Искренне Вас любящий

[Підпис]

ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, спр. 5141, арк. 56–57. Автограф.

№ 5

ЛИСТ М. Т. РИЛЬСЬКОГО – С. І. МАСЛОВУ

7 серпня 1950 р., м. Ірпінь

Дорогий Сергію Іванович!

Посилаю Вам перероблене «Слово». Деякі місця – за порадами Вашими і Миколи Кузьмича¹¹ – я переробив просто в тексті, дещо змінив і «по своєму розумінню». Між іншим, переставив той абзац, що починається «Глянув Ігор на ясне сонце»? туди, де, як я переконаний, йому й треба бути. (Див. Ліхачов – 13 і 172).

Подаю на полях деякі варіанти, відносно яких я вагаюсь, свої міркування. Дуже прошу Вас у порядку [рецензії] мого рукопису дати свої зауваження й міркування. Чекаю на Ваш суд – правий, милостивий і – скорий, бо справа з виданням «Слова» не терпить дальшого відкладання.

З сердечним привітом

М. Рильський

ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, спр. 6314, арк. 112. Автограф.

№ 6

ЛИСТ БІБЛІОТЕКИ БРИТАНСЬКОГО МУЗЕЮ – МАСЛОВУ С. І.

30 січня 1937 р., Лондон

Department of Printed books British
Museum London, W. C., 30 January 1937

Dear Sir!

I am in receipt of your enquiry of the 20th inst. regarding variants in old and rare books. If I understand your question aright, it seems to me that you will find an answer to it in Ronald B. Mc Kerrow, *An Introduction to Bibliography for literary Students* (Oxford, 1927, 1928), in which such terms as «edition» and «issue» are fully discussed.

The Director Library, Academy of Sciences Kiev,
Yours faithfully

*V. Scholderer*¹³

ІР НБУВ, ф. 33, опис 2, спр. 4421, 1 арк.¹⁴ Оригінал. Рукопис.

Переклад

Шановний Пане

Я отримав Ваш запит щодо 20-ї інст[рукції] відносно варіантів у древніх і рідкісних книгах. Якщо я правильно зрозумів Ваше питання,

мені здається, що ви знайдете на нього відповідь у [виданні] Рональда Б. Мак Керроу, Вступ у Бібліографію для студентів-літературознавців (Оксфорд, 1927, 1928), де такі терміни, як «видання» і «випуск» вичерпно розглянуто.

Директору Бібліотеки Академії наук, Київ
Щиро Ваш

В. Шолдерер

¹ *Франко Іван Якович* (1866–1916) – видатний український письменник, вчений, громадський діяч, літературознавець, етнограф, фольклорист. У 1898–1907 рр. працював редактором журналу «Літературно-науковий вістник».

² «Анфологія, сиріч молитви» 1636 р. – збірник молитов повчального характеру Петра Могили (1596–1646), відомого релігійного діяча та письменника, надрукований у Києві.

³ *Бичков Іван Афанасійович* (1858–1944) – відомий історик літератури, бібліограф, завідувач відділу рукописів Публічної бібліотеки у Петербурзі

⁴ *Стросв Павло Михайлович* (1796–1876) – відомий археограф і історик, автор книги «Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящееся в библиотеке Ф. А. Толстова» (М., 1829).

⁵ Текст листа передано сучасним правописом, із збереженням усіх граматичних форм оригіналу

⁶ На початку листа є позначка С. Маслова «Получил 8/21 февраля 1939 г.» Закінчення листа написано власноруч Н. Д. Полонською. Її почерк дуже незрозумілий, тому, можливо, текст переважно машинописний.

⁷ На листі примітка С. Маслова «Отслано 1926.XII. 31/ 1927.01.13»

⁸ *В. М. Базилевич* працював директором Красзнавчого музею в м. Таганрозі. Німецькі окупанти розстріляли його у 1942 р. Під час обшуку вони знайшли музейні експонати, які він намагався зберегти від грабіжників.

⁹ Йдеться про 40-річчя наукової та педагогічної діяльності С. Маслова. На листі є позначка: «Получил 15/28 ноября 1940 г.»

¹⁰ Професори Київського університету: *М. Ф. Владимирський-Буданов* (1838–1916) – знаний історик, *О. В. Романович-Славатинський* (1832–1910) – відомий юрист, *В. С. Іконников* (1841–1923) – відомий історик, історіограф.

¹¹ *Микола Кузьмович Грунський* (1872–1951) – український мовознавець-славіст, доктор філологічних наук, професор Київського університету.

¹² Підкреслення – за текстом, слово «рецензія» написано нерозбірливо. Примітка «получ[ил] 27 июля/9 авг[уста] 1950 г. Серг[ей] Маслов».

¹³ *Віктор Шолдерер* (1880–1971) – видатний британський бібліограф німецького походження, автор однієї з найвизначніших бібліографічних праць свого часу – перших восьми томів «Каталогу книг, надрукованих у XV столітті, які знаходяться у Британському музеї». 20-а інструкція, директива чи вимога (instance), можливо, пов'язана із творами В. Шолдерера.

¹⁴ *Переклад з англійської мови – О. Ємчук*. Лист та конверт мають позначки С. Маслова «Получ[ив] в Від[ділі] стародруків 10 марта 1937 г. Підпис». Лист написаний на бланку формату А-5 з емблемою бібліотеки. London, W. C. – поштовий код центральної частини Лондона, де розташована бібліотека Британського музею.

УДК 930.253(437.1):[94:314.743:929](477)

Власенко Валерій

**НА НИВІ НАУКИ І МИСТЕЦТВА
(до біографій Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової)**

Автор публікує листи і біографії українських емігрантів Юрія Русова і Наталії Геркен-Русової 1932–1941 рр., оригінали яких зберігаються у Національному архіві Чеської Республіки та містять цікаву інформацію про життя української політичної еміграції.

Ключові слова: Ю. Русов, Н. Геркен-Русова, Д. Антонович, кіно, мистецтво, наука, еміграція.

Автор публикует письма и биографии украинских эмигрантов Юрия Русова и Натальи Геркен-Русовой 1932–1941 гг., оригиналы которых хранятся в Национальном архиве Чешской Республики и содержат интересную информацию о жизни украинской политической эмиграции.

Ключевые слова: Ю. Русов, Н. Геркен-Русова, Д. Антонович, кино, искусство, наука, эмиграция.

The author publishes letters and biographies of the Ukrainian emigrants Yury Rusov and Natali Gerken-Rusov of 1932–1941, original of which are preserved in the National Archives of the Czech Republic and contain an interesting information on a life of the Ukrainian emigres.

Key words: Y. Rusov, N. Gerken-Rusov, D. Antonovych, cinema, art, science, emigration.

Важливою сторінкою історії України є міжвоєнна українська політична еміграція. Вона склала основу паралельної лінії українського історичного процесу (поза межами УСРР) першої половини ХХ ст. Історіографія української політичної еміграції широка і багатоаспектна. Її започатковано у 20-х роках минулого століття, коли з'явилися перші праці її лідерів про стан і перспективи еміграції. Цьому присвячені статті С. Петлюри «Сучасна українська еміграція та її завдання», «Українська еміграція в Європі» тощо, М. Шаповала «Еміграція і Україна», «Еміграція і політика» та інші, публіцистичні праці В. Винниченка, Д. Дорошенка, К. Мацієвича, В. Липинського, О. Лотоцького, В. Прокоповича та ін.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років вивчення історії міжвоєнної української політичної еміграції поглиблюється. Вона досліджується на рівні Європи та її регіонів (Центральна і Західна Європа), окремих країн (Австрія, Німеччина, Польща, Чехословаччина, Югославія), політичних течій (ліберально-демократична, соціалістична, монархічна і націоналістична), партій і організацій (УРДП, УСДРП, УПСР, ОУН),

© Власенко Валерій, 2009

соціальних груп (студенти, військові, інтерновані), сфер діяльності (культурна, наукова, освітня), преси, окремих громадських організацій (Український громадський комітет, Українське воєнно-історичне товариство та ін.), громадсько-політичних діячів еміграції (Н. Григорійв, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, А. Животко, С. Петлюра та ін.), архівних центрів еміграції тощо. Якщо історія головних центрів еміграції у Німеччині, Польщі, Франції та Чехословаччині вже знайшла певне відображення в науковій літературі, то дослідження історії її периферійних осередків (Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Туреччина та інші) лише розпочинається.

Проміжне місце між цими двома групами країн перебування еміграції займала Румунія. Діяльність окремих громадських організацій української еміграції в цій країні вже висвітлювалася в науковій літературі¹, проте поза увагою дослідників залишаються постаті провідних діячів української еміграції Д. Геродота, С. Дельвіга, Д. Маєр-Михальського, Г. Порохівського, В. Трепке. До цієї когорти, безумовно, належать голови Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії К. Мацієвич, який очолював його близько 15 років, і Юрій Русов – керівник комітету на початку 1940-х рр. Якщо про першого були наукові публікації², то постать другого ще не стала об'єктом дослідження. Коротку інформацію про Ю. Русова подано в Енциклопедії українознавства³. У праці С. Наріжного про українську еміграцію йдеться переважно про його викладацьку діяльність в українських вищих школах у ЧСР⁴, у розвідці О. Пеленської – студії на ниві пластичного мистецтва⁵. Не менш відомою серед української еміграції в Румунії була дружина вченого, племінниця Дмитра Антоновича, художниця Наталія Геркен-Русова. Зауважимо, що збірка документів родини Русових зберігається в Національному архіві Канади⁶. Саме тому важливими, на наш погляд, є документи і матеріали із фонду «Український музей» Національного архіву (Národní archiv) Чеської Республіки про життя та діяльність Юрія Олександровича Русова та Наталії Леонівни Геркен-Русової.

По-перше, це обопільне листування Н. Геркен з Ю. Русовим до їхнього одруження і в шлюбі (інв. № 859, 862). Проте деякі листи не завершені (імовірно, втрачено аркуші), інші написані олівцем з ознаками затухаючого тексту, окремі листи містять відносно великі фрагменти тексту французькою мовою, що через особливості почерку авторів ускладнює їх прочитання. В окремих листах не вказано рік написання, проте за змістом їх можна датувати серединою 20-х рр. ХХ ст. Листування має переважно інтимний характер, тому розкриває деякі аспекти життя емігрантів (шлюб, сім'я, ставлення до жінки і найближчого оточення, побут тощо). Нижче подано лише ті листи, дату яких достеменно встановлено. Решта підлягає атрибуції.

По-друге, у документах фонду щодо діяльності Українського вільного університету в Празі є ті, що стосуються Ю. Русова, зокрема, записка про науково-педагогічну діяльність та бібліографію праць ученого станом на 1931 р. (інв. № 372), лист декана філософського факультету УВУ на

його ім'я про те, що доценти університету мають право обирати свого представника для участі у виборах ректора (інв. № 376).

По-третє, у фонді (інв. № 861) зберігаються два листи Н. Геркен-Русової німецькою мовою, адресовані дирекції фірми «Універсум-Фільм» та німецькому сценаристу і режисеру Еріху Поммеру. Вони датовані 1933 р. Між іншим, саме цього року через прихід до влади націонал-соціалістів Е. Поммер змушений був емігрувати з Німеччини. Ці листи розширюють наші уявлення про окремі сторони творчості Наталії Леонівни.

По-четверте, серед документів директора Музею визвольної боротьби України Дмитра Антоновича (інв. № 651) є листи до нього Н. Геркен-Русової. З листа від 2 лютого 1932 р. випливає, що Дмитро Володимирович листувався з Юрієм Олександровичем. У листі від 13 січня 1935 р., де йшлося про належність буковинських громадських діячів Якова Макогона і Володимира Залозецького до англійського масонства, є приписка Юрія Русова, в якій він вітає з Новим роком Дмитра Володимировича та його дружину Катерину Михайлівну.

По-п'яте, це лист подружжя до Симона Наріжного, датований 11 грудня 1941 р., в якому повідомлялося про надіслання вченому фотокартки їхнього «приятеля Д. Донцова», біографії кожного з подружжя з метою використання їх при написанні книги «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1». Автори листа висловили вдячність співробітнику Музею визвольної боротьби України за увагу до їхньої діяльності, зауважили, що можуть надати додаткові матеріали до біографії Софії Русової (матері Юрія Олександровича).

По-шосте, основні віхи життєвого шляху, громадської та професійної діяльності, творчої спадщини Ю. Русова і Н. Геркен-Русової відображено в їхніх біографіях (*curriculum vitae*). Деякі відомості подані в них, потребують уточнення. Наприклад, Юрій Олександрович не вказав про свою роботу на посаді доцента кафедри пластичної анатомії Української студії пластичного мистецтва в Празі. Наявні певні суперечності щодо дати початку його праці у віденському тижневику «Воля». Є. Чикаленко визначив її 1920 р.⁷, тоді як Ю. Русов – 1922 р. У біографії Н. Геркен-Русової датою народження вказано 1902 р. Її ж зазначено і в Енциклопедії українознавства⁸. Проте в 11 томі (доповнення і виправлення) цього видання подано 1897 р.⁹ Наталія Леонівна чомусь оминула факт навчання 1918 р. в Українській академії мистецтв (клас В. Кричевського), на що звернула увагу О. Пеленська¹⁰.

По-сьоме, ім'я Ю. Русова згадується серед тих, хто вносив пожертви на будівництво Українського дому в Празі. Про це свідчать як листи на ім'я директора МВБУ (інв. № 6), так і повідомлення на сторінках часопису «Вісті Музею визвольної боротьби України» (№ 7, 1935, № 12–13, 1936, № 17, 1937) (інв. № 20). Юрій Олександрович подарував МВБУ власні наукові праці та художні твори, які експонувалися у залах музею. Це – скульптурні портрети О. Базилевської, Д. Донцова, Т. Шевченка,

живописні роботи «Козацька могила», «Куток парку з білими ліліями у Вінниці», «Вулиця в Соренто» (інв. №12).

По-восьме, у кількох справах є фотокартки різних років, на яких – Ю. Русов (2), Н. Геркен-Русова (3), подружжя разом з донькою (1), Д. Донцов і Н. Геркен-Русова (1), Н. Геркен-Русова в театрі Діоніса в Афінах (1), макет сцени для вистави «Слово о полку Ігоревім» (1).

Подані нижче документи ілюструють різні сторони життя та діяльності Юрія Русова і Наталії Геркен-Русової. Стилiстичні, орфографічні та інші особливості документів збережено. В окремих випадках упорядником проставлено розділові знаки. Археографічне опрацювання документів здійснено відповідно до усталених норм публікації історичних документів новітньої доби.

¹ *Власенко В. М.* Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки // Література та культура Полісся: Збірник. – Вип. 38. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2007. – С. 160–170; *Він же.* Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство – 2008. Календар-щорічник. – К., 2007. – С. 172–178; *Він же.* Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії – організатор громадсько-політичного життя української еміграції // Сумська старовина. – 2008. – № XXV. – С. 76–84.

² *Власенко В.* Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. – 1997. – № 1. – С. 25–30; *Плисюк В.* Кость Мацієвич // Українські кооператори (історичні нариси). – Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 218–222; *Власенко В. М.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. Сер.: Гуманітарні науки. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 67–78; *Єник Л. І. К. А.* Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 125–135; Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / упоряд., авт. вступ. ст. В. М. Власенко. – Суми, 2009 та ін.

³ Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НТШ у Львові. – Репринт. вид. 1955–1984 рр. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2650.

⁴ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. – Прага, 1942. – С. 126, 132, 160.

⁵ *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / НТШ в Америці, Національна б-ка ЧР, Слов'янська б-ка. – Нью-Йорк; Прага, 2005. – С. 27, 31.

⁶ *Момрик М.* Українські архівні збірки при Національному архіві Канади // Архіви України. – К., 1995. – № 1/3. – С. 79–87; *Матяш І.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. – К., 2008. – С. 40; *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С. 441.

⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник, 1919–1920 / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича. – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 283.

⁸ Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / НТШ у Львові. – Репринт. вид. 1955–1984 рр. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 474.

⁹ Там само. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 290.

¹⁰ *Пеленська О.* Український портрет на тлі Праги... – С. 136.

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ ДО Д. АНТОНОВИЧА

2 лютого 1932 р.

Любий і дорогий Мітя!

Дуже тебе щиро і ніжно дякую за твій останній лист, хоч, правда, адресований до Юрія, але привітно до мене звернутий. Дякую за всі дуже цікаві і інтересні відомости, що ти мені подаєш з приводу книжки Лозінського (але який це лише Лозінський?). Я подвійно їм зрадила, не тільки тому, що я цей рік (не дивлячись на всякі зовнішні труднощі) дуже сильно і в напрямку малювання, але і писання працюю, але і тому, і це головне, що мені доводиться жити в страшній і мені цілком незвичній атмосфері інтелектуальної відірваності від всього, що мене цікавить, особливо українського. Бо [через] фр[анцузькі], англ[ійські] і німецькі журнали, через кафе я умудряюся держати зв'язок з культурою і мистецтвом, а з українськими новинами я зовсім не маю іншого контакту, як через тебе. Відсутність якись-то не було бібліотек – страшенне бедствіє Букарешту. Лише недавно я собі (при допомозі Кузнецова¹) знайшла жидка букініста, явище остільки ж тут рідке, як і рідким феноменом йому явилась я як клієнтка. Я його постаралась причарувати всіми засобами esprit², наслідком чого він дістає мені книги, журнали і всякі случайні видання мистецтва ціною від 2 до 20 лей, що цілком не порушує мій бюджет і являється справжньою насолодою. Між іншим, він подарував мені маленьку книжку «Ходовецький³ jako маляр костюмів», я у нього купила брошурку про Пусена⁴, цілком випадково у нього знайдену. Щодо укр[аїнських] книжок, то я мала нагоду цілком випадково прочитати дуже цікаву (видану, здається, «Червон[ою] Кал[иною]») книжку Юрченка⁵ про Соловки і втечу з них. Ця книжка, котра являється укр[аїнським] Безсоновим⁶, має ту характерну перемогу над першою російською, що подає яскраву постать укр[аїнського] патріота, діяча і письменника, весь час опрідельноно натхненного високою ідеєю вповні закінченого патріотизму, тоді як у Безсонова (при тих же героїчних потах) відчувається брак якого б то не було ясного морального ґрунту, опрідельонний нахил до неясного, загального, містичного, орієнтального світогляду. Книга Юрченка читається легко і увлекательно, особливо приємно вражає його стиль, точний і досить сдержаний, без тих зайвих «описань», що так втомлюють взагалі в українській літературі. Як вона Вам попадеться, то обов'язково прочитайте.

Чи знаєш ти ще, що в Москві вийшла книга-мемуар Щепкіної-Купер[ник]⁷, головним чином, здається, присвячена спогадам діячів театру. В книзі є частина, присвячена київським артистам і театрам тої доби. Я прочитала про це в одному з рос[ійських] товстих журналів в критичних замітках і на всякий випадок зробила для тебе виписку про рік і видавництво. Якщо тобі цікаво, я пришлю. До того ж, в Бессар[абії], в Шабо в одному старому домі, переберая старі дамські модні чарівні

журнали од 1850 до 1870, я знайшла в літер[атурних] їх приложеннях якісь розказ з Волинського життя трогательно-сентиментального, морального змісту, вповні в стилі той епохи – 30-40 роки, коли він очевидно міг бути написаним. Мені дозволили його взяти і я його тобі перешлю, бо чомусь мені з'явилась думка, що це могла бути його авторичею мати дедушки⁸, бо, як я не помиляюсь, вона так звалася, [або] як на підписі, або Анною, я не можу точно сказати. Во всякому разі посилаю його тобі для музею⁹. Позаяк журнали розрознені і ростріпані, я на окремих листках не могла знайти дати, а посилаю його разом з заголовком того журналу, в якому (серед папок котрого) він лежав у п. Far. на горіщі. Ці старі журнали, по котрим я провела дуже цікаві студії, особливо мод 60–70 років, були моєю насолодою і здивували мене тим, як в ті часи їх переповняли своїми писаннями укр[аїнські] і польські дами, всякі книг[ині] Трубецькі, Потоцькі, Закревські і т.д. Серед них я і знайшла цей розказ Кароліни Антонович, що тобі пересилаю. Знайшла також декілька дуже цікавих даних в руской книзі Лонг[инова]¹⁰ про Тараканову, між іншим, лист, в котром вона пише про свою «укр. столицу Киев», де вона збирається проголосити себе королевою, коли турецькі війська, на чолі котрих вона мусила рушити на Укр[аїну], будуть до Києва наближатися. Також я прочитала подібні і ще більш цікаві речі в книзі Riviera, недавно вишедшей по французкі. Щодо мене, то на основі всіх тих матеріалів, що я собі пособирала раніше, також як і цих нових, я продовжую працювати над п'есою, котру я одночасно і сочиняю, і малюю. Мені здається, що вийде може і погано, але цікаво певно. Я маю всі декорації вже в ескізах, а текст потроху опрацьовую. Це я тобі готую в подарок, хоч ти і ставишся в лучшему випадку до моєї [творчості] скептично.

А що торкається genessenc'a¹¹ Олеся¹² і його вірша, що ти був ласкавим мені написати, то я так збентежилась і розволновалась, що не могла успокоїтися два дні, поки вчора пізно ввечері не написала відповіді. Тепер стало якось спокійніше. Посилаю її тобі, щоб ти цим віршем подражнив наших молодих поетів і хоч може цим спонукав би їх до відповіді, справжньої, гарної і дійсно поетичної, бо це ж необхідно, на кінець, Олеся дати отпір, бо на талановитий напад і цікаво, і неодмінно треба отповісти. Це ж може з того вийти зворушуюча і гаряча поетична полеміка. Я так шкодую, що мій вірш є лише поетична шутка, а не настояща поезія, бо рахую, що такі поетичні турніри, крім того, що вони захоплююче цікаві, безперечно, мають значення. Страшно шкода, що ти прислав мені лише шматочок вірша і тим я мала обмежений терен «[нрзб]», власне маленький трамплін для вітпиху! Але що ж робити, і так краще, чим думати, що Ольшан буде нівечить цю справу! Яка шкода, що Стефанович¹³ зрікається писати сам. І він, і Чірський¹⁴ неодмінно і незрівнянно ліпше згідні відповідати, ніж Ольшан. А як Ольшан, то я можу не багато чим гірше! Тому посилаю тобі цей свій вірш і прошу їм подразнить їх всіх і лише не говорить, що це я, прошу тебе сказати, що ти получив з Парижу, або, що знайдеш сам потрібним сказати. І якщо хочеш, напечатай його на машинці, щоб Мухін¹⁵ мого почерка не узнав.

І позаяк я не можу його ніде напечатати, бо це не поезія справжня, я так хотіла б його, хоч отпечатаного на машинці, incognito післати Олесю звичайним листом просто з Праги, щоб не догадалися. Так би хотілось їх заінтригувати, щоб вони, наші поети, якимось розворушилися і розійшлися самі. В цій думці я предала віршу зміст виступлення поетес, коли мовчать поети, щось в стилі, «коли безмолвуют». І дуже тебе прошу зробити мені приємність (я не маю тут змоги ні у кого дістати зараз Кобзаря), щоб одшукати потрібний мені епіграф із Шевченк[ової] Марії, пам'ятаєш то місце, де говориться, що коли всі вірні розійшлися побічники Хреста, Марія перебрала до себе ініціативу висшого діла. Дуже тебе прошу, якщо тобі це не тяжко, його одшукати і переписати вгорі мого вірша, буду дуже тобі дякувати, як і за те, як ти трошки, там де слід, його згодишся як завше поправити. Дуже тебе буду дякувати. Розуміється, як ти його знайдеш зовсім невдалим, тоді просто викинеш. Але було б дуже цікаво подразнити Мухіна, Стефановича, Чірського і інших, щоб вони самі написали.

До речі, нещодавно прочитала, що за часи Ві[де]нського конгресу¹⁶ більше уваги общество і Відня, і Петербурга уділяло «парнаським війнам», ніж подіям боротьби дипломатів на конгресу. Остільки в ту епоху поетичні турніри і бійки входили в моду, процитую тобі à propos¹⁷ (для наших поетів) віршик – епіграму отвітну пушкінської епохи: «Не рассуждай, не трать красноречивых слов, / но возражай на стих нахальный, / с талантом бей, сильне и упрямей, / сердиться грех, но... замахнись и вдруг, / прихлопни их проворной эпитафмой!»

10.III. Дорогой Мітя! Тільки сьогодні можу закінчити тобі листа, бо так склалися обставини, що прийшлося нашвидко малювати таблиці по Юр[иним] справам, і до того ж займатися уборками і чистками, бо з 5-го числа я змогла собі дозволити, на кінець, єдиний люкс – взяти прислугу, і прийшлося їй дещо показати і з нею повозитися по хазяйству. За цей час ще одержали Ваш останній лист, де я дуже сумно прочитала вістки про хворобу Кат[ерини] Михай[лівни]¹⁸ і [нрзб], а також про те, що і Ляля погано виглядає і неважно себе почуває. Ці всі новини мене дуже збентежують, але я маю певність, що ми якимось то будемо рятуватися, бо мені становиться значно легше з нашими справами, але це все детально я пишу в листі до К[атерини] М[ихайлівни]. Тобі хочу додати лише про деякі тутешні новини. Недавно, в початку місяця, сюди приїздив п[ан] Ром[ан] См[аль]-Ст[оцький]¹⁹ – син старого нашого професора і «відбув п[ан] [нрзб] урочисті» і тому подібне... Цікаво, що тутешні петлюр[івці] старалися придати цьому приїзду і офіційний, і урочисто-важний стиль. Були усілякі поради, наради, паради..., але на публічному зібранні було чоловік 20, не більше. Ми не були, бо на мене ці петл[юрівські] комбінац[ії] роблять завше якесь сумне і безнадійне враження. І знаю зі слів людей, що нам розповідали, що Р[оман] См[аль]-Стоцький] прибув з Софії, Лондону та Женев. Зміст його декларацій «на випадок можливого військового конфлікту в Європі і Азії» не відрізнявся от подібних петлюр[івських] виступів. Розуміється, «боронити груддю» інтереси «сусідніх держав»

і задовольнитися як нагородою «клаптиком придніпрянськ[ої] землі». Це зрештою не так вже зле, але я не розумію лише, як при такій постановці вопроса можливо їм «сподіватися» на симпатичні і прихильні настрої Галичини і Буковини!? Розуміється, молодь буковинська не пропустила случая зцепитися в гарячій полеміці. Щодо мене, то, розуміється, я рахую: хай хоч маленька Ук[раїна], але своя, і хай би був самий бездарний уряд петлюрівськ[ий] на Україні, ніж сьогоднішній страшний режим! Але мені здається лише, що петлюр[івські] проводирі замість подібних виступлень, чи не ліпше зробили б, коли б старалися злигатися з японцями, замість путатися в [нрзб] нації, авторитет котрої так скандально втрачає в зв'язку з подіями на сході! Але, на жаль, серед петлюр[івців] немає ні одного живого талановитого чоловіка з тої «[нрзб]», про котру в свій час казав Тайлеран²⁰, і без котрої, власне, без широкого політичного розмаху котрої, він не рахував можливим творити судьби [нрзб] Наполеонівської Європи.

А мені здається таким очевидним на случай восточного розгортання конфлікту легатися нам, укр[аїнцям], з японцями, котрі, на жаль, очевидно будуть мати так мало союзників в випадку боротьби з бувшою Росією. Це здається таким логічним, формувати на їх терені наші сили і за їхньою допомогою (як приблизно в свій час Скоропис²¹ це робив в Австрії). Мені навіть дивно, що до цього ніхто не додумався з наших українців. Я взагалі чомусь, особливо в останні часи, дуже хвилююся подіями мировими і маю недобрі передчуття щодо війни. Так би хотілося з тобою побалакати і почути твої думки на цю тему. Мені лине, якось інтуїтивно очевидно, що як станеться війна дійсно, котрої так недаром бояться наші вороги, то безперечно Укр[аїна] з нею врешті виграє перша, і, можливо, що ще доживемо до «повороту».

Що торкається інших новин, то хочу тебе сповістити ще, дорогий Мітя, про слідуєче. Не знаю коли, але очевидно в цьому місяці мусить до Праги приїхати п[ан] доктор [Володимир] Віноградник, що вже з літа виїхав в наукову команд[іровку] з Букар[ешту] до закордону в справі своїй бактеріології. Він був в Відні, а тепер через Прагу має їхати, здається, до Данії. Це колега Юрія, наш українець з Буковини, дуже мила, серйозна і гарна людина, молодий учений, до котрого всі ставляться з достойною його пошаною. Віногр[адники] до нас дуже ласкаво поставилися з самого початку, чим могли, помагали, і во всьому були нам приятелями. Дуже буду тобі вдячна, коли Ви його ласкаво приймете. Вони не багаті і почасти зовсім [нрзб] очевидно в Празі, він спочатку до нашого університету. Коли він і його дружина будуть точно в Празі і наскільки часу, не знаю, але там у вас це буде відомо. Пан Віногр[адник] дуже цікавиться зійтися з нашими науковими силами. Щодо пані, то це типова «галицька міщаночка», що одночасно ставиться добре і приязно, старається всім серцем допомогти, але ніяк не може втриматися від приємності зробити сплетню, правда, саму примітивну, бо на іншу ані фантазії, ані інших засобів немає, і по молодости цього не розуміє, але вони страшно обоє люблять, щоб їх «вшанували» своїм знайомством «знамениті укр[аїнці]»,

тому буду тобі дуже вдячна за ласку і увагу до них, якщо це Вам не буде тяжко її проявити.

Тепер, дорогий Мітя, це щодо наших справ. Я часто думаю за Торіка, бо якимось ніяким зв'язку з ним давно не маю. Напишіть мені, будь ласка, хто з дітей і коли в останнє щось од нього одержав. Також подайте мені ту останню Торіка адресу, що він прислав чи Вам, Муріку, здається. По-друге, дуже прошу додати мені адресу тьоті Мані в Бидгощу²², я хочу з нею списатися спробувати, і адресу нашої Віри, котру також очевидно пам'ятає Мурик. Буду за це все дуже і дуже дякувати. Тепер щодо тьоті Ориси. Що Вам про неї відомо, і чи пише вона Гармашеву²³ У кого вона жиє в Бучі²⁴? Чи можна до неї якимось через Прагу написати? Мені писали з Парижа мельком мої подруги, що Володя (котрого вони бачили) щось дуже непокоївся, але нічого певно і докладно я не знаю. Вибач, що так тебе турбую. Дуже гаряче і міцно обнімаю.

Спроба відповіді Олесю

Коли «Любов, Братерство, Воля,» –
Пішли, похиливши чола,
«Жит'є єдине,» – світла доля
Зачайш в «темряві крила»...
Голготи шлях, святий і терпкій, –
Им Вероніка перейшла, –
З обличчя високих і безсмертних,
Відбиток чистий зберегла...
І став цей спогад: «Veron-icoи», –
Рушник з мереживом простим,
З чортами героїчних ліков, – (з відбитком, мамон.)
Натхненнє символом святим, – (живим?)
Всіх тих, чьї голоси сумнії, –
З далеких льються верховин, – (рвуться?)
І тих, чьї ліри занеміли,
Серед зневіченних руїн..... (зневіренних)
Чи Вам не знани ці поети? –
Вони не славлять «стовбури», –
Чортують сталеві стілеті,
Свій час чекають «кобзарі».
І спів Пророка, – по застою,
Що вибухає як вулкан,
Від славних Чех, до Дніпрострою
І від Паріжа і Балкан...
І знов Ваш вірш корить, лютує, (овв)
Збадерує і ворошить, –
І Серце протинає тугой
Вогнем бунтарським полонить! (офіри?)
Але чомуж мовчать поети? –
Безрадниї на Ваш докір?! – (Всі безпорадниї на)

Не розгортають крил до лету, –
Не вірять в силу власних зір!?!..
И знов Петро зрікався трижди,
Ридав безсилий Іоан, –
А Фарисей Панам побідним,
Кутив словестний фіміам... (славетній? або підлесний?)
Колись Марія із Магдали, –
З Марією, Матерью Христа, –
В подібний час, напад прийняли,
Повстали к захісту Креста. (І стали в?)
Так і тепер, – лиш поетесси,
І перш в Парнаському бою, (В Парнас. першість бою)
Як і античні діаконесси, –
Зголосять відповідь свою!
Вони не вспівують багнети, –
«Лихе, жорстоке і сміле», –
Не попадаються в тенети,
Не славословлять те, що зле!..
Сафо, Ксандри, Антигони, –
Пророчиці і мандрівниці,
Стихії творчої розгони, –
Мобілізують провідниці! –
Вони ідуть тропою слизької, –
Пильнують вищий ідеал, –
І знають, що в годину близьку,
Знесуть з небес нову скріжаль!
(або: знесуть новою краси скріжаль)
Фенікс, вітаєм вас привітно!
(Чи дати відповідь не пора?)
«Вам світа нового не видно, –
За сьайвом власного пера!»

N[atali]

Щодо останніх слів, то перефразировку показую кавичками. Я, розуміється, поробила багато помилок в орфографії, але чомусь думаю, що в укр[аїнських] словах – може трохи менше.

17.ІІІ. Дорогий Мітя! Кінчаю тільки сьогодні і дуже прошу мені дарувати як мій лист, так і мої погані вірші, котрі все ж з захопленням писала. У нас на цьому тижні був тут у Бук[арешті] буковинськ[ий] укр[аїнський] театр з двома речами набутого репертуару: «Запорож[ець] за Дунаєм» та «Хмара». От усіх постановок дихнуло на нас з Юрієм якімсь «сhагm»ом нашої юності, Києвом, театром Садовського і тими минулими настроями, але, з другого боку, жахом, що таким стилем искусства тут задовольняються як чімсь зовсім новим, сучасним головно! Дивно, що немає ані малого бажання хоч якось то по новому підійти до цього класичного репертуару!? Котрий дає в собі такі багаті все ж таки можливості! Шкода, що завдяки новому курсу буков[инські] політики,

що вони з минулого року ведуть, є сильне отчуждення от укр[аїнської] ем[іграції], завдяки чому ми всі якось далеко от їх мусимо триматись. Хоч мені це і сумно, що так вийшло, але, позаяк це «політика» і театр є одним з її засобів як завше, нічого не поробиш. Цілую і обіймаю всіх Вас ніжно. Твоя

N[atali]

Бажаю самого кращого успіху з'їзду²⁵ і прошу нам про нього написати²⁶.

N[atali]

НАЧР, ф. «Український музей», інв. №651, арк.12–17зв. Рукопис.

№ 2

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ ДО ДИРЕКЦІЇ АТ «УНІВЕРСУМ-ФІЛЬМ

14 червня 1933 р.

In Sinne der mir von Ihnen gegebenen Weisung lasse ich Ihnen in der Anlage die Bestätigung folgen, dass die in Frage stehende Steuer von mir in Rumänien bezahlt worden ist. Ich bitte Sie den von mir in Berlin bezahlten Steuer-Ueberschuss mir zurückerstatten zu wollen, und ich betraue hiermit Herrn Dr. Michael Antonovych die betreffende Geldsumme in Empfang zu nehmen.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Natalie Gerken v[on] Russov.

[Переклад]

Згідно з даною Вами мені вказівки, я прикладаю також підтвердження, що податок з даного питання був сплачений у Румунії, я прошу Вашого дозволу повернути мені сплачений надлишок податку в Берліні, і я довіряю, таким чином, отримати відповідну грошову суму пану Д-ру Михайлу Антоновичу²⁸.

З найщирішою повагою

Наталі Геркен [фон] Русова

НАЧР, ф. «Український музей», інв. № 861, арк. 5. Машинопис. Оригінал.

№ 3

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ ДО Е. ПОММЕРА

6 липня 1933 р., Бухарест

Sehr geehrter Herr Pommer,

auf Ihre, mir in der UFA in Berlin gemachte Proposition, schicke ich Ihnen das Projekt eines meiner Szenarien, welches von mir speziell auf Ihren Vorschlag hin im Stil einer Filmoperette ausgefertigt wurde.

Ich füge dem französischen Exposee die deutsche Zusammenfassung bei und hege die Hoffnung, dass Sie meine Materialien durchsehen und mir Ihre Entscheidung darüber mitteilen werden. Ich danke Ihnen im voraus ergebenst dafür. Ich möchte Sie nur erinnern, dass ich die Ehre hatte Ihre Mitarbeiterin

im Filme „Lubas Zobel» zu sein. Ich bearbeite speziell die ukrainisch-europäischen Themen, die auch in meinen Szenarien hauptsächlich behandelt werden. Gleichzeitig erlaube ich mir nähere Auskunft über mich und meine Arbeit zu geben.

Insofern diese Themen in der Kinematographie noch gar nicht benützt wurden, können sie in szenischer und musikalischer Hinsicht eine vollkommene Originalität darbieten.

Was meine Arbeit anbetrifft, so kann ich im Falle Ihrer Zustimmung zu meinen Materialien die bühnentechnische sowie künstlerisch-dekorative Arbeit bis zu Architekturskizzen übernehmen. Auf musikalischem Gebiet bin ich kein Fachmann und kann deshalb, nur auf die passenden Materialien und Sammlungen hinweisen, die mit dem gesamten Stil des Szenariums in Einklang stehen. Im Falle der Verwirklichung dieses Planes kann ich ebenso gewisse choreographische Quellen empfehlen, die dem Werke eine künstlerisch ausreichende, wahrheitsgemäße ukrainische Färbung geben würde.

Ich bin mütterlicherseits eine Ukrainierin, väterlicher seits eine Französin. Nach den Gymnasialstudien habe ich mit dem ersten Preis die Französische Akademie der Dekorativen Künste beendet (ich besitze das Diplom) und war als Hörerin an den Universitäten in Prag, Florenz und Paris inskribiert, wo ich mich mit der Geschichte und Literatur beschäftige habe. Ich beherrsche mehr oder weniger 8 Sprachen: **französisch, italienisch, englisch, deutsch, rumänisch, tschechisch, ukrainisch und russisch.**

Ich hoffe, dass Sie mir bald antworten werden um mir mitzuteilen, ob ich über das Ihnen geschickte Material frei verfügen, bzw. es anderen Firmen anbieten kann.

Mit den Ausdrücken der vorzüglichsten Hochachtung:

Natalie Guerquin-Rusov

Adrese. Institutul National Zootehnic
Strada Michail Kogălniceanu
București VI.

[Переклад]

Вельмишановний пане Поммере²⁹!

На Вашу, зроблену в УФА в Берліні пропозицію, надсилаю Вам проект одного з моїх сценаріїв, що був зроблений спеціально за Вашим бажанням у стилі кіно-оперети.

Я додаю до французького викладу німецьке резюме, плекаю надію, що Ви переглянете мої матеріали і повідомите мене про Ваше рішення. Заздалегідь Вам за це вдячна. Я хотіла б Вам нагадати, що мала честь бути Вашою співробітницею у фільмі «Lubas Zobel». Я спеціально опрацювала українсько-європейські теми, що також в основному мають місце і в моїх сценаріях. Одночасно хочу дозволити собі дати деяку, більш детальну інформацію про свою роботу.

Оскільки ці теми в кінематографії взагалі не використовувалися, Ви можете у сценічному і музичному сенсі представити подати цілковиту оригінальність.

Щодо моєї роботи, то у випадку Вашої згоди зможу взяти на себе сценічно-технічні, а також мистецько-декоративні роботи, в тому числі й архітектурні ескізи. У галузі музики я не спеціаліст і можу вказати тільки на відповідні матеріали і збірники, що будуть співзвучні загальному стилю і сценарію. У випадку здійснення цього плану я зможу також порекомендувати відповідні хореографічні джерела, що нададуть твору достатньо художнього, правдивого українського забарвлення.

Я по материнській лінії українка, по батьківській – французька. Після навчання в гімназії я з першим ступенем закінчила Французьку академію декоративного мистецтва (маю диплом), і була слухачкою у Празькому університеті, була у Флоренції і Парижі, де займалася історією і літературою. Я більш-менш володію 8 мовами: французькою, італійською, англійською, німецькою, румунською, чеською, українською та російською.

Сподіваюсь, що невдовзі Ви мені відповісте і повідомите мене, чи можу я вільно користуватися Вашими матеріалами, тобто чи можу запропонувати його іншим фірмам.

З виразом глибокої пошани

Наталі Геркен-Русова

Адреса: [Румунський] національний зоотехнічний інститут
вул. Михайла Когельничану
Бухарест VI.

НАЧР, ф. Український музей, інв. № 861, арк. 6. Машинопис Оригінал.

№ 4

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ ДО Д. АНТОНОВИЧА

13 січня 1935 р.

Любий і дорогий Мітя!

Користуюсь нагодою тобі написати через руки, щоб подати декілька політичних новин. Сперш, (і це рахується саме тут сенсаційно) це про Макогона³⁰. Хоча, можливо, вона для тебе і не буде новинкою. Все ж подаю. Власне, встановлено (на Буковині про це лише говорилося), що в міністра про нього є відомости, як про масона, і досить важної градації масона. Справа обстоїть ніби так: він має всі «potence» на укр[аїнську] акцію від вищої англійської мас[онської] інстанції в справах «укр[аїнського] питання». Звідси і всі фінанси, але від нього нібито вимагають боротьби з «укр[аїнським] фашизмом» в самих рішучих формах. І оскільки ті організації, які він береться підтримувати, так чи інакше фашизуються, йому урізають на них кошти. Тім нібито треба пояснювати його непевні і не завше виповнені обіцянки. Крім того, в його обов'язки ніби входить утворити групу (яку і де ще не дізналась), яка в разі необхідности або лише просто потреби, могла взяти на себе провідництво в укр[аїнській] політ[ичній] акції, але в формі і розмірах «відповідної потребам масон[ської] політики». На таку ролю петлюрівців з Сашей Шульгіним³¹

(який знедавна також підтверджений масон, але дуже незначної категорії) ніби рахувати не можна, бо, можливо, що петл[юрівцям] і гетьманцям (по причині герм[ансько]-польськ[ої] дружби) треба буде іти разом проти більшовиків. То можливо, мені здається, вповні.

Отже, тепер в підтвердження цього факту наведу тобі слідуєчі речі для інформації: Залозецький³² став недавно також масоном, чим, головне, пояснюється, що він «у діл» і досі. В масонерію його ввів Макогон, як ще двох укр[аїнців], кого не знаю.

Далі, на Буковині Макогон робив все, щоб підтримати акцію Залозецького і досить критично (і навіть почасти негативно) поставився до націоналістів. Третє, коли він був на Буковині літом, букарештські жидівські газети дуже його рекламували, а націоналістичні нападали на нього як на «претендента» [на] «укр[аїнського] геть[мана]». Але, правда, великих заміток не було, а все якось вскольз. Ще один досить цікавий факт, який тобі наведу як анекдот. Мені вдалося потягнути за язик худож[ника] Лінецького, представ[ника] і агента Макогона в Чернівцях, який мені розказав, як «цілком випадково» і «по ошибке» йому секретарем Мак[огона] була видана спеціальна і персональна віза в нашу бувшу країну в соответствующем учреждені в Римі, де він був з Макогонами в минулому році як їх гість. Ця небажана йому віза, йому непотрібна, наробила йому велику халепу тут, але Макогон надзвичайно швидко і влучно це діло полагодив. Також чула, що це не перший випадок. Цілую і обнімаю тебе ніжно.

Твоя N[atali]

Щиро вітаю Вас, Дмитро Володимировичу, з Новим роком. Посилаю Катерині Михайлівні краскі і бажаю всього найліпшого.

Др. Ю. Русов.

НАЧР, ф. «Український музей», інв. № 651, арк. 18–18 зв. Рукопис.

№ 5

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ ДО Ю. РУСОВА

7 травня 1935 р.

Дорогий Юрій!

Посилаю Вам, на всякий випадок, ще епізод, що встигли перекласти. Таким чином, (якщо Шемет³³ хоч щось зачав) можна надіятися, що майже все буде переложено. Дуже Вам буду дякувати, якщо Вам вдасться цю справу провести, але ж, розуміється, гніватися не буду, якщо по якімсь причинам це не вигорить. Дуже прошу Вас добитися від Шемета слідуєчого: оскільки для снімків «Michel Strogoff»³⁴ (для екстерієрів) приїдуть з Берліна до Румунії (тут про це пишуть в газетах), аби фільмувати в Бессарабських степах Сібір, внушіть Шемету, щоб постарався встановити контакт між нами і Безаком, який в Mich[el] Strogoff має працювати.

По-друге, внушіть Шемету про справу «Тараса Бульби» (щоб старався). Німецька версія буде крутитися в Берліні (про це прочитала в кінопресі, режисер – Грановський³⁵).

Все, що зробите в справі кіно для мене, буде добре. І за все, що встигнете зробити, буду, безперечно, вдячна. Сьогодні п[ані] Ларош мені сказала, що з свого боку (через когось з своїх знайомих) буде старатися мене звести з справою Michel Strogoff тут.

Я зараз дуже зацікавлена Вашими враженнями і новинами. Дуже лише шкодую, що, крім листівки з [нрзб], себто з Чехії, нічого не маю від Вас. Все ж надіюсь, що все добре, і що Ви задоволені [нрзб]. Дуже гаряче і ніжно Вас цілую і турбуюсь, як у Вас з грішми. Очевидно назад Ви будете їхати знов на [нрзб]. Це краще, бо до Львова вигідніше їхати звідси, бо з 9-го цього місяця оповіщена знижка на 75 процентів, таким чином поїхати до бессар[абських] степів – 75-80 лей (лише Кузнєцова збирається до дому), а до Буковини – 60 лей або щось в такому роді. Так що до поль[сько]-рум[унської] границі і звідси дорога стоїть коло 100 лей. І можна буде скористуватись білетом лише Тузівій, що має перед кінцем місяця приїхати, або когось іншого. До того ж, об'явлені між Рум[унією] і Польщею (на літні week-end'и) надзвичайно дешеві воздушні рейси soc[iete] Lot³⁶. Отже, буде дуже цікаво, наприклад, доїхати до Чернівців, а звідси за годину долетіти до Львова. ЦК можемо зробити або разом, або Ви сам. Також ці воздушні екскурсії на 3 дні (як і поїзні) мають полегшення з візами-пропусками. Так що по Вашому повороту з Берліна треба Вам конче буде поїхати до Львова, що цілковито можливо буде по нашим *tourens*³⁷. Також я дуже надіюсь на Ваш поворотний білет з [нрзб] (пам'ятайте, що 75% знову). Хочу Вам ще написати, що в лабораторії все спокійно і добре. Вчора заходила [нрзб] Дімітр. мене поінформувати. Дуже радить Вам хоч пару день (по неділі) затриматися. Я також дуже чекаю від Вас вісток і так страстно бажаю, щоб Вам вдалося доїхати до Берліну. У нас все добре. Татя таксається й уперто допитується, що то є «тютя». По буковинські це значить «курка, дурна курка», і питається що це [означає] по нашому. Приїхали Кузнєцови. В [нрзб] все добре. Дуже добре, що, починаючи з перших чисел Мая, я стала себе цілком добре почувати зразу і так добре, як цілий рік не було. Бажаю Вам якнайкраще провести час в Берліні. Вітайте Муріка, Шемета і всіх приятелів і знайомих. Про покупки не турбуйтеся. Якщо грошей не буде, [то] лише привезіть щось Вашим «дівочкам».

Цілую, Ваша

N[atali]

НАЧР, ф. «Український музей», інв. № 859, арк. 5–6. Руконис.

№ 6

ЛИСТ Н. ГЕРКЕН-РУСОВОЇ І Ю. РУСОВА ДО С. НАРІЖНОГО

11 грудня 1941 р.

Щирошановний і дорогий Пане Докторе!

Надсилаючи при цьому наші фотографії і перебіги життя і діяльності, висловлюємо Вам нашу щирю подяку, що згадали і нас і наш скромний внесок у культурну діяльність нашої еміграції. Особливо зворушило нас те, що Ви згадали і мою дружину, бо вона на жаль звикла, що її праці і діяльність цінять головне чужинці, в той час як українці старанно замовчують. Як приклад наведемо, що Ост Міністеріум³⁸ виписало її аж з Румунії, аби доручити її виконання плякатів на українськи і антісовітськи теми в той час, як про неї навіть не згадано в Українській Енциклопедії³⁹.

Надіємося, що Ваша така цінна на часі праця про культурну діяльність української еміграції⁴⁰ спричиниться до справедливої оцінки тої дійсно значної праці, яку було переведено на протязі 20-ти років, а не до реабілітації скомпрометованих совітофільством осіб, які на жаль були і серед нашої політичної еміграції і яким дуже залежить на тому, аби про це тепер забули і не згадували.

Виконуючи Ваше бажання, посилаємо не без труда здобуту фотографію нашого приятеля п. Д. Донцова⁴¹, який як всі великі люде не любить фотографуватися. Всі умовини що до цієї фотографії п. Донцов напише Вам сам, ми старалися виконати Ваше прохання.

Прислані Вами газети і книжку перешлемо з першою okazією. Чи Ви маєте всі матеріали для освітлення діяльності Бл[аженно] П[омерлої] Софії Русової і чи не можемо ми бути Вам корисними якимись додатковими відомостями?

Ще раз моя дружина і я дякуємо Вас за увагу і лишаємось в повній пошані і готові до послуг.

Наталі Г.-Русова, Др. Ю. Русов

НАЧР, ф. Український музей, інв. № 861, арк. 3. Машинопис. Оригінал.

№ 7

CURRICULUM VITAE DR. ЮРІЯ РУСОВА

1941 р.

Народився 8/І 1895 року у Харкові від батьків: Олександра Русова⁴² і Софії Русової⁴³ – уродженої Ліндфорс (обоє шляхтичи-дворяне). Зачав середню освіту в гімназії Мая в Петербурзі⁴⁴ і скінчив гімназію В. Науменка у Києві⁴⁵ року 1913-го і вступив до Київського університету Св. Володимира на природничий (фізико-математичний) факультет. У 1916-ім році відбув практику по розведенню осетрових риб на Уралі, під керуванням професора Бородіна⁴⁶, передавши йому опис і рисунок підвідміни ACIPENSER GUELLENSTAEDTI VAR. PERSICUS.

Абсолютувачи⁴⁷ у році 1918-тім Університет був призначений виконуючим обов'язки Асистента до ново-відкритого Кам'янецького Університету⁴⁸ по кафедрі зоології у Проф. Бучинського⁴⁹. У 1920-тім році емігрував і вступив до Віденського Університету де і склав Докторську дисертацію і іспити у 1923-тім році, доставши титул Доктора Філософії (професори Грабен, Вернер, Пінтнер. Промотори: Діенер, Блер і Юнкер). Тема дисертації була: «Рибі Кам'янецького району» – систематичний огляд по власним колекціям.

23-го Червня 1923-го року був обраний Доцентом по кафедрі Зоології і зв'язаних з нею прикладних наук: лісова зоологія, ентомологія і рибівництво. Згадані дисципліни викладав до 1929-го року як Доцент Української Господарської Академії⁵⁰ при чому мої курси вийшли літографованими конспектами, а саме: «Порадник до збирання зоологічних колекцій», «Конспект зоології», «Конспект ентомології», «Визначник птахів», «Визначник комах», «Рибівництво – коропове господарство».

9-го Липня 1925-го року був обраний доцентом Українського Педагогічного Інституту⁵¹ в Празі з дорученням керування кафедрою Зоології де і вів виклади до 1928-го року, при чому видавництво «Сіач»⁵² видало мій підручник «Зоологія бехребетних».

11-го Грудня 1929 року був обраний приват-доцентом Українського вільного Університету⁵³ в Празі, де викладав Іхтіологію один рік.

За цей час відбув ряд подорожей з метою вивчення іхтіології та рибівництва і опрацювання наукових праць, а саме: до Рибарської школи у ВОДНЯНАХ⁵⁴ у Чехії, до Рибарської досвідної станції Фр. Гараха у Велкем Межиречі⁵⁵ у Чехах, працював на Неаполітанській біологічній станції (Акваріум)⁵⁶, працював на морській зоологічній станції у Роскові⁵⁷ у Франції, а також відбув подорож у Дельту Дунаю з метою вивчення рибальства.

10-го Травня 1930-го року був запрошений як фахівець для організації Секції Рибівництва при Румунським Національним Зоотехнічним Інституті у Букарешті, де і працював по організації пстругових і коропових рибних господарств, а також викладаючи на курсах рибівництва і в Школі рибарства у Джуржі⁵⁸ на Дунаї і проводячи праці (тези) зі студентами Ветеринарного факультету, які спеціалізувалися у рибівництві. Як шеф Секції рибівництва при Румунським Національним Зоотехнічним Інституті працював до Червня 1941-го року після чого взявши відпустку (безтермінову) приїхав до Берліну з метою при першій же нагоді доставитися до України, аби там примінити придбані закордоном знання і досвід у моїм фаху.

За час перебування в Румунії відбув ряд поїздок з метою вивчення рибальства і рибівництва як по Чорному морю так і в Карпатах, їздив до Греції, до Польщі, до Німеччини і до Туреччини вивчаючи різні способи риболовства і рибоводства.

У Букарешті був Головою Громадсько-Допомогового Комітету⁵⁹ в роках 1940–1941 і головою Української громади в Букарешті.

За час від 1925 по 1940-вий роки написав слідуючи праці:

До анатомії GOBIUS PLATIROSTRIS Раїї. Збірник УКРАЇН[СЬКОГО] [Високого] Педаг[ічного] Інституту в Празі. Т. I.

Мускулатура ZEUS FABER – Збірник У[країнської] Г[осподарської] Акад[емії] в Подєбрадах. Т. I.

Мускулатура риб де яких етологичних типів – Збірник Мат[тема- тично]-Природ[ничо]-Лік[арської] Секції Наук[ового] Т[оварист]ва ім.- Шевченка у Львові Т. XXVII. – Львів 1926.

Опис колекції риб зібраних в околицях Камянця Подільського – Збір- н[ик] Укр[аїнського] [Високого] Педаг[огічного] Інституту в Празі.

Рибальство в Дельті Дунаю – Подєбради 1929.

LOV JESETRVITYCH RYB VE VYLKOVE D RUMUNSKU – «RY- BARSKI VESTNIK» – № 4–5 PRAHA 1930.

До вивчення оселедців Чорного Моря – Подєбради 1931.

ETUDE SUR L'EXTERIEUR DES KARPES DE RUMANIE – ANNA- LES DE L'INSTITUT NATIONAL ZOOTECHNIQUE DE RUMANIE – Т. I. – 1932.

ETUDE SUR L'EXTERIEUR DES CARPES DU LAC GREACA – ANN[ALES] DE L'INS[TITUT] NAT[IONAL] ZOOT[ECHNIQUE] DE RUMANIE – Т. II. – 1933. BUCAREST.

UN CAS D'AEROFAGIA EPIDEMIQUE CHEZ LA TRUITTE ARC- EN-CIEL – NOTATIONES BIONOGICAE Vol. II. – 1934. BUCAREST.

Catēva date asupra creșterii artificiale a Acipenserisilor – Revista Cresca- torului de animale Nr 10 București 1935.

Influense de l'engraisement du fond sur la croissance des carpillons – Annales de l'Institut Nat[ional] Zoot[echnique] [de] [Rumanie]. Boucares 1935.

Umely vyter ryb Jesetrovitych a jich chov v rybnicich – Rybarsky Vestnik № 7 1936 Praha.

Imbunătățirea eleșteelor de crap – Revista Crescatorului de animale № 3 Martie 1936 București.

Principii de exploatare a «bălților» sălbatice – Revista Crescatorului de animale Mai 1939 №5 București.

Reproducerea rațională a șalăului – Revista Crescatorului de animale № 4 April 1938 București.

Creșterea crapilor – Revista Stiințelor veterinare 1938–1939 București.

Cum se pot exploata intensiv bălțile pentru piscicultură – Revista Cresca- torului de animale 1937 № 9.

Etude sur la croissance de l'Acipenser ruthenus L. Annales de l'Institut national Zootechnique [de] [Rumanie] 1940 Boucares.

Creșterea crapilor – Colecția de sfaturi practice București 1940.

Крім мого головного фаху – зоології і рибівництва (професури) я ще в Києві вчився в Школі проф. Галимського⁶⁰ і Мілкіна⁶¹ малюванню і скульптурі. На еміграції виконав (гипс) кілька портретів: напр[иклад] М. Мухіна, І. Лоського⁶², О. Базілевської⁶³, Д. Донцова і др., а також ви- кладав Плястичну анатомію в Українській Студії⁶⁴ в Празі. Маю також велику кількість малюнків з моїх подорожей.

Як журналіст працював у різних українських і закордонних журналах і газетах (у «Воля»⁶⁵ – Відень 1922 рік, у «Вістнику»⁶⁶ і Квартальнику Вістника у Львові – «Салазар», в «UNIVERSUL»⁶⁷ в Румунії, в «Батаві»⁶⁸ у Букарешті у 1940 році і др. Нині працюю в Українській тематиці в «EUROPEISCHE KORESPONDENZ»⁶⁹ у Берліні).

Dr. Ю. Русов.

НАЧР, ф. Український музей, інв. № 858, арк. 2–3. Машинопис. Оригінал.

№ 5

CURRICULUM VITAE НАТАЛІЇ РУСОВОЇ (ГЕРКЕН)

1941 р.

Народилася в Києві 1902-го року від батьків: Леона Геркен⁷⁰ і Анни Геркен – уродженої Антонович (обое дворяне-шляхтичі).

Середню освіту пройшла у гімназії Дучинської⁷¹ в Києві, а вищу освіту скінчила у Франції року 1927 – «ECOLE NATIONAL DES ARTS DECORATIFS» – Академія декоративного мистецтва, з першим призом (LAUREATE).

Студіювала, яко вільна слухачка історію мистецтва, історію і історію літератури в роках 1923–1927 в університетах: в Українським вільним університеті в Празі, в Сорбоні (Париж) і у Флорентійським Університеті і працювала в Празькій Українській Студії⁷² в Клясі проф. Мако⁷³.

Дебютувала у 1923-ім році у Праці (Віноградське Народне Дівало на Віноградех⁷⁴), де виконала після конкурсу постановку «Борис Годунов» – проекти всіх (22) декорацій і костюмів.

В Національнім театрі в Брні⁷⁵ виконала проекти декорацій для опери «Євгеній Онєгін» і там же для опери «Вертер».

В королівським театрі у Дрездені⁷⁶ виконала серію ескізів для опери «Борис Годунов».

У 1924-ім році у Флоренції⁷⁷ для CIRCOLO ARTISTICO робила проекти інсценізацій і проекти костюмів для кіно.

У 1925-тім році по запрошенню Ж. Плонкета з Парижу завідуючого театром Мюзік-голем «CASINO DE PARIS» працювала як декораторка по проектам костюмів. В той же рік була запрошена дирекцією театру «MARIGNI»⁷⁸ в Парижі по працям – проектам для костюмів для балету.

Одночасно (1923–1929) працювала по художній рекламі в Парижі – у ательє Жерак і Шамбрі, де по моїм проектам робилися афіші, обкладинки журналів і альбомів, модні таблиці і ілюстрації в журнали: Парижський і Американський «VOGUE»⁷⁹ і Італійський журнал «LA DONNA». В Чехії виконала серію плакатів для курортів, з яких згадаю рекліями-плякати Подебрадських мінеральних вод.

Паралельно з цим працювала по декоративному оформленню свят в Парижі, Флоренції, Ниці і Празі (напр[иклад] Банкового тресту в Празі).

Від 1929-го до 1940-го працювала в Румунії і Німеччині. В Букарешті працювала по художньому декоративному оформленню свят (напр[иклад] для SOCIETATEA PRINCIPLELE MIRCEA) і театральних імпрез. Одночас-

но з цим переводила ряд вистав українських в Букарешті, Чернівцях, Празі в лініях власної концепції ARS-ARMA PRO PATRIA «героїчне мистецтво».

У 1933 році була запрошена до Німецького кіно – «UFA», як спеціалістка по Українській тематиці, де і працювала (в Берліні і Бабелсбергу) як декораторша, сценаристка і дорадниця. З того часу головне працюю по сценаристиці і декорації в обсязі кіно і театру.

Приймала участь у таких вистав[к]ах: SALON DES ARTISTES DECORATEUR, де і була премійована в групі Жерак і Шамбрі. На українській виставці Графіки в Берліні, на виставці українського мистецтва в Римі і на виставці Декоративного і графічного мистецтва у Румунії – Чернівці.

Крім статей на різні теми мистецтва у французькій, італійській, румунській, німецькій і українській пресі, більші річи на тему «Героїчний театр» друкувалися у «Вістнику». Окремими книжками вийшли:

Героїчний театр – Львів 1939 р.

Свято Державности – Прага 1937 р.

Наталія Геркен-Русова

НАЧР, ф. Український музей, інв. № 861, арк. 1–2. Машинопис. Оригінал.

¹ Кузнецов (Кузнеців) Іван (1899) – інженер-агроном. Народився на Харківщині. 1927 р. закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах. Жив у Бухаресті, працював у рибних господарствах. Мав дружні стосунки з родиною Русових.

² Esprit (фр.) – розум.

³ Ходовецький Даніель Ніколаус (1726–1801) – польський і німецький художник, графік, портретист, ілюстратор книг. Народився у Гданську (Данциг). Ректор Берлінської академії мистецтв.

⁴ Імовірно Пуссен Ніколя (1594–1665) – французький живописець, послідовник класицизму, мистецтвознавець і теоретик мистецтва, один з найосвіченіших людей свого часу. Помер у Римі.

⁵ Юрченко Віталій (1900) – український публіцист. Справжнє ім'я та прізвище – Юрій Карась-Голинський. Народився на Поділлі. Закінчив Вінницьку реальну школу. Був студентом Київського університету. Працював в інформаційному бюро Директорії УНР. Після поразки Української революції 1917–1921 рр. керував повстанськими загонами. З 1923 р. – інспектор районного відділу освіти, згодом – учитель української мови і літератури. 1929 р. заарештований і засланий у табори, влітку 1930 р. звідти втік, перейшов радянсько-польський кордон. Упродовж 1931–1932 рр. під псевдонімом Віталій Юрченко львівське видавництво «Червона Калина» видало автобіографічний роман «Шляхами на Соловки» у 3-х частинах.

⁶ Безсонов Юрій – російський офіцер, який здійснив втечу із Соловецького концтабору, про що написав книгу «Двадцять шість тюрем и побег с Соловков» (Париж, 1928).

⁷ Щепкіна-Куперник Тетяна Львівна (1874–1952) – російська і радянська письменниця, драматург, поетеса і перекладач. Народилася в Москві в родині відомого київського адвоката Л. А. Куперника. Закінчила київську гімназію. Грала на сцені Малого театру і Театру Коша в Москві, друкувалася в періодичних виданнях «Артист», «Русские ведомости», «Русская мысль», «Северный курьер». Автор спогадів про театральне життя в Росії, зокрема «Дни моей жизни» (М., 1928).

⁸ Н. Геркен-Русова має на увазі Володимира Боніфатійовича Антоновича.

⁹ Йдеться про Музей визвольної боротьби України в Празі, директором якого був Д. Антонович.

¹⁰ *Лонгінов Михайло Миколайович* (1823–1875) – російський літератор, мемуарист, бібліограф, історик літератури, губернатор Орловської губернії (1867–1871), головний цензор Росії, начальник Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ (1871–1875). Автор книги «*Княжна Тараканова*».

¹¹ Renaissance (фр.) – відродження.

¹² *Олесь Олександр* (Кандиба Олександр Іванович, 1878–1944) – український громадський діяч, поет. Народився у м. Білопілья, нині Сумської обл. Літературну діяльність розпочав 1903 р. Автор понад 10 збірок поезій. У 1917–1919 рр. – редактор Літературно-наукового вісника, з 1919 р. – аташе НДМ УНР в Угорщині, співробітник Посольства УНР в Австрії, редактор журналу «*На переломі*», член Спілки українських письменників і журналістів на чужині. Помер у Празі.

¹³ *Стефанович Олекса* (1899–1970) – український поет, літературний критик. Народився на Волині. З 1922 р. на еміграції в Празі, де відвідував Карлів ун-т. Друкувався у журналах «*Нова Україна*», «*ЛНВ*», «*Пробосм*», «*Новий шлях*». З 1944 р. жив у Німеччині, 1949 р. – в США.

¹⁴ *Чирський Микола* (1903–1942) – український поет і драматург. Народився у Кам'янці-Подільському. Навчався в місцевій гімназії. Учасник Української революції 1917–1921 рр. З 1920 р. – у таборах для інтернованих у Польщі. Починав творчий шлях разом з Ю. Дараганом, Є. Маланюком, М. Селегієм. Член Легії українських націоналістів. З 1923 р. – у ЧСР, мешкав у Подєбрадах, Празі, Ужгороді, 1934 р. – у Будапешті. 1941 р. повернувся в Україну. Помер від туберкульозу.

¹⁵ *Мухін Михайло* (1894–1974) – український літературознавець, критик, публіцист (псевдоніми: К. Гридень, Читач, Подорожній, Рецензент). Народився в Києві. Вчився в гімназії В. Науменка. Учасник Української революції 1917–1921 рр. З 1920 р. – на еміграції (Чехо-Словаччина, Німеччина). Жив у Подєбрадах. Член Центрального союзу українського студентства, редакції друкованого органу Союзу студентів-емігрантів Східної Європи «*L'orient libre*». Писав статті до журналів «*Вістник*» (Львів), «*Книголюб*» (Прага), газети «*Українське слово*» (Закарпаття).

¹⁶ *Віденський конгрес* – конференція послів великих держав Європи, очолювана австрійським дипломатом К. фон Меттерніхом, яка проходила у Відні 1814–1815 рр.

¹⁷ *À propos* (фр.) – до речі, між іншим.

¹⁸ *Катерина Михайлівна* – дружина Дмитра Антоновича.

¹⁹ *Смаль-Стоцький Роман Степанович* (1893–1969) – громадсько-політичний діяч, дипломат, науковець. У 1915–1918 рр. – співробітник СВУ в таборах військовополонених, 1919–1921 рр. – дипломатичний представник ЗУНР в Німеччині, 1922 р. – член делегації УНР на Генуезькій конференції. Професор Українського вільного ун-ту в Празі, 1924–1925 рр. – представник ДЦ УНР в екзилі в Лондоні, 1926–1945 рр. – у Варшаві.

²⁰ Йдеться про *Шарля Моріса де Талейрана-Перігору* (1754–1838) – французького політика і дипломата, який обіймав посаду міністра закордонних справ і за часів Директорії, і в уряді Луї-Філіпа.

²¹ *Скоротис-Йолтуховський Олександр Філаретович* (1880–1950) – громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. У роки Першої світової війни – провідний діяч СВУ, за часів УНР – губернський комісар, а за Української Держави – губернський староста Холмщини та Підляшшя. В еміграції – один із засновників, ідеологів та провідних діячів гетьманського руху.

²² *Бидгоць* – місто на півночі Польщі.

²³ *Гармашів Всеволод* (1868–1953) – біолог, хірург. Народився в Миколаєві. До Першої світової війни працював старшим ординатором Київського військового госпіталю. З 1922 р. на еміграції в ЧСР, професор Українського високого педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова (1930–1933 – його ректор). З 1945 р. жив у Німеччині.

²⁴ *Буча* – місто на Київщині.

²⁵ Йдеться про II Український науковий з'їзд, який відбувся в березні 1932 р. в Празі.

²⁶ За браком вільного місця наприкінці листа це речення дописано дрібним почерком на першому аркуші вгорі.

²⁷ У 1911 р. фірма «*Біоскоп*» заснувала кіностудію в м. Бабельсберг, на базі якої згодом виникла фірма «*Декла Біоскоп*», 1918 р. – Акціонерне товариство «*УФА – Універсум Фільм АГ*» (Берлін, Бабельсберг), з 1946 р. – компанія «*ДЕФА – Дойче Фільм АГ*», нині кіностудією володіє німецька компанія «*ФББ – Кіновиробництво Берліна і Бранденбурґі ГмбХ*».

²⁸ *Антонович Михайло Дмитрович* (1910–1955) – історик. Онук Володимира і син Дмитра Антоновичів. Народився у Флоренції (Італія). Закінчив Український вільний ун-т у Празі. У 1936 р. захистив докторську дисертацію. У 1936–1941 рр. – співробітник Українського наукового ін-ту в Берліні. Викладав в ун-тах Бреслау та Відня. 1945 р. заарештований і депортований до СРСР. Загинув у концтаборі Каєркан поблизу Норильська.

²⁹ *Поммер Еріх* (1889–1966) – продюсер, режисер, сценарист. Народився у м. Хільдесхайм (Німеччина). За його керівництва кіностудією УФА були створені фільми «*Доктор Мабузє*» та «*Нібелунґи*» Фріца Ланґа. З приходом до влади націонал-соціалістів Е. Поммера звільнили з УФА, невдовзі він залишив Німеччину.

³⁰ Імовірно *Макогон Яків* (псевдоніми: Розумовський, Мак-Коген, 1880–1956) – громадський діяч, меценат. Служив в американській армії. 1931 р. на власні кошти організував Українське бюро в Лондоні, згодом в Женеві, представництво бюро в Празі. Матеріально підтримував МВБУ в Празі, українських студентів-емігрантів.

³¹ *Шульґин Олександр Якович* (1889–1960) – громадсько-політичний і науковий діяч. Член ТУП, УРДП (УПСФ). У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ, 1918 р. – посол України в Болгарії, згодом – член української делегації на Мирній конференції в Парижі. З 1920 р. – на еміграції. Член емігрантських урядів УНР. Професор Українського вільного ун-ту.

³² Імовірно *Залозецький-Сас Володимир Сергій* (1884–1956) – мистецтвознавець, громадський діяч. 1918 р. – член УНРади ЗУНР, 1919 р. – радник Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії, засновник і голова Української національної партії в Румунії, 1928–1938 рр. – сенатор, посол до румунського парламенту. 1940 р. – голова Української громади в Румунії.

³³ *Шемет Сергій Михайлович* (1875–1957) – громадсько-політичний діяч. Родом з Полтавщини. Один із засновників Української партії хліборобів-демократів у Лубнах. З 1919 р. – на еміграції. Один з лідерів Українського союзу хліборобів-державників. Особистий секретар П. Скоропадського і член Ради Присяжних.

³⁴ Імовірно йдеться про зйомки кінофільму «*Кур'єр царя*» за романом Ж. Верна «*Michel Strogoff*». Фільм, який вийшов на екран 1936 р., був знятий режисером кіностудії «*Універсум-фільм*» (Німеччина) Ріхардом Ейхбергом.

³⁵ *Грановський Олексій Михайлович* (справжні ім'я та прізвище – Аврам Азарх, 1890–1937) – режисер театру і кіно. 1911 р. закінчив Школу сценічного мистецтва в Петербурзі, навчався в Мюнхенській театральній академії. У Мюнхені працював разом з австрійським режисером Максом Рейнхардом. У Росії створив Державний сврейський театр (ГОСЕТ). Під час гастролей театру в Німеччині 1928 р. не повернувся в СРСР. У Німеччині зняв 3 фільми, в тому числі «*Тарас Бульба*» (1936). Помер у Берліні.

³⁶ Societe Lot – назва авіакомпанії.

³⁷ Moyens (фр.) – кошти.

³⁸ *Міністерство Сходу* – німецьке міністерство окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом.

³⁹ Ймовірно йдеться про тритомну Українську загальну енциклопедію (Книга Знання) за редакцією І. Раковського (Львів-Станіслав-Коломия, 1930–1935).

⁴⁰ Йдеться про підготовку до друку книги С. Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», що побачила світ 1942 р. у Празі, перевидана 2008 р. в Україні..

⁴¹ *Донцов Дмитро Іванович* (1883–1973) – політичний діяч, публіцист, доктор права (1917), засновник теорії інтегрального націоналізму. Народився у Мелітополі. Закінчив юридичний факультет Петербурзького ун-ту. 1905–1913 рр. – член УСДРП. 1909 р. виїхав до Австро-Угорщини. Навчався у Віденському ун-ті. З 1914 р. – голова Союзу Визволення України. 1918 р. – директор Українського телеграфного агентства в Києві. Один з лідерів Української партії хліборобів-демократів. 1919–1921 рр. – керівник пресового бюро при Посольстві УНР у Берліні. З 1922 р. жив у Львові, редактор журналів «Заграва», «Літературно-науковий вісник», «Вісник», автор роботи «Націоналізм», 1939 р. – на еміграції в Румунії, Німеччині, Франції, США, Канаді.

⁴² *Русов Олександр Олександрович* (1847–1915) – земський статистик, етнограф, громадський діяч. Народився в Києві. Закінчив історико-філософський ф-т Київського ун-ту. Член Старої Громади, Південно-західного відділу Російського географічного т-ва. Організатор земської статистики на Чернігівщині. Працював у статистичних установах Полтавського, Чернігівського, Харківського і Херсонського губернських земств. Після примусового виселення з Полтави 1902 р. переїхав до Петербурга. 1909 р. повернувся в Україну, викладав статистику в Київському комерційному ін-ті. Помер у Саратові, куди був евакуйований під час Першої світової війни ін-т. Автор близько 40 наукових праць і численних статей у пресі.

⁴³ *Русова Софія Федорівна* (уроджена Ліндфорс, 1856–1940) – педагог, громадська діячка, одна із піонерів українського жіночого руху. Народилася на Чернігівщині у французько-шведській родині. Закінчила гімназію у Києві. З 1871 р. – на громадській і педагогічній роботі, 1909 р. – викладач, професор Вищих жіночих курсів А. Жекуліної і Фребелівського педагогічного ін-ту в Києві. Співзасновниця журналу «Світло». Член Української Центральної Ради. Голова департаменту дошкільної та позашкільної освіти Міністерства народної освіти і мистецтв (за гетьманату). З 1920 р. – лектор Українського державного ун-ту в Кам'янці-Подільському і голова Української національної жіночої ради, 1922 р. – на еміграції, 1923 р. – професор педагогіки Українського високого педагогічного ін-ту ім. М. Драгоманова. Померла у Празі.

⁴⁴ У 1856 р. німцем Карлом Івановичем Маєм, який народився у Петербурзі, була заснована школа, що згодом перетворилася на чоловічу гімназію. Наприкінці XIX ст. заклад став одним з найпопулярніших у російській столиці. Гімназію, що знаходилася на 10-й лінії Василівського острова, закінчили художники В. Серов, В. Бенуа, М. Рерих, архітектор Ю. Бенуа, вчений Н. Качалов та ін. Нині у будинку гімназії розташований Санкт-Петербурзький ін-т інформатики та автоматизації РАН.

⁴⁵ Приватна чоловіча гімназія В. Науменка була відкрита 1905 р. у Києві. 1912 р. вона стала базовою при Товаристві сприяння середній освіті.

⁴⁶ *Бородін Микола Андрійович* (1861–1937) – іхтіолог. Народився у м. Уральськ. Закінчив місцеву військову гімназію, Петербурзький ун-т. Організатор іхтіологічних досліджень на Уралі. За книгу «Уральське казачье войско. Статистическое описание» нагороджений золотою медаллю Російського географічного т-ва. З 1899 р. жив у Петербурзі, працював у департаменті землеробства, періодичних виданнях «Русские ведомости», «Наша жизнь». 1917 р. обраний до Всеросійських установчих зборів, 1918–1919 рр. працював у міністерстві землеробства в уряді Колчака, Омському сільськогосподарському ін-ті. З 1919 р. жив у США. Викладач Російського народного ун-ту в Нью-Йорку, з 1931 р. – професор Гарвардського ун-ту.

⁴⁷ Абсолютувати – закінчити.

⁴⁸ Йдеться про Український державний ун-т у Кам'янці-Подільському (1918–1921). Один з фундаторів ун-ту та його перший ректор – Іван Огієнко.

⁴⁹ *Бучинський Петро Миколайович* (1852–1927) – вчений-природознавець. Народився поблизу Кам'янець-Подільського. Закінчив місцеву гімназію, навчався в Київському і Новоросійському ун-тах. Учень І. Мечникова й І. Сеченова. До 1911 р. – професор Новоросійського ун-ту, у 1918–1920 – професор, декан фізико-математичного ф-ту Кам'янець-Подільського українського державного університету, 1921–1927 рр. – професор, ректор Кам'янець-Подільського ін-ту народної освіти.

⁵⁰ *Українська господарська академія* – вища технічна школа в Подєбрадах, заснована 1922 р. Українським громадським комітетом за фінансової допомоги МЗС Чехо-Словаччини. У 1935 р. припинила існування. 1932 р. на її базі був створений Український технічно-господарський інститут із заочною формою навчання.

⁵¹ *Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова* – вища педагогічна школа, заснована 1923 р. у Празі заходами Українського громадського комітету та за фінансової допомоги чехословацького уряду. 1933 р. через брак коштів ін-т ліквідований.

⁵² «*Сіяч*» – видавництво при Українському високому педагогічному ін-ті ім. М. Драгоманова в Празі (1924–1933).

⁵³ *Український вільний університет* – приватний вищий навчальний заклад, створений 1921 р. у Відні. Того ж року переведений до Праги, 1945 р. – до Мюнхена.

⁵⁴ У 20-х рр. ХХ ст. у м. Водняни (на р. Бланіце) в південній Чехії існувала школа рибного господарства, нині – Інститут рибного господарства і гідробіології Південно-Чеського ун-ту.

⁵⁵ Йдеться про Дослідну станцію рибного господарства у Великих Межирічах (невеличке містечко у Південній Моравії).

⁵⁶ *Неаполітанська зоологічна станція* – одна з найстаріших у Західній Європі станція, створена 1870 р. німецьким зоологом А. Дорном. Відкрилася 1874 р. На початку ХХ ст. перетворилася на важливий міжнародний науковий центр.

⁵⁷ *Зоологічна станція* у м. Росков (Бретань у Франції) на узбережжі Атлантичного океану була заснована 1872 р. Сорбоной зусиллями Лаказ-Дютьє. Згодом перетворилася на важливий науковий центр.

⁵⁸ *Джурджа* – давня назва Добруджі. Нині місто на правому березі Дунаю в Румунії.

⁵⁹ Громадсько-допомоговий комітет у Бухаресті – центральна організація української еміграції в Румунії, створена 1923 р. Керівники – К. Мацієвич, В. Трепке, Ю. Русов. Більш детально див.: *Власенко В.М.* Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-допомогового комітету української еміграції у Румунії) // *Українознавство – 2008. Календар-щорічник.* – К., 2007. – С. 172–178.

⁶⁰ *Галімецький Владислав Михайлович* (1860–1940) – живописець. У 1878–1888 рр. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. З 1893 р. – академік Академії мистецтв. У 1894–1917 рр. працював у Києві, відкрив школу-студію. 1921 р. переїхав до Польщі. У 1924–1932 рр. викладав у лицей в Кременці. Його роботи зберігаються в Національному художньому музеї України, Державному російському музеї, Омському музеї образотворчого мистецтва.

⁶¹ *Мількін Янкель-Меєр Нохім-Аронович* (1877–1944) – художник. Народився у Могильові. У 1901–1909 рр. навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. 1918 р. – член Московського художнього гуртка. Переїхав до Києва, потім емігрував до Франції.

⁶² *Лоський Ігор* (1900–1936) – історик, громадський діяч. Син відомого громадського діяча Костя Лоського. Учасник бою під Крутами 1918 р. Член студентських емігрантських організацій у Берліні (Мазепинське братство). Брав участь у Міжнародній студентській конференції в Емау (Баварія). Стипендіат Українського

наукового ін-ту в Берліні, доктор філософії Українського вільного ун-ту в Празі. Друкувався у німецькій пресі. З 1932 р. жив у Львові.

⁶³ *Русова-Базілевська Ольга Михайлівна* (1906–?) – педагог. Племянниця Юрія Русова. Закінчила матуральні курси в Подєбрадах, Український високий педагогічний ін-т ім. М. Драгоманова. Дружина Миколи Базілевського.

⁶⁴ *Українська студія пластичного мистецтва* – вища мистецька школа, заснована 1923 р. у Празі Товариством пластичного мистецтва на чолі з Д. Антоновичем.

⁶⁵ *«Воля»* – тижневик суспільно-політичного та культурного життя, що виходив з червня 1919 р. до листопада 1921 р. у Відні за редакцією В. Піснячевського (псевдонім – А. Горленко). Останні три випуски журналу з'явилися під назвою *«Воля України»*.

⁶⁶ *«Вістник»* – часопис, нова назва *«Літературно-наукового вістника»* (1922–1932), що виходив у 1933–1939 рр. у Львові за редакцією Д. Донцова.

⁶⁷ *«Universul»* – румунська газета, що виходила в Бухаресті.

⁶⁸ *«Батава»* – журнал, що виходив 1940–1941 рр. в Бухаресті за редакцією Д. Донцова й імовірно за матеріальної підтримки Ю. Русова. Всього вийшло 7 номерів.

⁶⁹ Імовірно йдеться про часопис *«Osteuropäischen Korrespondenz»*, що виходив у Берліні.

⁷⁰ *Геркен Леон (Лев)* – громадський діяч, дипломат. У 1919–1923 рр. був секретарем Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії, потім жив в Італії.

⁷¹ Йдеться про І Київську приватну жіночу гімназію О. Дучинської. Відкрилася 1878 р. Засновниця і начальниця закладу – Віра Вашенко-Захарченко, з 1889 р. його очолила й утримувала на власний кошт Ольга Дучинська. Спочатку гімназія містилася в будинку на розі Бібіковського бульвару (нині – бульвар Шевченка) й Афанасіївської вулиці (нині – вулиця Івана Франка), потім – на Тимофіївській вулиці (нині – вулиця Михайла Коцюбинського), № 7.

⁷² Йдеться про Українську студію пластичного мистецтва в Празі.

⁷³ *Мако Сергій Олександрович* (1885–1953) – художник. Народився в Томську. Закінчив місцеву гімназію і художню школу в Пензі. Навчався у Вищій мистецькій школі в Петербурзі, у професора Г. Савицького, Академії Жюльєна в Парижі. Жив у Ніцці, де відкрив художню школу. 1923 р. переїхав до Праги. Викладав мистецтво в Українській студії пластичного мистецтва. Заснував і очолив мистецьке об'єднання *«Скіф»* (1929–1933). У 1933 р. повернувся до Ніцци.

⁷⁴ *Виногради* – історичний район Праги.

⁷⁵ *Брно* – місто в південній Чехії поблизу злиття річок Світави та Сватки. Історичний центр Моравії.

⁷⁶ *Королівський оперний театр* (Опера Земпера) – одна з головних пам'яток Дрездена. Зведений за проектом Готфрида Земпера. Розташований у *«Старому місті»* поблизу Цвінгера і Дрезденського замку-резиденції. Театр став відомим завдяки виконанню в ньому творів класичної музики.

⁷⁷ *Флоренція* – місто в Італії.

⁷⁸ *«Marigni»* – відомий паризький театр і мюзік-холл на Єлісейських полях, заснований 1835 р. неодноразово змінював назву: Зал Лаказа, Фолі Мариньї, Феєричний театр, Театр на Єлісейських полях

⁷⁹ *«Vogue»* – відомий американський журнал про моду для жінок. Почав виходити 1892 р. У 1914–1951 рр. головним редактором була Е. Чейз. Нині виходить у 18 країнах.

Войцехівська Ірина

«КРУГЛИЙ СТІЛ»

В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

26 травня 2009 р. в Інституті історії України НАН України відбувся «Круглий стіл» з нагоди 100-річного ювілею відомого українського історика, джерелознавця, палеографа Вадима Архиповича Дядиченка (30.05.1909 – 24.08.1973).

У конференції взяли участь учені Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та інших провідних наукових установ та навчальних закладів України.

«Круглий стіл» відкрив директор Інституту історії України НАН України академік НАН України В. А. Смолій. Він, зокрема, зазначив, що науковий шлях В. А. Дядиченка розпочався у 1935 р. в Інституті історії України (тоді Інституті історії ВУАМЛІН) спершу на посаді асистента (1935–1936), згодом аспіранта (1936–1938), а після захисту кандидатської дисертації «Семен Палій» (1940) – старшого наукового співробітника сектора історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР.

В. А. Смолій підкреслив, що все творче життя В. А. Дядиченка було тісно пов'язане з Інститутом історії України. У 1941–1944 рр. разом з установами АН УРСР він був евакуйований з Києва до столиці Башкирської РСР – Уфи, де працював старшим науковим співробітником відділу історії України об'єднаного Інституту історії та археології України АН УРСР, який очолював М. Н. Петровський. Влітку 1943 р. за рішенням РНК УРСР Академію наук було перебазовано до Москви, а вже 25 березня 1944 р. науковці повернулися до Києва. Тут у липні 1944 р. було відновлено діяльність Інституту історії України, де у відділі історії феодалізму В. А. Дядиченко продовжував працювати на посаді старшого наукового співробітника (1944–1948, 1955–1961), виконуючого обов'язки завідувача відділу історії феодалізму (1948–1955), завідувача відділу історії феодалізму (з 1961 р.). У 1960 р. вчений захистив докторську дисертацію «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», 1962 отримав вчене звання професора.

© Войцехівська Ірина, 2009

З 1935 р. за сумісництвом В. А. Дядиченко працював викладачем у Київському університеті. У його творчому доробку близько 100 наукових праць з історії України, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, які не втратили актуальності й нині.

З доповіддю «В. А. Дядиченко – історик та історіограф» виступив д. і. н., професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ О. А. Удод. Відзначивши значний внесок ученого у розвиток української історії та історіографії, доповідач сконцентрував увагу на аналізі комплексних монографічних видань В. А. Дядиченка, зокрема «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (К., 1970), «Нариси з історії СРСР. Епоха феодалізму» (К., 1971) тощо. Він підкреслив його науково-організаційну діяльність як члена редколегії та одного з авторів видання «Історія Української РСР» (К., 1965), яке тривалий час було єдиним навчальним посібником для студентів вишів.

Доповідь «Внесок В. А. Дядиченка у розвиток спеціальних історичних дисциплін» виголосила д. і. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. Н. Войцехівська. Вона зазначила, що Вадим Архипович пройшов шлях від аспіранта до керівника відділу історії феодалізму, який він очолював близько 20 років. Попри дослідження проблем соціально-економічної і політичної історії України XVII–XVIII ст., вчений мав у своєму доробку низку джерелознавчих розвідок, де вирішувались проблеми спеціальних історичних дисциплін (розділ «Палеографія» у виданні «Допоміжні історичні дисципліни» – К., 1963 р.). Учений досліджував джерела з історії української державності кінця XVII – початку XVIII ст., центральних органів управління. Прикметним є те, що у працях В. А. Дядиченка ретельно використано літописні джерела, зокрема літопис Г. Граб'янки, С. Величка, Самовидця, щоденник Якова Марковича тощо. Зі спогадами про В. А. Дядиченка виступили колеги, друзі і учні вченого, фахівці в галузі історіографії та джерелознавства, зокрема, заступник директора Інституту історії України НАН України д. і. н., проф. Г. В. Боряк, д. і. н., професор О. І. Путро, д. і. н., професор М. Ф. Дмитрієнко, зав. сектору генеалогії та геральдики к. і. н. В. В. Томазов, к. і. н. В. В. Панащенко та ін. Вони підкреслили значний внесок ученого в українську історіографію.

Карамаш Сергій

8-а ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

17–19 вересня 2009 р. у м. Очаків Миколаївської області відбулася 8-а Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки». Її організаційно забезпечували Очаківська міська Рада, Центр пам'яткознавства Національної академії наук, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Академія інженерних наук України,

© Карамаш Сергій, 2009

Асоціація працівників музеїв технічного профілю, Історико-культурна асоціація «Україна-Туреччина». Попередньо у програмі форуму заявлено 152 виступи, підготовлено багато наукових доповідей.

17 вересня відбулося пленарне засідання конференції. Воно проходило у приміщенні Воєнно-історичного музею ім. О. В. Суворова. Вчених України щиро вітали заступник голови Очаківського міськвиконкому з гуманітарних питань А. П. Берсін, голова історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина» С. О. Біляєва, голова Миколаївського обласного відділення УТОШКУ С. В. Іванов, відповідальний секретар оргкомітету кандидат технічних наук В. О. Константинов та ін.

Конференцію відкрив доктор технічних наук, професор, президент Асоціації працівників музеїв технічного профілю, академік Академії інженерних наук України та Російської Федерації, голова оргкомітету Л. О. Гріфен. На пленарному засіданні виголошено кілька доповідей вчених на теми з історії науки, техніки, філософії.

18 вересня розпочалася робота секцій. Організатори конференції об'єднали секцію «Дослідження розвитку науки і освіти» та секцію «Розвиток техніки в історичному аспекті», а також секцію «Внесок в науку і техніку визначних учених та інженерів» і секцію «Вивчення, збереження та використання історико-культурної спадщини».

У перших двох об'єднаних секціях можна виділити декілька доповідей про розвиток науки і техніки у Києві: *Бондаренко Б. І., Семенюк Н. І.* 60 років Інституту газу НАН України; *Татарчука В. В.* Київська школа літакобудування: віхи історії (початок ХХ ст.); *Івасенко Л. С.* Планер О. К. Антонова – «крилатий танк»; *Лупаренка Г. В.* Український слід в тракторобудуванні; *Семенюк Н. І.* Створення виробництва облицювальної кераміки для повоєнного Хрещатика. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» також був представлений декількома доповідачами, співробітниками Державного політехнічного музею.

Наукові напрямки досліджень вчених Одеси, Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Херсона, Житомира, Ніжина, різних регіонів Криму висвітлювали місцеві фахівці.

На конференції висвітлювалися теми наукових шкіл визначних учених України, діяльність винахідників і першовідкривачів у нашій науці від О. П. Сумарокова до О. К. Антонова, проблеми історії науки, археології, астрономії, біохімії, енергетики, мікробіології, генетики, патофізіології, фізики та інших наук в історичному аспекті.

На другій об'єднаній секції заслухали наукові доповіді: *Сюха А. В.* Розвиток ідей «школи» А. Е. Малиновського у Дніпропетровську; *Семенюк Н. І.* До 120-річчя від дня народження академіка М. М. Доброхотова; *Пістоленко І. О.* Челомей: до 95-річчя від дня народження; *Дем'яненко В. Т.* Роль діяльності О. Ф. Можайського – винахідника літального апарату; *Потапенко Л. Л.* Внесок С. Д. Карейші в історію і практику снігоборотьби на залізницях; *Іванова С. В.* Історія, стан та перспективи пам'яткознавства в Миколаївській області; *Курганської К. Ю.* З історії археологічного

дослідження античного городища Ольвія; *Рудики Н. М.* Вплив діяльності археологічних з'їздів кінця ХІХ – початку ХХ ст. на формування нормативно-правової бази стосовно охорони пам'яток археології; *Абрамової І. В.* Науково-технічна спадщина Києва; *Тіткова О. В.* Ятаган у зібранні музеїв Полтави; *Куриленка М. Т.* Про необхідність створення у Києві музею метрополітенів України тощо.

Архівні джерела досліджували: *О. О. Вісин* (Архівна спадщина Бориса Грабовського), *А. В. Хливнюк* (Матеріали з історії науки у Центральному муніципальному архіві м. Москви), *Карамаш С. Ю., Назаренко В. І.* (Виявлені архівні документи з історії будівництва та створення Інституту біохімії). За архівними джерелами останніми вперше з'ясовано ім'я архітектора, який керував спорудженням будівлі Інституту біохімії по вул. Леонтовича, 9, що нині є пам'яткою історії і охороняється державою, відомого будівничого Києва *В. М. Рикова*.

До цієї тематики досліджень можна віднести працю дійсного члена Академії будівництва України *Л. А. Пашун* «Історія кафедри металевих та дерев'яних конструкцій КНУБА в період 1930–1941 рр.» Дослідниця використала невідомий широкому загалові архів, першого завідувача цієї кафедри *Д. М. Жудіна*, який заснував її і керував нею з 1930 по 1967 р., а також доповіді *В. А. Садковської* «Міжнародні зв'язки Київського політехнічного інституту у 50-ті – 80-ті роки ХХ ст.» та *І. В. Пістоленко* – про Володимира Челомея тощо.

Учасникам конференції організували екскурсію по залах Воєнно-історичного музею ім. *О. В. Суворова*, їх ознайомили також з виставками місцевих митців.

19 вересня учасники конференції відвідали Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України – залишки великого давньогрецького міста-поліса на правому березі Бузького лиману поблизу с. Парутиного (VI–II ст. до н. е.), а також два музеї на території заповідника. Артефакти з Ольвії експонуються у місцевому музеї, розташованому у колишньому маяку, а також у Київському історичному музеї, Одеському державному, Миколаївському краєзнавчому, Херсонському обласному історичному музеях, а також за кордоном: Московському історичному музеї, Ермітажі, у музейних закладах Західної Європи і США.

Учасники конференції здійснили пішохідну екскурсію по Очакову.

Подібні конференції сприяють тісному спілкуванню і новим знайомствам між науковцями. Обмін досвідом, інформацією, наукові дискусії надихали на нові наукові пошуки, розробки і дослідження. Матеріали конференції готуються до друку як окремий збірник наукових праць.

Саприкіна Олена

**МІЖНАРОДНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ СЕМІНАР
«ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРТИЗИ
ЦІННОСТІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ»**

Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (ВНДІДАС) (базова установа з перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів країн СНД з архівознавства, документознавства та документаційного забезпечення управління) та Євразійське регіональне відділення Міжнародної ради архівів¹ провели з 7 по 10 жовтня 2008 р. міжнародний навчальний семінар за темою «Проблеми комплектування та експертизи цінності архівних документів» у м. Москва.

Відкриття міжнародного навчального семінару за темою «Проблеми комплектування та експертизи цінності архівних документів».

У президії зліва направо: зав. сектору комплектування та експертизи цінності документів, к. і. н. *М. П. Жукова*, керівник Федерального архівного агентства *В. П. Козлов*, директор ВНДІДАС, д. і. н., професор *Ларін М. В.* та заступник директора інституту, к. і. н. *Н. І. Хіміна* (7 жовтня 2008 року, м. Москва).

Семінар відкрили керівник Федерального архівного агентства *В. П. Козлов*, директор ВНДІДАС, д. і. н., професор *М. В. Ларін*, заступник директора інституту, к. і. н. *Н. І. Хіміна* й завідувач сектору комплектування та експертизи цінності документів, к. і. н. *М. П. Жукова*.

У навчанні взяли участь представники різних країн колишнього Радянського Союзу. Зокрема, представники Білорусі, Вірменії, Казахстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Узбекистану, України, Південної Осетії: від України у семінарі брала участь головний спеціаліст відділу формування НАФ управління діловодства, формування та зберігання НАФ Держкомархіву *О. Г. Саприкіна*.

Після офіційного відкриття семінару його учасники заслухали курс лекцій відомої дослідниці, завідувача сектору комплектування та експер-

© Саприкіна Олена, 2009

Учасники міжнародного семінару «Проблеми комплектування та експертизи цінності архівних документів» під час заняття

тизи цінності документів ВНДІДАС, к. і. н. М. П. Жукової. Вони були присвячені: правовим та теоретико-методичним основам експертизи цінності документів та комплектування архівів; організації відбору документів; відбору на зберігання документів недержавних організацій, документів особового походження та документів особового складу, документів ліквідованих організацій тощо.

Детальніше вчена розповіла про правові основи оцінки та відбору на державне зберігання документів сучасних установ, організацій та підприємств, які регулюються діючим законодавством Російської Федерації², складовою частиною якого є архівне законодавство³. До складу Архівного фонду Російської Федерації (далі – АФ РФ) входять архівні документи, що знаходяться на території Російської Федерації незалежно від джерела їх виникнення, часу та способу утворення, виду носія, форм власності та місця зберігання, в тому числі юридичні акти, управлінська документація, документи, що містять результати науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних робіт, містобудівна документація, кіно-, фото-, відео-, і фонодокументи, електронні і телеметричні документи, рукописи, малюнки, креслення, щоденники, листування, мемуари, копії архівних документів на правах оригіналу.

М. П. Жукова приділила велику увагу питанням експертизи цінності документів. Зокрема, розповіла про те, що вона здійснюється уповноваженим органом виконавчої влади суб'єкта Російської Федерації в галузі архівної справи, державним та муніципальним архівом разом з власником архівних документів. Експертизі підлягають усі документи на носіях будь-якого виду, що знаходяться в федеральній власності, власності суб'єкта Російської Федерації або муніципальній власності. До проведення в установленому порядку експертизи знищення документів забороняється. Включення документів, що знаходяться у приватній власності, до складу АФ РФ здійснюється на основі експертизи та оформлюється договором між власником архівних документів та державним

Директор РДАНТД, к. т. н. О. С. Шапошніков (7-й зліва направо)
під час ознайомлення учасників семінару з роботою архіву
(9 жовтня 2008 року, м. Москва)

або муніципальним архівом, музеєм, бібліотекою або організацією Російської академії наук. У договорі зазначаються обов'язки власника архівних документів щодо зберігання, обліку та використання документів АФ РФ. Вчена наголосила, що перед нею та її співробітниками стоїть велике завдання щодо з'єднання типових та відомчих переліків документів.

Питанням відбору аудіовізуальних документів на постійне зберігання була присвячена доповідь к. і. н. Л. Н. Крюкової, яка розкрила основні теоретико-методичні аспекти проблеми оптимального формування ними АФ РФ. Вона зауважила, що відбір аудіовізуальних документів на постійне зберігання передбачає вирішення загального кола

Директор ВНДІДАС, д. і. н., професор *М. Ларін* під час проведення
круглого столу щодо підведення підсумків роботи семінару. В президії
зліва направо: *К. Чернов К.* (1-й), заст. керівника Федерального архівного
агентства Росії *В. Тарасов* (3-й), заст. директора ВНДІДАС,
к. і. н. *Н. Хіміна* (10 жовтня 2008 року, м. Москва).

Директор ВНДІДАС, д. і. н., професор М. В. Ларін (1 ряд 2-й справа)
з учасниками міжнародного семінару (10 жовтня 2008 року, м. Москва).

питань, які потребують подальшого вивчення. До них відносяться: питання визначення профілю та правильного наукового розподілу їх між державними архівами; організація вибіркового комплектування, застосування засобів електронно-обчислювальної техніки (ЕОТ) для збереження аудіовізуальних документів та їх використання; оптимальна атрибуція документів на стадії приймання тощо.

У зв'язку із змінами в 1990-х рр. соціально-економічних, конституційних основ багатьох країн – республік колишнього Радянського Союзу, розподілом повноважень влади, створенням нових органів державного управління та виникненням різних форм власності перед архівними установами постали завдання щодо оперативного вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням збереженості документів НАФ та їх фондуванням. Саме цій проблемі була присвячена доповідь заступника директора ВНДІДАС, к. і. н. Н. І. Хіміної. Лектор зазначила, що вирішення питання фондування ускладнюються безкінчними реорганізаціями установ та зміною їх підпорядкування, форм власності тощо. Особливу увагу було приділено застосуванню факторів зміни конституційних основ держави та зміни форми власності як найбільш характерних щодо фондування архівних документів для сучасного періоду.

Жвавий інтерес учасників семінару викликала доповідь директора ВНДІДАС, д. і. н., професора М. В. Ларіна, присвячена питанням застосування електронних документів в управлінській діяльності різних організацій. Низька якість документів та роботи з ними, орієнтація на інформаційно-технологічну складову роботи з документами без урахування ділових та архівних вимог, слабка нормативна, організаційна та концептуальна база управління електронними документами, брак кваліфікованого персоналу, який би умів працювати з ними, недосконалий стратегічний підхід до управління цими документами – все це було охарактеризовано вченим, як актуальні проблеми, з якими зіткнулись російські та зарубіжні організації. Як відзначив доповідач, розв'язанню багатьох

питань у галузі управління документами в Росії може сприяти, передусім, прийняття стандартів, які б мали рекомендаційний статус і відображали кращу практику російського та світового досвіду. Учений розповів про зарубіжний досвід щодо застосування електронних документів в управлінській діяльності. Зокрема, таких країн як Австралія, Англія, Білорусь, Казахстан, Німеччина, Польща, США, Україна, Японія.

На базі Російського державного архіву економіки (РДАЕ) проведено лекцію та оглядову екскурсію по архіву і його сховищах. Під час лекції директор архіву, к. і. н. О. О. Тюріна та її співдоповідач начальник відділу комплектування А. В. Маркін розповіли про історію архіву, фонди архіву, практику роботи щодо комплектування архіву на сучасному етапі архівного будівництва. Ними зазначено, що в архіві зберігається понад 4,5 млн. справ та дві тис. архівних фондів.

Учасники семінару також ознайомились з Російським державним архівом науково-технічної документації. Його директор, к. т. н. О. С. Шапошніков охарактеризував склад архівних фондів, які зберігаються в ньому. Він наголосив, що архів комплектується документами науково-технічних організацій як цивільного, так й військового профілю, державної та інших форм власності, залишивши за собою пріоритет з комплектування комплексу документів з історії вітчизняної космонавтики.

Про відбір на зберігання науково-технічних документів (далі – НТД) розповів завідувач сектору науково-технічної та електронної документації відділу архівознавства ВНДІДАС, к. і. н. В. М. Жигунов. Він зазначив, що у 2007 р. для загального користування та покращанню роботи з цим видом документів вийшла в світ Єдина система конструкторської документації (далі – ЄСКД) (доповнення до неї вийшли у 2008 р.), яка включає в себе комплекс державних стандартів, що встановлюють взаємозв'язані правила, вимоги та норми по розробці, оформленню конструкторської документації, що розробляється і застосовується на всіх стадіях життєвого циклу виробу (під час проектування, розробки, виготовлення, контролю, приймання, експлуатації, ремонту та утилізації). Стандарти ЄСКД розповсюджуються на виробу машинобудування і приладобудування. Також наголосив, що у 2009 р. побачать світ нові Правила роботи з НТД.

Після закінчення учасники міжнародного навчального семінару одержали Посвідчення про короткострокове підвищення кваліфікації.

¹ Євро-Азійське регіональне відділення Міжнародної ради архівів (Євразіка) є організацією, яка об'єднує архівні установи країн материка Євразія, основу якого складають архіви держав-учасників СНД. Відділення створено 2000 р. на основі рішення XIV сесії Генеральної асамблеї Міжнародної ради архівів. До цього моменту в рамках Координаційної ради Європейської програми МРА («Європейське бюро МРА») існувала Група з питань співробітництва архівів країн СНД.

² Конституція Російської Федерації. – М., 1993; Цивільний кодекс Російської Федерації // СЗ РФ. – 1994. – № 32. – Ст. 3301; Федеральний закон «Про інформацію, інформатизацію та захист інформації» // СЗ РФ. – 1995. – № 8 та ін.

³ Закон Російської Федерації «Про архівну справу в Російській Федерації» від 22 жовтня 2002 р. № 125-ФЗ.

Зворський Сергій
ТАЛАНОВИТИЙ ВЧЕНИЙ
З НОВАТОРСЬКОЮ ЖИЛКОЮ:
до ювілею К. Т. Селіверстової

Восени 2009 р. виповнилося 70 років Катерині Трифонівні Селіверстовій – вченому, яка користується великим авторитетом серед бібліотечно-інформаційної і архівної спільноти України, яку добре знають і цінують як непересічну особистість, автора багатьох новаторських наукових концепцій у царині книгорозповсюдження й архівної практики.

Катерина Трифонівна народилася 28 жовтня 1939 р. у м. Миколаєві у сім'ї суднобудівника і виховательки у дитсадку.

Закінчивши у 1954 р. з відзнакою 7 класів середньої школи № 20, вона вступила на бібліотечне відділення щойно відкритого Миколаївського технікуму підготовки культосвітніх працівників, який закінчила, також з відзнакою,

через три роки. З 1957 р. працювала у бібліотеках Миколаєва, обіймаючи посади бібліотекаря абонементу Центральної міської бібліотеки ім. М. Л. Кропивницького (1957–1959), методиста (1959–1961), завідувача читального залу (1962–1963) та директора обласної бібліотеки для дітей (1963–1970), директора Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. М. Гмирява (1970–1975). Окремо слід зазначити, що

К. Т. Селіверстова

обласну дитячу бібліотеку Катерина Трифонівна очолила у 24 (!) роки, що для тогочасної радянської дійсності, коли керівниками установ, зазвичай, призначали в 45–50 років, тобто з не менше як 20-річним досвідом практичної роботи, було вельми неординарним явищем. Та й зараз, коли для здібної молоді існує набагато більше можливостей і перспектив, таких молодих директорів обласного рівня не відшукати. Молодече завзяття, гострий розум, хист до аналітики, уміння виявляти найкращі новації й успішно впроваджувати їх у практику, об'єднувати навколо себе однодумців – вже на той час були візитівкою стилю роботи Катерини Трифонівни, такими вони залишаються й досі, всупереч неблаганному плинові часу. Без відриву від бібліотечної роботи у 1963 р. вона здобула вищу освіту у Харківському державному бібліотечному інституті (нині – Харківська державна академія культури). І хоча у рідному Миколаєві кар'єра для Катерини Трифонівни складалася цілком успішно, з перспективою подальшого зростання, а «Гмирьовка» під її кваліфікованим керівництвом стала республіканською школою передового досвіду в галузі організації бібліотечно-інформаційного обслуговування спеціалістів сільського господарства, учасницею Всесоюзної виставки досягнень народного господарства, все ж вона зважилася на рішучу зміну своїх життєвих орієнтирів. І рушійним мотивом у цьому стало її прагнення реалізувати свій інтелектуальний потенціал, помножений на чималий практичний досвід, у науковій сфері.

Зі вступом до аспірантури Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука (нині – Київський національний університет культури і мистецтв), у 1975 р. Катерина Трифонівна переїхала до Києва, де розпочалася її плідна науково-педагогічна діяльність. У 1980 р. вона успішно захистила в Ленінградському державному інституті культури дисертацію на тему «Координація комплектування як важливий фактор оптимізації бібліотечних фондів обласного регіону» на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю «Бібліографія і бібліотекознавство».

Рівень наукової новизни дисертації був дуже високим, фактично це була одна з перших фондознавчих дисертацій в Україні, яка до того ж ґрунтувалася на оригінальній методиці і на глибокій обізнаності Катерини Трифонівни в проблемах бібліотечних фондів, недосконалості тогочасної системи комплектування книгозбірень. Висунута дисертанткою концепція інтегрованого бібліотечного фонду успішно витримала перевірку часом, стала основою нових науково обґрунтованих підходів до комплектування бібліотечних фондів, а її запровадження дало відчутний економічний ефект, сприяло усуненню невиправданого паралелізму в цій сфері.

Понад 20 років життя К. Т. Селіверстова присвятила педагогічній роботі, щедро передаючи молоді не лише базові знання, а й закоханість у книгу, бібліотечну справу, науку як рушій суспільного прогресу, активно запроваджуючи прогресивні в педагогічній практиці методи викладання, вільні від начотництва і схоластики, спрямовані на вмотивоване навчання студентів, розвиток їхнього творчого мислення. У 1990 р. їй присвоєно

вчене звання доцента. Свою схильність до новаторства Катерина Трифонівна змогла реалізувати з часу започаткування демократичних реформ у країні. Вона стала одним з керманів руху за демократичні перетворення в інституті культури за часів перебудови, без вагань очолила складну ділянку роботи з реформування бібліотечної освіти відповідно до вимог часу, ініціювала наприкінці 1980-х рр. перехід професорсько-викладацького складу КДІК на викладання українською мовою, брала активну участь у підготовці Маніфесту про демократизацію бібліотечної справи, прийнятого учасниками Міжнародної наукової конференції у Києві у листопаді 1995 р., у створенні Української бібліотечної асоціації.

Далеко не все з реформаторських починань Катерини Трифонівни в царині бібліотечно-інформаційної освіти і її активна громадська позиція знаходили порозуміння серед керівництва ВНЗ. У 1996 р. К. Т. Селіверстова перейшла працювати до нещодавно створеного Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Перед новою установою стояло безліч складних проблем, що вимагали невідкладного розв'язання. Катерина Трифонівна взяла на себе одну з найскладніших і найвідповідальніших ділянок роботи, очоливши відділ теорії та технології формування Національного архівного фонду. За чотири роки роботи в УНДІАСД Катерина Трифонівна, з притаманним їй завзяттям, встигла зробити надзвичайно багато корисних справ, спрямованих на наукове обґрунтування засад повсякденної діяльності архівних установ України. Вона є співрозробником першого українського термінологічного словника з архівістики, національного підручника з архівної справи «Архівознавство» (1998), високо поцінованого не лише серед архівістів, концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ, що побудована на новій парадигмі інтеграції спеціальностей, споріднених документом та новими інформаційними технологіями, Державної програми збереження бібліотечних і архівних фондів (2000–2005), затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р.

Свої знання та досвід К. Т. Селіверстова доклала й до укладання головного регламентуючого документа архівної галузі – «Основних правил роботи державних архівів України» та до інших наукових розробок. Загалом перу К. Т. Селіверстової належать близько ста наукових праць. Хронологічно їх можна об'єднати в такі комплекси: з проблем бібліотечного фондознавства (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.), загальнотеоретичних питань бібліотечно-інформаційної сфери (друга половина 1980-х рр.); фахової бібліотечної й архівної освіти (кінець 1980-х – перша половина 1990-х рр.), архівної термінології, архівного фондознавства, історії архівної справи тощо (друга половина 1990-х рр. – поч. XXI ст.).

У 2000–2005 рр. Катерина Трифонівна працювала науковим консультантом у Державній науково-педагогічній бібліотеці України ім. В. Сухомлинського, де також зробила великий внесок в організацію на-

уково-дослідної роботи в мережі педагогічних книгозбірень України, у вивчення історії вітчизняних освітянських бібліотек у ХХ ст.

Поряд з науковою, педагогічною роботою Катерина Трифонівна активно займалася й громадськими справами, зокрема, у 2000–2006 рр. координувала роботу Миколаївського земляцтва у Києві.

З 2007 р. К. Т. Селіверстова знову працює в УНДІАСД у відділі архівознавства, де займається розробкою кількох наукових тем, пов'язаних, зокрема, з вдосконаленням комплектування і використання Національного архівного фонду. Багато уваги приділяє прищепленню навичок організації наукової роботи серед молодих співробітників інституту, щедро ділиться з ними своїми знаннями. Її енергії, завзяттю, прагненню до інноваційних і нетривіальних пошуків розв'язання актуальних питань архівної науки і практики можна лише по-доброму позаздрити.

Колектив УНДІАСД, архівна громадськість України щиро вітають Катерину Трифонівну з ювілеєм. З роси і води Вам, шановна Катерино Трифонівно, міцного здоров'я, і нехай роки не владарюють над Вами!

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Власенко Валерій – к. і. н., доцент, докторант Київського національного університету ім. Т. Шевченка (м. Суми, Україна)

Войцехівська Ірина – д. і. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Глушан Олена – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Горбатюк Микола – завідувач науково-дослідного відділу музею «Іван Франко і Київ» Музею видатних діячів української культури (м. Київ, Україна)

Ємчук Оксана – пошукувач УНДІАСД (м. Київ, Україна)

Зворський Сергій – завідувач науково-довідкового сектору відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)

Карамаш Сергій – ст. наук. співробітник Державного архіву м. Києва (м. Київ, Україна)

Катренко Андрій – д. і. н., професор, провідний наук. співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)

Катренко Ярослав – доцент Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова (м. Київ, Україна)

Кулешов Сергій – д. і. н., професор, завідувач відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)

Макієнко Олексій – к. і. н., докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Херсон, Україна)

Матяш Ірина – д. і. н., професор, перший заступник Голови Держкомархіву України (м. Київ, Україна)

Мицик Юрій о. – д. і. н., професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна)

Молдован Яна – аспірант Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ, Україна)

Назарук Юлія – викладач історії Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (м. Мелітополь, Україна)

Палієнко Марина – д. і. н., доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Петрук Олена – головний спеціаліст відділу довідкового апарату ЦДАВО України (м. Київ, Україна)

Поліщук Тетяна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Саприкіна Олена – головний спеціаліст відділу формування НАФ управління діловодства, формування та зберігання НАФ Держкомархіву України (м. Київ, Україна)

Срібняк Ігор – д. і. н., професор, керівник Науково-дослідного центру орієнталістики ім. Омеляна Прицака Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (м. Київ, Україна)

Шипко Людмила – к. і. н., наук. співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (м. Київ, Україна)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Мицик Юрій* Із джерел до історії Кримського ханства XVII ст. 3
- Катренко Андрій, Катренко Ярослав* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському) 16

ВОЄННА ІСТОРІЯ

- Срібняк Ігор* Організація репатріації полонених українців з Австро-Угорщини у 1918 р. (джерела до історії української військової дипломатії) 58
- Назарук Юлія* Зростання політичної свідомості полонених українців у 1917 р.: від автономізму до самостійності 62
- Молдован Яна* Участь Андрія Жука в українському національно-визвольному русі під час Першої світової війни 68

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ

- Макієнко Олексій* Документальна спадщина установ м. Херсона в реаліях постреволюційної доби (перша половина 1920-х років) 77
- Петрук Олена* План земельної реформи Народного міністерства земельних справ УНР періоду Директорії (за документами ЦДАВО України) 93

ІСТОРІЯ ЕМІГРАЦІЇ

- Горбатюк Микола* Створення та початковий етап діяльності Українського центрального комітету (УЦК) у Польщі (квітень 1921 – січень 1922 рр.) 103
- Глушан Олена* С. В. Бородаєвський: документи до біографії 124

ЗАРУБІЖНА УКРАЇНІКА

- Матяш Ірина* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади 138

Палієнко Марина Невідомі джерела про долю архівної спадщини
Вячеслава Липинського (за матеріалами листування о. Теофіла
Горникевича та Євгена Зиблікевича) 149

НАУКА І КУЛЬТУРА

Кулешов Сергій Рідкісна пам'ятка з тюркським рунічним написом . 172

Шипко Людмила Епістолярні матеріали особового архівного
фонду В. І. Беляєва 174

Поліщук Тетяна Мемуаристика у творчій спадщині
Олександра Лазаревського (за публікаціями у журналі
«Киевская старина») 190

Ємчук Оксана «Чекаю на Ваш суд – правий, милостивий...»
(Із епістолярної спадщини Сергія Маслова) 202

ПЕРСОНАЛІЇ

Власенко Валерій На ниві науки і мистецтва (до біографій
Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) 212

ІНФОРМАЦІЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Войцехівська Ірина «Круглий стіл» в Інституті історії України
НАН України 237

Карамаш Сергій 8-а Всеукраїнська наукова конференція 238

Саприкіна Олена Міжнародний навчальний семінар «Проблеми
комплектування та експертизи цінності архівних документів» . . 241

ЮВІЛЕЇ

Зворський Сергій Талановитий вчений з новаторською жилкою:
до ювілею К. Т. Селіверстової 246

Відомості про авторів 250

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- Mytsyk Yuriy** From Sources to History of the Crimean Khanate of XVII century 3
- Katrenko Andriy, Katrenko Yaroslav** Their United the Heard the Confession Democratic Ideals and Love to Ukraine and its People (Letters of I. L. Shrag's to M S. Grushevskiy's) 16

MILITARY HISTORY

- Sribnyak Igor** Organization of Repatriations of Ukrainian Captives from Austria and Hungary in 1918 (Sources to History of Ukrainian Military Diplomacy) 58
- Nazaruk Julia** Development Holitical Consciousness of Ukrainian Captives in 1917: from an Autonomy to Independence 62
- Moldovan Yana** Participating of Andriy Zhuks' in Ukrainian National Liberation Motion during First World War 68

HISTORY OF PUBLIC INSTITUTIONS

- Makienko Olexiy** The Documentary Inheritance of Kherson Establishments in Realities of Post Revolution Period (First Half of 1920) 77
- Petruk Olena** Plan the Landed Reform of the People's Ministry of the Landed Matters of UNR of Period of Directory (Based on the Documents of TSDAVO of Ukraine) 93

HISTORY OF EMIGRATION

- Gorbatyuk Mykola** Stvorennya and the Initial Stage of Activity of the Ukrainian Central Committee (UCC) in Poland (April 1921 – January 1922) 103
- Glushan Olena** S. V. Borodaevskiy: Documents to Biography 124

FOREIGN UKRAINIKA

- Matyash Iryna** Unknown Letters of Mikhaylo Hrushevskiy's from Library and Archives of Canada 138

- Palienko Maryna*** Unknown Sources about the Fate of the Archival Inheritance of Vyacheslav Lipinskyi's (Based on Materials of Correspondence of Teofil Gornikevich's and Eugen Ziblikevich's) 149

SCIENCE AND CULTURE

- Kuleshov Sergiy*** Rare Sights with Turkey Rune Inscription 172
- Shipko Ljudmyla*** Epistolary Materials of the Personal Archival Fond of V. I. Belyaev's 174
- Polischuk Tetyana*** Memoirs is in the Creative Inheritance of Alexandr Lazarevskyi's (Based on Publications of Magazine «Kievskaya Starina») 190
- Emchuk Oksana*** «Wait for your court – true, favour...» (from epistolary heritage of S. Maslov's) 202

PERSONALITIES

- Vlasenko Valeriy*** On the Field of Science and Art (to Biographies of Uriy Rusov's and Natalia Gerken-Rusova's) 212

INFORMATION, REPORT

- Voytsekhivska Iryna*** «Round table» at the Institute of Ukrainian History of National Academy of Science 237
- Karamash Sergiy*** The 8th Ukrainian Scientific Conference 238
- Saprykina Olena*** The International Educational Seminar of Topic «Problem of Completing and Examination of Value of the Archival Documents» 241

ANNIVERSARIES

- Zvorsky Sergiy*** The Talented Scientist with an Innovative Vein: by the Anniversary K. T. Seliverstova's 246
- An Information about Authors*** 250

Наукове видання

ПАМ'ЯТКИ

археографічний щорічник

Том десятий

Художнє оформлення обкладинки

Г. О. Сергєєв

Редактор

А. М. Катренко

Верстка

Л. М. Федорова

Підписано до друку 23 грудня 2009 р. Формат 70x108 1/16

Умовн. друк. арк. 22,28. Умовн. фарбо-відб. 22,64.

Обл.-вид. арк. 20,97

Зам. №

Надруковано у ДЦЗД НАФ

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24